

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde
Cemiyetler Hukukunun Gelişimi**

Ebru Kayabaş
2502020170

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet Tevfik Özcan

İstanbul 2008

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZ

“Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde Cemiyetler Hukukunun Gelişimi” başlıklı çalışmada Osmanlı Devleti’nde dernekler hukuku alanındaki gelişim incelenecek ve yasal düzenlemeden önceki durum hukuki, siyasal ve toplumsal yansımalarıyla tartışılacaktır. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra örnekleri görülmeye başlayan derneklerin hukuksal açıdan tanınma aşamaları etraflıca incelenecektir. Ayrıca çalışmada Batı kaynaklı bir kurum olan dernek ile Türk-İslam toplumunda var olan dernek benzeri kurumların da ortak ve farklı yanları üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümü tanım, teori ve tarihsel gelişime ayrılmıştır. Modern hukukta dernek kavramı, derneğin de bir özel hukuk tüzel kişisi olmasından hareketle, tüzel kişi kavramı, tüzel kişi teorisi, kamu ve dernek harici özel hukuk tüzel kişileri konuya açıklık getirecek ve destekleyecek kadarıyla incelenecek ve teori temellendirilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Devleti’nde hukuksal açıdan dernekler ve dernek çeşitleri incelenmiştir. Bu inceleme esnasında dönemin önemli siyasal ve hukuksal gelişmeleri ile dernekleşme süreci ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmemiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi öncesi gelişmeler ve dönemi hazırlayan süreç ve modern derneklere temel olacak örgütler bir arada zaman akışına uyularak birlikte tüketilmiştir. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise öncelikle döneme ve dernek tarihine yön veren İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden bahsedilmiş, söz konusu Cemiyet’in kanundan önce nasıl kurulduğu, sonrasında nasıl yasallaştığı ve bir süre sonra da “fırka” halini alması örneğinden hareketle derneklerin gelişimi araştırılacak ve Cemiyetler Kanunu’nun kabul edilmesi ve hükümleri incelenecektir.

ABSTRACT

The title of this study is, “The Progress of the Association Law During the Tanzimat (Reform) Era in the Ottoman State”. The progress in association law will be studied, and the situation before the reorganization will be argued in terms of legal, political and social reflections on it. The progresses of legal recognition of the associations, whose models began to appear after the implementation of the Tanzimat Firman, will extensively be studied.

In this study, the similar and different aspects of associations, originating from the West and quasi-corporations in the Turkish-Islamic society were also emphasized. In the first part of the study is definition, theory and the historical progress. The concept of corporation in the modern law, the concept of legal person from the point of view that a corporation is also a legal person, the theory of legal person, non-public and non-corporation legal person studied so as to clarify and support the subject, and the theory tried to be established. In the second part, the associations in terms of laws and corporation types during the era of Tanzimat in the Ottoman State studied. During this study, the significant political and legal progresses of the period and the process of corporatization were evaluated under separate titles. The progresses before the Era of Tanzimat, the process, prepared the era and the associations, which would set example for the modern associations, were altogether held in accordance with the flow of time. In the third and the last part of the study, “The Association of Ittihad ve Terakki” (Unity and Progress Association) mentioned; and then the progress of corporations studied from the point of view of how the mentioned association was established before the law, legalized afterward and became a party after a while; and then the adopting of the Associations Law and its legal decisions were studied.

ÖNSÖZ

Tarih, neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde incelenerek geçmişin penceresinden güne ve geleceğe ışık tutar. Bu nedenledir ki geçmişin doğru bir şekilde tarifi ile bugün karşılaşılan sorunların çözümü bir nebze kolaylaşacaktır. Dernekler devlet ile birey arasında köprü vazifesi gören ve son dönemde bilimsel çalışmalara sıkça konu olan sivil toplum kuruluşlarının en önemli temel taşlarından birisidir. Bu açıdan 21. yüzyılda gittikçe daha işlevsel bir halde toplumsal hayatta yer alan dernekler demokrasinin tam olarak yerleştiği bir devlette bireyin kendini ifade etme platformudur. Türk modernleşmesinin tarihsel gelişim seyri içerisinde dernekler, Tanzimat döneminden başlayarak İkinci Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamında filizlenip, özellikle Kurtuluş Savaşı'nın başarısında önemli görevler yüklenmişler; Türkiye tarihinin en önemli dönüm noktasının aktörlerinden olmuşlardır. Bu nedenle dernek kurumunun hukuksal açıdan ilk kuruluşunun ve tarihsel gelişiminin tanımlanması, temellendirilmesi, özelliklerinin ve işlevinin neler olduğu ve olması gerektiği konusunda tarihsel bilgilerin ışığında ayrıntılı bir çalışma yapılması yönünde ihtiyaç görülmüştür.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminde ilk örneklerine rastlanılan, henüz yasal olarak tüzel kişilik tanınmamış derneklerin sosyolojik açıdan gelişmelerinin analizi ve daha sonra doğan hukuksal düzenleme ihtiyacı nedeniyle 1909 tarihli ilk Cemiyetler Kanunu'nun kabulüne giden süreç etraflı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Günümüzde dernekler özelinden sivil toplum kavramının hukuksal açıdan neyi ifade ettiğine ilişkin yapılacak çalışmalara ışık tutabilecek, onun oluşumunun tarih içinde izlediği seyirde dayandığı hukuksal temelleri ortaya çıkarmaya hizmet edecek ve gelecekte derneklerin nasıl geliştirilebileceğine de açıklık getirecektir.

Doktora tez çalışmam sırasında, konunun belirlenmesi esnasında verdiği fikirler, kapsamı hakkında yaptığı olumlu katkı ve uyarılar, önerdiği kaynaklar ve desteği nedeniyle Tez Danışmanım Doç. Dr. Mehmet Tefvik Özcan'a; Almanca ve Fransızca kaynakların ilgili kısımlarını Türkçeye çeviren, Osmanlıca eserleri okumama ve zorlukları aşmama yardım eden, özellikle yeni kaynaklara ulaşmama yardım eden Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye; Tez İzleme Komitemde bulunan ve yazım esnasında desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Oktay Uygun'a; çalışmamın bütün aşamalarında yol gösteren, fikirlerini paylaşan Prof. Dr. Yasemin Işıқтаç'a teşekkür ederim. Tezin son okumasını yapan sevgili Yard. Doç. Dr. Cihan Osmanağaoğlu ve Dr. Ülker Yükselbaba'ya; çalışmamın özellikle son döneminde olumlu yönde motive olmama yardım eden Yard. Doç. Dr. Sevtap Metin'e, tezimin sonuna ulaşmaya nefesi yetmese de yaşamımın her anında maddi manevi yanımda olan, beni bugüne taşıyan Zehra Kayabaş'a ve aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ebru Kayabaş
İstanbul 2008

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR CETVELİ	xi
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM KAVRAM VE TARİHİ GELİŞİM

A. Modern Hukukta Dernekler	9
1. Dernek ile İlgili Kavramlar	9
a. Tüzel Kişi ve Türleri	10
(1) Kamu Hukuku Tüzel Kişileri	13
(2) Özel Hukuk Tüzel Kişileri	16
i. Vakıf	19
ii. Sendika	19
iii. Siyasal Parti	20
b. Dernek Kavramı	21
2. Terim Sorunu	24

B. Batı Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi	32
1. Roma Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi	35
2. Avrupa Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi	41
a. Cermen Hukuku	42
b. Avrupa’da Modernleşme Sürecinde Tüzel Kişi ve Derneklerin Gelişimi	45
c. Fransız Devrimi Sonrası Gelişmeler	46
C. İslam Hukukunda Tüzel Kişi ve Dernekler	51
1. Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi	51
2. İslam Hukukunda Tüzel Kişi Olarak Kabul Edilebilecek Kurumlar	60
a. Devlet	61
b. Beytülmal (Devlet Hazinesi)	63
c. Vakıf	65
d. Dernek	69
(1) Tarikatlar	71
(2) Ahilik	76
D. Hukukun Tüzel Kişiyi İcadı	84

II. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HUKUKU’NDA DERNEKLER

A. Tanzimat’ın İlanını Hazırlayan Süreç ve Derneklerin Durumu	86
B. Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Döneminde Derneklerin Durumu	97

1. Tanzimat'ın İlanına Karşı Tepkiler-Kurulan Dernekler	104
a. Kuleli Vakası	105
b. Genç Osmanlılar	111
2. Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Döneminde Siyasal Amaç Taşımayan Dernekler	119
a. Derneklerin Yasal Çerçevesi	120
b. Sosyal, Kültürel, Mesleki ve Bilimsel Dernekler	125
c. Cemaat ve Millet Dernekleşmeleri	132
d. Mason Örgütlenmeleri	144
C. Tanzimat Döneminde Toplumsal Farklılaşma Ürünü Olarak Dernekleşme	153

III. Bölüm

CEMİYETLER KANUNU VE HAZIRLANMA SÜRECİ

A. İttihat ve Terakki Cemiyeti	155
1. Cemiyet'in Kuruluşu ve Gelişimi	155
2. İttihat ve Terakki'nin İktidarını Hazırlayan Bölgesel, Dini ve Siyasal Faktörler	172
a. Dini ve Sosyal Faktörler	172
b. Bölgesel Faktörler	175
c. Dış Faktörler	184
B. Cemiyetler Kanunu	185
1. Cemiyetler Kanunu'nu Hazırlayan Süreç ve Dernekler	185

2. Cemiyetler Kanunu’nun Kabulü ve Yürürlüğü	192
3. Cemiyetler Kanunu’nda Dernekler Ayrımı	202
a. Adi Dernekler	202
b. Kamuya Faydalı Dernekler	205
4. Cemiyetler Kanunu Hükümlerinin Tahlili	206
5. Cemiyetler Kanunu Sonrası Derneklerin Amaçlarına Göre Sınıflandırılması	214
a. Dernekler	214
b. Sendikalar	219
c. Siyasal Partiler	222
SONUÇ	230
KAYNAKÇA	238
ÖZGEÇMİŞ	267

KISALTMALAR CETVELİ

AÜHFD:	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz.:	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CK:	Cemiyetler Kanunu
Çev.:	Çeviren
D.:	Digesta
Ed.:	Editör
H:	Hicri
HFSA:	Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi
IRCICA:	İslam Tarih Kültür ve Araştırma Merkezi
İTC:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İÜEF:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFM:	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
R:	Rumi
s.:	Sayfa
Sa.:	Sayı
STK:	Sivil Toplum Kuruluşu
t.y:	Basım Tarihi Yok
v.d.:	Ve devamı
Vol.:	Volume
y.y.:	Basım Yeri Yok

GİRİŞ

Çalışmada “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde Cemiyetler Hukukunun Gelişimi” başlığı altında Osmanlı Devletinde dernekler hukuku alanındaki gelişim incelenmiş ve yasal düzenlemeden önceki durum hukuki yanı temel alınarak siyasal ve toplumsal yansımalarıyla tartışılmıştır.

Dernek genel olarak kazanç paylaşımı amacı gütmeyen, ortak ve belirli bir amacı gerçekleştirmek adına kişilerin sürekli bir biçimde birikim ve çalışmalarını birleştirmek üzere oluşturulan tüzel kişiliğe sahip kuruluş olarak tanımlanır. Batı’da uzun bir tarihsel gelişimin sonucunda ortaya çıkan ve gelişen bir kurumdur ve bir örgütlenme biçimini ifade eder. Ancak Türk toplumunda bu adla anılmasa da kar amacı gütmeyen kişi topluluklarının tarih boyunca var olduğu iddia edilmektedir. Toplumlar çetin mücadeleler sonucunda dernek kurma ve örgütlenme özgürlüklerini kazandılar. Dernek kurma özgürlüğü insan hakları teorisinde toplu (kolektif) eylem özgürlüklerinden biri sayılır ve birinci kuşak haklar-klasik haklar içerisinde tasnif edilir. Gönüllü bir toplumsal kuruluş olan dernek, serbestçe varlık kazanma ve örgütlenme ilkeleri ile faaliyet güvencesi öğelerini kapsar. Dernek kurma özgürlüğü ancak anılan öğelerin bir arada bulunmasıyla sağlanabilir. Kendine özgü varlık olarak örgütün yanında dernek üyeleri de bu hakkın öznesidir. Bir derneğe üye olabilme ve bununla kazanılan üyelik hakları örgütün varlık koşuludur. Bireysel ve örgütsel öğelerin birlikteliği ile gerçekleşen dernek özgürlüğü bu nedenle çifte görünümlü bir haktır¹.

¹ İbrahim Özden Kaboğlu, “Dernek Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü,” **İnsan Hakları**, Ed. Korkut Tankuter, İstanbul, YKY, 2000, s. 135–137; İbrahim Özden Kaboğlu, “La Liberte D’Association et la Democratie,” **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sa. 1, 1983, s. 42–45; Oktay Uygun, “İnsan Hakları Kuramı,” **İnsan Hakları**, Ed. Korkut Tankuter, İstanbul, YKY, 2000, s. 22.

Osmanlı toplumunda modern anlamıyla dernek kurma hakkı ve bundan hareketle dernek kurma özgürlüğü ancak son döneminde yasal bir dayanağa kavuşmuştur. 1908’le birlikte gelen hürriyet dalgası olumlu bir şekilde dernekler alanına da yansımış, toplumda baş gösteren kültürel, sosyal ve ekonomik değişim rüzgarının doğal sonucu olarak kişi birliktelikleri sosyal hayatın olmazsa olmaz parçaları haline gelmiştir. Söz konusu kanundan önce padişah izniyle ya da kendiliğinden kurulan dernekler 16 Ağustos 1909 tarihinde Cemiyetler Kanunu’nun kabulü ile bir yasal dayanağa da sahip oldu. Bu kanunun izleri Cumhuriyet’ten sonra çıkarılacak olan üç ayrı dernekler kanununda da görülmektedir. Bu durum kanunun önemini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bürokratik bir devlet olarak tanımlanan Osmanlı Devleti’nin en belirgin özelliği merkez ile çevre arasındaki uzaklıktır. Devletin kendine özgü yapısını ve örgütlenme şeklini çevreden bağımsızlığı ve bu anlamda sahip olduğu otonomi ortaya çıkarmıştır. Devlet otoritesinin meydana getirdiği merkez ile halkın oluşturduğu çevre arasında Hegel’in tanımladığı anlamda aracı kurumları görmek mümkün değildir. Bu tanımlanan kurumlara en çok yaklaşanlar tarikatlardır ki onlar da kimi zaman devletle yan yana yer alarak aracı kurum kimliğinden uzaklaşmıştır. Merkezi otoriteden bağımsız bir hareket alanı ve aynı zamanda Batı Avrupa’da görülen şekliyle mülkiyet haklarına sahip olan bir sivil toplum unsuru yoktur. Batı’da siyasal yapılanmasında çevrede krala karşı kendi değer, norm ve özgün çıkarlarına sahip olan güçlü sınıflar vardı. Oysa Osmanlı Devleti’nde nihai güç padişaktı ve toplumun hayat alanını, tercih, beklenti ve öncüllerini oluşturan devletin kendisiydi². Bu şartlar altında Osmanlı Devleti’nde sivil toplumu oluşturan unsurlar merkeze bağlı kalmışlardır. Bu bağımlılık ekonomik, kültürel ve idari temellere dayanır. Toplum içinde en yaygın şekilde bulunan ve önemli ölçüde kaynağını ve desteğini halktan alan dinsel kurumlar bile devletin adli, idari ve eğitim faaliyetlerini tamamlayıcı yönde rol oynamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı’da son yüzyıla kadar ne

² Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Otoman Empire,” **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 11, No: 3, 1969, s. 258–281; Ömer Çaha, **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, 3. Bası, İstanbul, Plato Yayınları, 2007, s. 137.

halk ne de devlet dışı kurumlar bağımsız sivil toplum unsurlarının gelişmesi için yeterli zemini sağlayamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yapısındaki mutlakıyetçilik, iç siyasetinden kaynaklanan kişi birlikteliklerine karşı var olan çekingenlik ve önleyici tavır ile sanayileşememe, kapalı pazar ekonomisi gibi nedenlerin bir yansıması olarak yasal dayanağı olan dernek türündeki tüzel kişiliğe geçişin diğer devletlerden daha geç olduğu düşünülür. Ancak kaynağını Batı'dan aldığımız dernekleşme girişimleri Avrupa'da da yasal olarak aynı tarihlerde güvence altına alınmış ve tanınmıştır. Uzun bir tarihi mücadele sonucunda elde edilen dernek kurma özgürlüğü günümüzde bile tüm dünya tarafından kabul edilmiş değildir. Bu özgürlük pek çok ülkede ciddi kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Yakın zamana kadar devletlerin dernek kurma özgürlüğünü tanımakta pek istekli görünmemesinin nedeni; amaçları devletin onayladığı amaçlarla çatışan derneklere üye olmakla, devlete sadakat arasında nasıl uyum sağlanabilir sorusunda yatmaktadır. Bir örgüte üye olmakla devlete sadakat arasında uyum sağlama sorunu, tarihte daha çok Batı'da devletle kilise arasındaki ilişki çerçevesinde görülmüştür. Protestan devletlerin Katolik vatandaşları aynı zamanda Papalık kurumuna da bağlı olduklarından Katoliklerin dini dernekleşme haklarına sınır getirme eğiliminde oldular. Bu sorun tarihsel gelişme ve devletsel gerekliliklerle giderek başka alanlara da kaydırıldı ve dernekleşme özgürlüğüne sınırlamalar getirildi. Bu tartışmalar politik ve endüstriyel ilişkilere de taşındı ve siyasal alanda dernek kurma hakkı pek çok kısıtlamalarla ancak 19. yüzyılda kabul edilmeye başlandı³.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte büyük kentlerden taşraya yayılan sosyal, kültürel ve ekonomik alandaki değişimlerle birlikte örnek alınan Batı kurumlarından biri de dernek tipi örgütlenmelerdir. Ancak burada sorunlu görünen nokta “dernek” kavramına yabancı olup olmadığımızdır. Çünkü adı modern anlamda dernek olmasa da Cemiyetler Kanunu'ndan önce de söz konusu tanıma uyan, ortak

³ Fikret Toksöz, “Dernekler,” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 371.

sürekli bir amaç doğrultusunda kurulan ya da farklı şekillerde devlet tarafından kurdurulan çeşitli kişi toplulukları geleneksel anlamda Osmanlı toplumunda da halihazırda vardı. Çalışmada da bu anılan “dernek”lerin nasıl kuruldukları, hangi yasal dayanaklara sahip oldukları araştırılmıştır. Ardından Tanzimat’ın ilanından yaklaşık yetmiş yıl sonra Cemiyetler Kanunu ile dernekler için gelen ya da getirilen yenilik çağdaş ve modern anlamdaki dernek örgütlenmesidir. Bu ayrım etraflıca tahlil edilebildiği taktirde Osmanlı Devleti’nde söz konusu dönemler öncesinde de bu kabil benzer örgütlenmelerin olduğu fakat hukuksal çerçevenin net bir şekilde çizilmediği görülecektir.

Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Dönemi’nde dernekleşme sürecinin, devletin kişi topluluklarına karşı aldığı tavrın, toplum içindeki anlayışın ve bu kuruma ilişkin gelişmelerin hukuksal bağlamda ve tarihsel açıdan incelenmesidir. Devletin dernekler hukuku alanında, yasal düzenleme yapılmadan önceki dönemde tüzel kişi ve derneklere karşı takındığı tutum ile Cemiyetler Kanunu kabul edildikten sonraki tutumunun farklılıkları ortaya koyulacak ve Batı’daki gelişimi ile de paralel olarak karşılaştırılacaktır. Ancak derneğin bir özel hukuk tüzel kişisi olması nedeniyle öncelikle *tüzel kişi* kavramının kökeni ve gelişimi açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu söz konusu kavramın hem kaynağını aldığı Batıda hem de İslam hukukunda nispeten geç bir zaman diliminde tüm unsurlarıyla hukuksal alanda yerini almış olması, teorisinin geç oluşturulması gibi nedenlerle onun tam olarak ortaya konulması için gerek teorik çerçevesi gerekse tarihsel arka planı bağlamında oldukça geniş bir açıdan ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu şekilde tüzel kişiden hareketle kavramsal olarak derneğin ne olduğu anlaşılabilecektir. Bu çerçevede çalışmada önce dernek kavramına temel teşkil etmesi bakımından ve bütün ayrıntılarıyla tüketilmeyip derneği açıklayacak bir alanla sınırlı olarak modern hukukta tüzel kişi kavramı ortaya koyulmuş, ardından tarihçesi ve türleri açıklanmıştır. Zira tüzel kişi konusu özellikle kamu hukuku tüzel kişileri ve mal topluluğu olarak vakıflarla birlikte çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Her biri ayrı bir tez konusu olabilecek bu konular kısaca incelenerek çalışma dışında tutulmuştur. Bununla birlikte ve tüzel kişiye oranla daha tüketici bir şekilde dernek kavramı, tarihi ve çeşitleri, kuruluşu, organizasyonu, ehliyeti ve sona erişti açısından tercih edilen

plana bağı kalınarak inceleme konusu yapılmıştır. Ayrıca hukuk sosyolojisi açısından bir “korporasyon” (şahıs birliği) veya bir “kurum” haline gelmiş, ancak oluşumu sonrasında pozitif hukukun tüzel kişilik tanımadığı oluşumlar da göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışmada boyunca ilgili kaynakta yazarın tercihi doğrultusunda özel olarak “cemiyyet” teriminin kullanıldığı bir doğrudan alıntı veya özel isim olmadığı sürece “dernek” terimi kullanılmıştır. Bu seçim cemiyyet teriminin incelenen dönemde farklı anlamlar içermesi ve bunun da karıştırılmaya müsait olması nedeniyle. Ayrıca yine aynı şartlar dahilinde inceltme işaretleri kullanılmamıştır. Kanun-i Esasi örneğinde olduğu gibi sıkça kullanılan özel isimler ve yine doğrudan alıntılar haricinde Arapça kökenli tamlamalar Türkçe yazım esaslarına uyularak kullanılmıştır.

Kapsam bakımından çalışmanın konusunun sınırlandığı dönem Tanzimat Dönemi’dir. Söz konusu dönem 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı’nın ilanından başlayarak Osmanlı Devleti’nin fiilen sona erdiği 1918 tarihine kadar devam eder. Ortaylı tarafından Devlet’in en uzun yüzyılı kabul edilen bu dönem, karışıklığa mahal vermemesi açısından çeşitli alt dönemlere ayrılarak çalışma içerisinde incelenecektir. Ayrıca konunun ana unsurlarından biri olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu, yürürlüğü konusunda çeşitli tartışmalara rağmen Cumhuriyet döneminde 1938’de kabul edilmesine kadar geçen dönemde yeni Cemiyetler Kanunu’na kadar fiilen bazı maddeleri uygulandığından, o tarihe kadarki dernekler hukuku alanında yaşanan çeşitli gelişmeler de konunun kapsamına dahil edilmiştir. Tanzimat’ı hazırlayan dönem de konunun temellendirilebilmesi için bağlamla sınırlı kalmak koşuluyla etraflıca irdelenecektir. 1919’dan itibaren ulusal Kurtuluş Savaşı’nın verildiği dönem ve bu dönemde savaşın meşruluğunu sağlayan dernekler incelenmemiştir. Söz konusu dönem başlı başına bir araştırmanın konusu olabilecek genişliktedir. Ancak bu derneklerin de 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu kapsamında olduğu ve bu kanun ile meşruiyetlerini sağladıkları bilinmelidir.

Tanzimat dönemi hukuk alanında getirilen yenilikler dönemidir. Bu dönemde hukuk açısından son derece önemli değişimler ve ilkler yaşanmıştır. Dinsel ve geleneksel olarak adlandırılabilen hukuk sistemi bazı alanlarda aşılmış ve modern anlamda hukuk kodları, dini kuralların yanında yer almaya başlamıştır. Cemiyetler Kanunu da bunlardan birisidir. Çalışmada Osmanlı Devleti'nde, gelişmekte olan dernekler hukuku alanında hukuksal terimlerin tam olarak yerleşememesi nedeniyle “cemiyet” kelimesinin; “mecelle cemiyeti” gibi komisyonları ifade etmek için kullanılması, “fesad cemiyeti” örneğinde olduğu gibi gizli siyasal amaçlarla bir araya gelen insan topluluklarını da ifade etmesi, hatta bazen düğünler gibi belirli saatlerde birlikte bulunacak insanların olduğu toplulukları dahi tanımlamak için kullanılan cemiyetin aynı zamanda modern anlamda derneği de karşılayan terim olması gibi farklı kullanımları da irdelenecek ve açıklığa kavuşturulacaktır. Çalışmada dönemin tüm derneklerini tüketmek mümkün olmadığından ve aksi bağlamdan kopmayla sonuçlanacağından kendi alanlarında ilk dernekler veya hukuki açıdan bir yeniliğe sahip olanlar örneklendirilmiştir.

Tanzimat Döneminde derneklerin hukuki durumu bugüne kadar bağımsız bir çalışmanın konusu olarak incelenmemiştir. Günümüzde özellikle sivil toplum tartışmalarının yoğunlaşması nedeniyle dernekler ve genelinde sivil toplum kuruluşları özellikle sosyolojik ve siyasal açıdan çokça inceleniyor olmasına rağmen hukuksal anlamda yapılan çalışmalar aynı gelişim çizgisinde değildir. Ayrıca modern dernekler hukukunu kapsayıcı nitelikte bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğu da belirtilmelidir.

Çalışmanın birinci bölümü tanım, teori ve tarihsel gelişime ayrılmıştır. İlk kısmında yukarıda değinilen zorunluluktan ötürü modern hukukta dernek kavramı, derneğin de bir özel hukuk tüzel kişisi olmasından hareketle tüzel kişi kavramı, tüzel kişi teorisi, kamu ve dernek harici özel hukuk tüzel kişilerinin konuya açıklık getirecek ve destekleyecek kadanyla incelenmiş ve teori temellendirilmeye çalışılmıştır. Sendika ve siyasal partilerin dernek dışında özel hukuk tüzel kişisi çeşidi olarak ayrıca değerlendirilmesinin nedeni, günümüz modern hukuklarında özel kanunlarla düzenleniyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Esasen her iki kurum da

geçmişteki çalışmalarda dernek ana başlığının altında değerlendirilmekteydi. Bölümün ilk kısmının son başlığı terim sorunu hakkındadır. İlk bölümün ikinci kısmı, Batı hukukunda dernek ve tüzel kişi kavramının tarihsel gelişimine ayrılmıştır. Modern hukukta tüzel kişilik teorileri ve dernek kavramı temellerini Roma hukukundan aldığından öncelikle bu konu dönemin dernekleri temel alınarak etraflıca incelenecektir. Ardından teorinin geliştirildiği Roma dönemi sonrası Avrupa hukuku kapsamında, önce Cermen hukuku sonrasında Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşmayı da etkileyen Fransız Devrimi sonrası gelişmeleri içeren bir tahlil yapılmıştır. Üçüncü kısım ise kavramın İslam hukukundaki gelişimine ayrılmıştır. Kabul edilen tüzel kişi türleri devlet, beytülmal, vakıf ve dernek üst başlıkları ile tasnif edilmiştir. Ayrıca günümüzde sivil toplum olup olmadıkları tartışılan tarikatlar ve ahilik kurumu da dernek ana başlığı altında başlıklandırılmıştır. Bunun nedeni her iki kurumun da dernek olduğu ön kabulü değil, dernek olup olmadıkları tartışmasının zorunlu olarak dernek başlığı altında yapılması gereğidir.

İkinci bölüm Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde hukuksal açıdan dernek görünimleri incelenmiştir. Bu inceleme esnasında dönemin önemli siyasal ve hukuksal gelişmeleri ile dernekleşme süreci ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmemiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi öncesi gelişmeler ve dönemi hazırlayan süreç ve modern derneklere temel olacak örgütler bir arada zamanın akışına uyularak tüketilmiştir. Ardından Tanzimat yeniliklerine muhalefet etmek amacıyla kurulan ilk siyasal dernekler incelenmiş ve derneklerin o dönemde sahip oldukları yasal çerçeve çizildikten sonra siyaset dışı alanda gerçekleşen ilk dernek örgütlenmeleri irdelenmiştir. Sosyal amaçlı derneklerin yanında gayrimüslimlerin ve masonların kurdukları derneklerin hukuksal yanları tarihi gelişimleri verilerek inceleme konusu kapsamına alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bahsedilmiş, söz konusu Cemiyet'in kanundan önce nasıl kurulduğu, sonrasında nasıl yasallaştığı ve bir süre sonra da "fırka" halini alması örneğinden hareketle derneklerin gelişimi araştırılmış ve yine bu Cemiyet'in 1913 yılından itibaren siyasi iktidarı ele geçirmesinden sonra dernek kurma özgürlüğünün

kullanımına getirdiği sınırlamaların bir fiili örgütlenme yasağına dönüşmesi tartışılmıştır. Ardından Cemiyetler Kanunu’nun kabulü ve hükümleri tahlil edilmiş, son yürürlük tarihi tartışılmış, Fransız Cemiyetler Kanunu ile olan ilişkisi irdelenmiştir. Tartışılan bir diğer önemli konu da Cemiyetler Kanunu’nun ve buna ek düzenlemelerin ve 1938 tarihli kanunun “siyasal parti”yi de dernek olarak kabul etmeleri noktasında olacaktır. Tüm bu noktalardan hareketle Türkiye’de sivil toplum kurumlarının hukuksal temellerinin atılması incelenmiş ve Cemiyetler Kanunu çerçevesinde uygulamalar da göz önünde bulundurularak derneklerin sağladığı demokratik ortam veya demokratikleşmeye katkıları, yine bu bağlamda insan hakları alanındaki gelişmeler de araştırılmıştır. Son olarak Cemiyetler Kanunu’nun kabulünün ertesinde var olan derneklerin hukuksal statülerine değinilmiştir.

I. BÖLÜM

KAVRAM VE TARİHİ GELİŞİM

A. Modern Hukukta Dernekler

Osmanlı Devleti'nde derneklerin Tanzimat'ın ilanından itibaren gelişim sürecini incelemeden önce dernek kavramının ne olduğu, hukuk tarihinde ortaya çıkışı ve gelişiminin, isimlendirilmesinde ortaya çıkan karışıklıkların yani terim sorununun etraflıca irdelenmesi ve ilgili tüm kavramların tanımlanması gerekmektedir. Dernek modern anlamda en kapsamlı tanımıyla belirli sayıda gerçek veya tüzel kişinin kazanç paylaşma dışında belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek, bilgi ve çalışmalarını sürekli bir biçimde birleştirmek üzere oluşturdukları ve tüzükle somutlaşan bir hukuki işlemle kurulan tüzel kişiliğe sahip kişi topluluğudur¹. Tanımdan hareketle dernek kavramını oluşturan tüzel kişiliğin ne olduğu da ortaya konulmalıdır.

1. Dernek ile İlgili Kavramlar

Hak ehliyetine sahip varlıklara kişi denir ve bundan hareketle hukukta özne insandır sonucuna varılabilir. Hukuk düzeni insanlar tarafından ve onlar için meydana getirilmiştir. Ancak hukuk sadece insandan ibaret değildir. Toplumsal hayatın gereği olarak, belirli bazı nitelikleri haiz insan ya da mal toplulukları da kişi olarak kabul edilir. Her hukuk düzeni, yürürlükte olduğu toplumda geçerli olan,

¹ Mustafa Dural ve Tufan Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, Cilt II, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004, s. 249; Rona Serozan, **Tüzel Kişiler**, 2. Bası, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 53; “Dernek,” **AnaBritannica**, Cilt: VII, 15. Bası, İstanbul, s. 173.

kültürel, ahlaki, siyasal veya dini inançların gereği olarak farklılaşan daha geniş ya da dar gruplara hak ehliyeti ve hukuki anlamda kişilik tanıyabilir. Böylece bir varlığın kişi sayılıp sayılmayacağı tamamen kanun koyucunun kanun koyma politikasıyla ilgili bir meseledir². Bu nedenle de her hukuk sisteminde farklılıklar gösterir.

a. Tüzel Kişi ve Türleri

Genel olarak tüzel kişi özelinde ise dernek kavramının ortaya çıkması için sosyal yapının belirli bir aşamaya gelmiş olması, sürekli amaçlara hizmet, bu amaçlar çevresinde birleşme düşüncesinin doğması ve söz konusu amaca daha iyi hizmet edilebilmesi için de gerçek kişilerden bağımsız olarak ayrı bir hak ehliyetini haiz bir varlığa ihtiyaç duyulması gerekir. Toplumsal yaşantının beraberinde getirdiği çeşitli gereksinimlerin giderilmesinde birey tek başına yetersizdir. Büyük amaçların gerçekleşmesi, fikir akımlarının örgütlenmesi, sosyal yardımlaşmanın sağlanması, bilim ve sanatta ilerleme kaydedilmesi için insanların bir araya gelmeleri, bilgi, uğraş ve güçlerini kesintisiz bir şekilde birleştirmeleri gereklidir. İşte bu nedenlerle ihtiyaç haline gelen tüzel kişi, yine bu bahsedilen gerçek kişilerin ihtiyaçlarına hizmet etmesi için, hukuk tekniğinin bir buluşudur. Yoksa doğaldır ki tüzel kişinin gerçek bir varlığı yoktur. Bu buluş sayesinde, toplum yaşamı içinde bireylerin dağınık güçleri tüzel kişilerce bir araya toplanır, korunur, bireylerin ve amaçlarının faaliyet alanı genişler ve kişinin tek başına gerçekleştiremeyeceği bireyler üstü amaçlar gerçekleşir³.

² Andreas Schwarz, **Roma Hukuku Dersleri**, Çev. Türkan Rado, Cilt: I, 4. Bası, İstanbul, 1956, s. 234; Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 5-6; Hüseyin Hatemi, **Kişiler Hukuku Dersleri**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2001, s. 5.

³ Hüseyin Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1979, s. 5; Ergun Özsunay, **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1966, s. 3.

Bu kişi toplulukları hak iktisap eder, borç altına girer, birçok tasarrufta bulunur, sadece kendisini oluşturan gerçek kişilerle değil n kişilerle ilişkiler kurar, mal edinir, sahip olduğu malları satar. Sonuç olarak bir hukuki faaliyetin merkezi haline gelir ki bu faaliyetler de gerçek kişilerin faaliyetlerinden pek farklı değildir. İşte bu nedenle hukuk söz konusu toplulukların da kişi olduğu sonucuna ulaşmış ve gerçek kişilerden ayırmak için onlara “tüzel kişi” adını vermiştir. Türk hukukunda tüzel kişi teriminin dışında hükmi şahıs, hukuki şahıs veya manevi şahıs terimleri de kullanılmaktadır. Kişi ve şahıs terimi gerçek ya da tüzel olsun hak sahibi anlamına gelir ki, bu da hak iktisap eden ve borç altına giren varlıkları ifade eder. Doğal olarak tüzel kişiler gerçek kişilerin yaradılışlarından itibaren sahip oldukları bazı haklardan yararlanamazlar. Cins, yaş, hısımlık gibi o ferde bağlanmış haklar, sahip olamadıkları haklara örnek olarak sayılabilir. Fakat bu farklar tüzel kişilerin de birer şahıs olmalarına engel değildir. Tüzel kişileri gerçek kişilerden ayırt edici kuralları ortaya koymak gereklidir. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi etraflıca irdelenmesi tüzel kişi teorisi gereği, bu kişiler gerçek kişilerden ve hatta kendilerini oluşturan gerçek kişilerden tamamen ayrı, müstakil bir kişiliğe sahiptirler ki bu nedenle tabi oldukları hukuk normları da gerçek kişilerin tabi olduğu hukuk normlarından farklıdır⁴.

Tüzel kişiler, gerçek kişilerden özellikle maddi, tamamen soyut, elle tutulabilir bir varlıkları olmamalarıyla ayırıtılırlar ama tüzel kişilerin tanınıp tanınmayacağı devletin onay vermesine bağlıdır. Bu olurla gerçek kişi, kendi özel varlığından ve malvarlığından ayrı, soyut bir dernek, şirket ya da vakıf, yani tüzel kişi kurabilir⁵ ve bu sayede tüzel kişiler de hukuk düzeni tarafından hak sujesi olarak kabul edilirler⁶. Sonuç olarak hak ve fiil ehliyetine sahip olma iktidarı sadece gerçek kişilerin tekelinde değildir. Belirli bir ortak amaca hizmet etmek için bağımsız ve

⁴ Ferit H. Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, İstanbul, niversite Kitabevi, 1944, s. 4–5; Salvatore di Marzo, **Roma Hukuku**, 2. Bası, ev. Ziya Umur, İstanbul, Sulhi Garan Matbaası, 1959, s. 61.

⁵ Serozan, **Tüzel Kişiler**, s. 13–14; Bülent Köprülü, **Medeni Hukukta Tüzel Kişiler**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1967, s. 1–3.

⁶ Bilge ztan, **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, 27. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008, s. 295.

devamlı olmak üzere örgütlenmiş şahıs ve mal toplulukları da bazı ehliyetlere sahiptir⁷. Böylece tüzel kişinin tanımı, hukuk düzeninin hak ehliyeti tanıdığı, yani hak sahibi olma ve borç altına girme ehliyeti verdiği, gerçek kişiler dışında kalan varlıklardır şeklinde yapılabilir⁸.

Birden fazla gerçek kişinin bir araya gelmeleri durumunda tüzel kişinin yani bir hak sujesinin ortaya çıkması için, kendisini meydana getiren kişiler arasında paylı sürekli bir amaç ve menfaat, topluluk meydana getirme iradesinden kaynaklanan bağımsızlık vasfı, manevi bir amaç, bu amacı gerçekleştirmek için örgütlenmek gibi unsurlar gerekmektedir. Bazı tüzel kişilerde ayrıca kazanç paylaşma amacı da aranır. Amacı sadece bir tek kişinin menfaatlerini korumak olan bir tüzel kişi mevcut değildir. Zira bu durumda, öyle bir kurum var olsaydı eğer, bu onu kuran kimsenin hukuki şahsiyeti ile karışacaktı. Tüzel kişi kurumu esas itibariyle kolektif menfaatleri korur. Bu noktadan hareketle de tüzel kişi, teşkilatlanmış meşru menfaatlerin odağıdır. Böylece, tüzel kişinin, kendi üyelerinin iradesinden ayrı bir iradesi olup olmadığı sorunundan ziyade o tüzel kişinin oluşumu için, ortak menfaatlerin ne surette tatmin edileceklerini beyan edebilmeye yetkili kişinin tayinini mümkün kılan bir teşkilat kurmak konusunda aralarında anlaşmış veya kanunda gösterilen bu tür bir teşkilatı kabul etmiş fertlerin bulunması gereklidir⁹.

Tüzel kişiler, yapılarına göre ve tabi oldukları hukuk kurallarına göre çeşitlere ayrılır. Doktrindeki genel ayrım, kamu hukuku kurallarına tabi olmaları bakımından “kamu hukuku tüzel kişileri” ve özel hukuk hükümlerine tabi olmaları bakımından “özel hukuk tüzel kişileri” şeklindedir. Ayrıca her iki gruba da dahil oldukları söylenebilecek “kamu iktisadi teşebbüsleri” de başlı başına bir grup oluştururlar¹⁰.

⁷ Ümit Doğanay, **Hükmi Şahıslar**, 2. Bası, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1969, s. 1.

⁸ Eşref Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2006, s. 30.

⁹ Marcel Waline, “Törel Kişilik Kuramı,” Çev. Hamide Uzbark, **AÜHFD**, CİLT: 2, Sa.: 1, 1944, s. 313.

¹⁰ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 207.

(1) Kamu Hukuku Tüzel Kişileri

Kamu hukuku tüzel kişileri, kamu otoritesine sahip olan, onu temsil eden kamu görevini yerine getiren, kamu hukukuna tabi olan tüzel kişilerdir. Kanunla veya kanunun açıkça verdiği bir yetkiye dayanarak bir kamu hukuku işlemi ile kurulurlar. Bu tür tüzel kişilerde devletin denetimi özel hukuk tüzel kişilerine oranla daha fazladır. Kamu hizmetlerini yürütürler. İşleyişleri de kamu hukuku esaslarına tabidir ve bu konudaki esaslar yine kanunla düzenlenir. Kamu hukukundan doğan üstün hak ve yetkilere sahiptirler. Bunlar kendilerini yine kendi özgür iradeleriyle feshedemezler, mahkeme kararıyla dağıtılamazlar. Sona ermeleri ancak bir kanunla olur ve yapıları itibarıyla kişi topluluğu ya da mal topluluğu şeklinde olabilirler.

En geniş ölçüde kamu gücünü kullanan kamu tüzel kişiliği “Devlet”tir¹¹. Devlet dışındaki idari tüzel kişiler ademi merkeziyet (yerinden yönetim) prensibinin uygulanması neticesinde ortaya çıkar. Kamu gücüne sahip olan devlet, kamu hizmetlerinin daha iyi ve verimli görülmesi için gerek ve yarar görüyorsa kendisi dışındaki bazı tüzel kişilere kamu tüzel kişiliği niteliği verir¹². Devlet bizzat düzenin sujesi yani en mükemmel hak sahibidir; onun mevcudiyeti her türlü hukuk kuralının mevcudiyetinin ilk şartıdır, bu nedenledir ki devletin tanınmasını da kendi içinde (nefsinde) bulduğu söylenebilir. Devlet kendisini oluşturan vatandaşlarınca tanındığı sürece var olur. Bunun dışında faaliyetlerini tam anlamıyla yerine getirebilmesi için, ilişkiye girdiği diğer devletlerce de tanınmış olmalıdır¹³. Devlet kamu tüzel

¹¹ Sıddık Sami Onar’a göre; “Devlet, ülke içinde bütün amme hizmetlerini doğrudan doğruya veya bilvasıta ifa etme vazifesini üzerine alan bir hükmi şahıstır. Şu halde devlet ile diğer amme idareleri arasındaki fark, devletin faaliyet sahası bütün ülkeye şamil olduğu halde diğer amme idarelerinin faaliyetleri daha dar toprak sahasıyla mahdud bulunmaktadır.” (Sıddık Sami Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, Cilt I, 2. Bası, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1960, s. 734.)

¹² Hüseyin Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1979, s. 7; Teoman Akünel, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1988, s. 8.

¹³ Giorgio Del Vecchio, **Hukuk Felsefesi Dersleri**, Çev. Sahir Erman, İstanbul, İÜHF Yayınları, s. 366.

kişiliklerine bu vasfı (niteliği) verdiği gibi, özel hukuk tüzel kişilerinin tüzel kişiliğini tanımak için de ileride değinileceği üzere çeşitli kıstaslar koyar. Böylece bazı oluşumlara tüzel kişilik tanır. “Gizli” veya “kanun dışı” oluşumlara tanımayabilir. Bu oluşumlar daha sonra iktidar onlar tarafından ele geçirildiğinde kendi tüzel kişilerini pozitif hukuka tanıtır ve bu kez de karşıt saydığı oluşumlara tüzel kişilik tanımaz.

Yürürlükteki hukukta kamu hukuku tüzel kişileri devlet dışında iki ana grupta düzenlenmişlerdir. İlki, “kamu idareleri”, ikincisi ise, “kamu kurum ve kuruluşları”dır.

Kamu idareleri (amme idareleri, kamu yönetimleri) kamu hizmeti gören özerk kamu tüzel kişileridir. Görevleri faaliyet sahaları içinde bulunan kişilerin ortak menfaatlerini idare etmek ve korumaktır. Hizmetleri çok çeşitlidir ve gayri muayyen olup ancak belirli bir bölgede oturanları ilgilendirir. Anayasa’da kamu hizmeti gören bu kurumlar yerel yerinden yönetim örgütleri, “mahalli idareler” olarak belirtilmiştir. İl özel idareleri, belediyeler ve köyler kamu idareleri olarak sayılır. Mahalli idarelerde halk idareye iştirak eder ve bazı organlarını da yine kendisi yani halk oluşturur. Örneğin belediye ve köylerde yapılan seçimlerle halk bu idarelerinin organlarını oluşturur¹⁴.

Kamu kurumları (amme müesseseleri) ise, tüzel kişiliği olan kamu hizmetleri veya tüzel kişiliği tanınmış kamu hizmetleri olarak tanımlanır. Gördükleri hizmetin belirli ve sınırlı olmasıyla diğerlerinden ayrılır ama diğerlerinden farklı olarak belirli bir bölgeye bağlı hizmet vermezler. Tanıma dayanarak, kamu kurumu denildiğinde, örgütünün kamu hizmeti için tahsis edilmiş personel ve maldan oluştuğu kamu tüzel kişileri anlaşılır. Kamu kurumları da kamu tüzel kişisi olmaları nedeniyle sadece kanunla ya da kanunun verdiği yetkiyle kurulurlar¹⁵. Üniversiteler, Devlet Demir Yolları Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu örnek olarak verilebilir. Ayrıca “kamu

¹⁴ Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, s. 735.

¹⁵ Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, s. 736.

kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları” da bu niteliktedir; Türk Barolar Birliği, Türk Noterler Birliği, Ziraat Odaları, Ticaret ve Sanayi Odaları gibi. Bu tür kurumlar, özellikle belli bazı meslek teşekküllerinin devletin kontrolü altına girmesinden ve bu kontrol altına girme ile bağlı olarak evvelce devletin ifa ettiği bazı hizmetlerin ifası durumunu hükümetlerin bunlara vermesinden doğmuştur. Sosyal amaçlar güden kamu kurumları da ayrı bir grupta incelenebilir; Sosyal Sigortalar Kurumu, Emekli Sandığı gibi¹⁶. Tüm kamu kurumları açısından ortak olan özellik gördükleri hizmetlerin, özel, belirli ve sınırlı olmasıdır¹⁷.

Ayrıca, kamu kurumlarıyla karıştırılmaması gereken “Umumi menfaatlere hadim müesseseler”¹⁸ mevcuttur. Kamuya yararlı dernek kurumu, derneklerin hukuki ehliyeti hakkında ancak ikili sistemi kabul etmiş devletlerde görülür. Türk hukukunda genel kanı kamuya faydalı kurumlar yani kamuya faydalı dernek müessesesinin hukuk sistemi ve hukuk tekniği bakımından değil, idari bakımdan önemli bir kurum olduğu merkezindedir¹⁹. Bunlar aslında özel hukuk tüzel kişisi olup izledikleri amaç belirli ve özel birkaç kişiyi ilgilendiren bir amaç değildir; kamuyu dolayısıyla vatandaşları ve devleti ilgilendiren bir amaç izlerler ve bu nedenle devlet bunları korur ve nakdi yardımda bulunur. Bu açıdan kamu hizmeti kavramına çok yaklaşırsalar da kamuya faydalı kurumlar yine de birer özel hukuk tüzel kişisi kabul edilirler. Bunlara örnek olarak, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hukuk Kurumu sayılabilir²⁰.

¹⁶ Söz konusu kurumlar 16 Mayıs 2006 tarihinde kabul edilen 5502 sayılı *Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu* ile Bağ-kur, SSK ve Emekli Sandığı kurumlarının devredilmesi ile Sosyal Güvenlik Kurumu çatısı altında birleştirilmiştir.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 209-210; Öztan, **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, 27. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008, s. 300 vd.; Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 17-23; Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, s. 718-750; Doğanay, **Hükmi Şahıslar**, s. 5-7.

¹⁸ Menafii umumiyye hadim müesseseler, kamuya faydalı kurumlar olarak da adlandırılırlar.

¹⁹ Murat Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, Ankara, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, 1946, s. 100-102.

²⁰ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 23.

Dernek, vakıf gibi özel hukuk tüzel kişilerinden bir kısmı, kurucularının ya da üyelerinin özel menfaatleriyle ilgili bir amaç izlemeyerek tamamen genel, toplumla dolayısıyla devletle de ilgili bir amaç izlerler ve bu amaca yönelmiş faaliyetler icra ederler. Bu durumda kamu kurumları ve kamuya faydalı kurumlar arasında büyük bir benzerlik hatta uygunluk vardır. Örneğin dünya genelinde birçok ülkede var olan Kızılay türünde derneklerin amaç ve faaliyetleri devletin sosyal yardım ve hatta bir kısım sağlık hizmetleriyle aynı içeriktedir. Bir gerçek kişinin medeni hukuk hükümleri dahilinde açtığı parasız olarak hastalara bakılacak hastane ile devletin kurduğu ve işlettiği hastane, yani bir kamu kurumu çok benzer özelliklere sahiptir. Bu nedenle devlet kendi amacına uygun olan ve kendi işini kolaylaştıran özel hukuk tüzel kişilerine yardım edebilir. Kişilerin faaliyetlerini kolaylaştırmak için diğer tüzel kişilerde olmayan bir takım izin ve yetkiler verebileceği gibi kendisinin ve halkın yakından ilgi ve yardımını kazanan bu kurumlar üzerinde diğer özel hukuk tüzel kişilerinden daha fazla ve sıkı bir ilişki de kurabilir. Tüm bu benzerlikler iki farklı tüzel kişi arasında benzeşim uyandırır. Eski dernekler kanunu da kamu hizmetine yakın bir amaç takip eden bu tür tüzel kişilere idari bir kararla kamuya faydalı dernekler sıfatı vermekte ve diğer derneklerden daha farklı ve izinli bir işleme tabi tutmaktadır²¹.

(2) Özel Hukuk Tüzel Kişileri

Diğer bir ayrım ise özel hukuk tüzel kişileridir, bunlar özel hukuk alanında bir hukuki işlem ile kurulur ve kamu otoritesini temsil etmezler. Dernekler hukuku bağlamında tezin ilgilendiği alan da özel hukuk tüzel kişiliği alanıdır. Bu tür tüzel kişiler kimi yazarlara göre “kişilik kurma hukuki işlemi” ile kurulurlar²². Söz konusu

²¹ Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, s. 783–784; Ayrıntılı bilgi için bkz. Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 45 vd.

²² Dural ve Ögüz’e göre, özellikle dernekler açısından, kurma işleminin hukuki niteliği tartışmalıdır. Doktrindeki bir görüş kurucuların iradesinin belirli bir amaca yönelmiş olmasından hareket ederek dernek kurma işlemini, toplu hukuki işlem olarak nitelendirmektedir. (Özsunay, **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, s. 140; Köprülü, **Medeni Hukuk Genel Prensipler**, s. 445; Teoman Akunal, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1988, s. 64.) Buna karşılık dernek kurma işlemini kendine özgü bir sözleşme olarak niteleyen yazarlara da

olan işlem hukuki sonuç doğurmaya yönelik irade açıklaması olduğuna göre, kişilik kurma hukuki işlemlerinde de irade, hukuk alanında yeni bir tüzel kişilik oluşturma sonucuna yönelmiştir. Ancak oluşan bu yeni kişiliğin aynı zamanda gerçek kişilerden ayrı bir malvarlığı olduğuna göre, kişilik kurma hukuki işlemlerinde, bir de kazandırıcı hukuki işlem vardır. Örneğin, derneğin kurucuları, dernek tüzel kişilik kazandığı andan itibaren derneğe aidat ödeme borcu altına girerler. Bu durumda da derneğe bir alacak hakkı kazandırmış olurlar veya vakıf kuran kişi de kurduğu vakıf tüzel kişilik kazandığı andan itibaren, tahsis ettiği malvarlığı unsurlarını vakıf tüzel kişiliğine kazandırmış olur. Özel hukuk alanında tüzel kişiliğin tam olarak kurulabilmesi için, kurucu iradenin kişilik kurma sonucuna yönelmesi, hukuk düzeninin bu türden bir tüzel kişilik kurulmasına elverişli olması ve son olarak bir hukuki işlemin geçerlilik şartlarına da tam olarak uyulmuş olması gerekmektedir²³. Hatemi'ye göre dernek tüzüğüne hazırlanması, zorunlu olarak “toplu hukuki” işlem”dir. İsviçre Hukuku’na ve genel olarak bütün hukuk sistemlerine göre en az üç kişinin bu işleme katılmış olması gerekir. Sözleşmelerde olduğu gibi “iki kişi” yeterli değildir. Ancak, dernek kurma işlemi, “adi şirket sözleşmesi”nin (BK m. 520) özel bir türü olarak görülebilir. Tüzel kişilik kurma iradesinin açıklanması ise, buna eklenen ayrı bir “kişilik kurma işlemi”dir ki, bu da zorunlu olarak toplu bir işlemdir. Bugünkü pozitif Türk hukukunda en az yedi kurucunun “bildirim” vermesi şekliyle gerçekleşmektedir²⁴.

rastlanmaktadır. (Serozan, **Tüzel Kişiler**, s. 56; Kocayusufpaşaoğlu, **Borçlar Hukuku**, s. 115) Dernek kurma işleminin şüphesiz ki tarafların karşılıklı, birbirine yönelik irade beyanları ile oluşan ve edim değişikliğini amaçlayan bir sözleşme niteliğinde olmadığı açıktır. Ancak dernek kurma işlemi, esas itibarıyla adi ortaklık sözleşmesinin bir görünümü olarak, çok taraflı kendine özgü sözleşme olarak nitelendirilmesi yönündeki görüş üstün tutulmaktadır. Eski MK. m. 55 hükmünde henüz kişilik kazanmamış derneğin adi ortaklık niteliğinde sayılacağına ilişkin hüküm de bu yorumu destekler. Buna göre belirli sayıdaki kurucuların dernek kurma hususunda anlaşmaları ile dernek kurma işlemi meydana gelmiş olur. Bu aşamada taraflar arasındaki hukuki ilişki adi ortaklık sözleşmesidir. Ancak henüz dernek kurulmuş değildir. Bunun kurulması için kurucularının dernek tüzüğünü hazırlayarak kuruluş bildirisi, dernek tüzüğü ve ekleriyle birlikte mahallin en büyük mülki amirine teslim etmeleriyle gerçekleşir. Bu şekilde derneğin tüzel kişilik kazanmasıyla kurucular arasındaki adi ortaklık sözleşmesi sona erer ve kurucular dernek üyesi sıfatını kazanır. (Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 259–269.)

²³ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 7–8.

²⁴ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri**, s. 115.

Özel hukuk tüzel kişilerinin nasıl kurulacağı kanun hükümleriyle belirlenmiştir. Bunlar takip ettikleri amaç bakımından çeşitlere ayrılır ve her biri ayrı hükümlere tabi tutulurlar. Özel hukuk tüzel kişileri ya ekonomik bir amaç izlerler ya da takip ettikleri amaç ekonomik olmayan ideal bir amaçtır. Bu nedenle ekonomik bir amaç (iktisadi gaye, kazanç paylaşma amacı) izleyen ya da izlemeyen özel hukuk tüzel kişileri olarak iki alt gruba ayrılır. Kamu hukuku tüzel kişilerinden farklı olarak özel hukuk tüzel kişileri kamu gücünü kullanma yetkisine sahip değildirler ve yine kamu hukuku tüzel kişilerinin kanunla kurulmasına rağmen özel hukuk tüzel kişilerinin kuruluşu bir hukuki işleme dayanır²⁵. Bu kimi hukukçularca yukarıda da bahsedildiği gibi “kişilik kurma işlemi” olarak adlandırılmaktadır²⁶. Modern hukukta tüzel kişilerin kuruluşu açısından sınırlı sayı ilkesi²⁷ söz konusu olduğundan hukuki işlemle sadece kanunda var olan, onun öngördüğü şekilde tüzel kişilikler kurulabilir²⁸. Kanun tarafından öngörülmediği sürece herhangi bir kişi ya da mal topluluğuna tüzel kişilik kazandırmak mümkün değildir. Dernekler, vakıflar, ticaret şirketleri, sendikalar ve siyasal partiler özel hukuk tüzel kişileri arasında sayılabilir. Kazanç paylaşma amacı güden tüzel kişiler yani ticaret şirketleri ülkelerin ticaret kanunlarında düzenlenmiş olan. kollektif, komandit, limited ve anonim şirketlerdir. Kooperatifler ise bu konuda çıkarılan kanunlarla düzenlenmiştir²⁹.

²⁵ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 23; Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 211.

²⁶ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 120.

²⁷ Numerus clausus ilkesi, “Yasaca öngörülen kalıplar, modeller, tipler dışında yeni tüzel kişilerin yaratılamayacağı, ‘tipe bağlılık’ da mevcut yasal kalıplara, modellere ve tiplere yasal içerikten değişik yeni bir içerik ve işlev kazandırılmayacağı anlamına gelir. ... Bu katı ve kapalı rejimin temelinde, toplum yaşamını ilgilendiren ve kapsamlı etkiler saçan ilişkilerin herkes tarafından açık seçik tanınmasını ve aynı zamanda istikrarı sağlama amacı yatar. ... İşte bu tip sınırlılığı ve sıkılığı ilkesi doğrultusundadır ki ülküsel amaç güden dernek, ekonomik yardımlaşma ve dayanışma amacı güden kooperatif, kazanç sağlayıp paylaşma amacı güden ticaret ortaklığı (şirket) ve kazanç dağıtımı ötesi sosyal bir amaç izleyen ve bireyden soyutlanan mal bileşimi türünde vakıf, kapalı bir çerçeve içinde ayrı ayrı hukuki birimler oluştururlar.” (Serozan, **Tüzel Kişiler**, s. 30.)

²⁸ İleride bahsedileceği üzere eski hukukumuzda şirket hükümlerine tabi olarak kurulan dernekler gibi örnekler var olduğundan o dönem hukukunda bu ilkenin geçerli olmadığından söz edilebilir.

²⁹ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 114; Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 212; Öztan, **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, s. 299.

Kazanç paylaşma amacı gütmeyen, tüzel kişiler ise, vakıflar, sendikalar, siyasal partiler ve derneklerdir. Tezin konusu olan dernekler diğer özel hukuk tüzel kişileri incelendikten sonra başlığın son ayrımı olarak incelenecektir.

i. Vakıf

Vakıflar, belirli bir amacı gerçekleştirmek için örgütlenen tüzel kişiliğe sahip mal topluluklarıdır. Kazanç paylaşma amacı gütmeyenler. Vakıf başlı başına mevcudiyete sahip olmak üzere belli bir malın bir amaca tahsisi olarak özetlenebilir. Vakıfların derneklerden ayrılan en önemli özelliği, vakıfların şahsiyet kazanan bir kişiler (fizikler) topluluğu değil bilakis bir mallar topluluğu olmasıdır. Bir mala malik olan kişi, bunu hayatı boyunca dilediği gibi kullanabileceği gibi, ölümünden sonra da bazı kanuni şartlara uygun olarak, bu malın geleceğini tayin edebilir ve malın tamamını veya bir kısmını belirli bir amaca hasredebilir. Örneğin eğitim amaçlı bir okul kurabilir veya muhtaç kişilerin tedavisini gerçekleştirmek için hastane açabilir. Bir vakfın tüzel kişilik kazanması için ortada bir mal olması gereklidir; bu mal menkul olabileceği gibi gayrimenkul veya bir sermaye de olabilir. Ayrıca, belirli bir kanuna ve ahlak ve adaba uygun sürekli bir amaç ile bu malın tahsisi gereklidir³⁰.

ii. Sendika

Sendikalar, işçilerin kendi hak ve çıkarlarını korumak ve geliştirmek için oluşturdukları, birlik ve dayanışmayı sağlamak, işveren karşısında toplu bir tavır göstermek ve bu sayede çalışma koşulları, ücret, iş göremezlik durumu, emeklilik gibi çalışma hayatıyla doğrudan ilgili konularda işçinin haklarını korumak için yine işçilerce kurulan birliktir. Sendikalar eski hukukumuzda Cemiyetler Kanunu içerisinde düzenlenmesine karşın modern hukukta ayrı, özel bir kanunla

³⁰ Doğanay, **Hükmi Şahıslar**, s. 86; Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 183.

düzenlenmektedir³¹. Her şeyden önce sendikalar ve sendikacılık demokratik bir oluşumdur ve ancak demokratik kurum ve kuralların belli bir düzeyin üzerinde gerçekleştiği toplumlarda varlık kazanabilir. Tanımın tersi de doğrudur yani bir toplumda demokrasinin gelişimi işçi hareketlerinin ve kurumsallaşmasının gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır³².

iii. Siyasal Parti

Siyasal partiler aynı görüş, aynı çıkar ve aynı siyasal eylemde birleşen insan topluluğudur. Herhangi bir toplumda insanlar arasında uyuşmazlık konusu olabilecek temel sorunlar, partilerin oluşmasına yol açabilir. Toplumda yaşayan insanlar arasında her birinin ya da bireylerin oluşturdukları grupların ortaya çıkan toplumsal sorunlar karşısında farklı görüşlere sahip olmaları doğaldır. Bu durumda söz konusu sorunlar karşısında benzer ya da ortak görüşlere sahip olan bireylerin bir araya gelmeleri ve görüşlerini birlikte savunmaları, bunları yaymaları ve nihayetinde bu düşüncelerini eyleme dönüştürmeleri bu kişiler arasında ancak uyuşmayla gerçekleşebilir ve bu toplumda ortak görüşleri paylaşanların oluşturdukları grupların siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla örgütlenmesi siyasal partileri meydana getirir. Bu verilerden hareketle siyasal partiler, “ortak görüşleri paylaşan insanların siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla kurdukları örgüt” olarak tanımlanabilir³³. Siyasal iktidarı ele geçirme amacı taşımayıp sadece siyasal amaçlar güdüyorlarsa bunlar dernek olarak kabul edilir. 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu’nun üçüncü maddesindeki tanım çok daha kapsamlıdır. Buna göre: “Siyasi partiler, Anayasa ve kanunlara uygun olarak; milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları

³¹ 2821 sayılı, 05.05.1983 tarihli Sendikalar Kanunu.

³² Alpaslan Işıklı, “Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları,” **Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, Ed. Alpaslan Işıklı, 2. Bası, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 2.

³³ Erdoğan Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1976, s. 5–6.

ile milli iradenin oluşumunu sağlayarak demokratik bir devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanmış tüzelkişiliğe sahip kuruluşlardır.”

Siyasal partiler önce Dernekler Kanunu ile düzenlenmiş, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bunların ayrı bir kanunda düzenlenmesi gerekli görülmüştür. Türk hukukundaki ilk siyasi partiler kanunu 1961 Anayasası sonrasında 1965 yılında çıkarılan 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’dur.

b. Dernek Kavramı

Tezin konusunu oluşturan dernekler birer özel hukuk tüzel kişisidir. İleride ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı gibi dernek kavramı, Batı’da uzun bir tarihsel gelişimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve bir örgütlenme biçimini ifade eder. Bu gelişim çizgisi açısından dernek “birden çok kişinin kendi istekleriyle belli bir amaç için bir araya gelerek oluşturdukları bir örgütlenmedir”³⁴. Tanımın içindeki unsurlar ayrıştırıldığında zaman, derneğin üç ana özelliği ortaya çıkacaktır. Bunlar:

1. Dernek, belirlenmiş bir amaç, fikir (düşünce) veya çıkar etrafında toplanmış olan kişilerin örgütledikleri bir oluşumdur. Bu açıdan dernek, çoğulcu toplumların kaçınılmaz sonucudur. Bu tür bir çoğulcu yapıda, toplum içindeki değişik sınıfların veya grupların çıkar ve görüşleri farklılıklar gösterir. Dernek işte bu farklılaşmaların meşru bir şekilde toplum hayatına yansımalarına katkıda bulunur.
2. Dernek üyeliği, derneğe katılım ancak kişilerin istekleriyle olur. Üyelikte esas olan gönüllülüktür. Üyelik mirasla ya da yasal zorlamalarla elde edilemez.
3. Bu iki özelliğin doğal sonucu derneğin devletten ayrı ve bağımsız bir örgütlenmeyi ifade etmesidir. Dernek ve dernekleşme süreci devletin

³⁴ Fikret Toksöz, “Dernekler,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 366.

müdahalesi olmadan, onun dışında oluşan bireylerin ve modern bir toplumsal yapının ürünüdür. Bu nedenle dernek toplumdaki örgütlenme özgürlüğünün bir simgesi ve göstergesidir³⁵.

Yukarıdaki tanımdan hareketle dernekleri bir sınırlamaya tabi tutmazsak, bu tanım, insanların oluşturdukları tüm örgütlenmeleri de kapsayacaktır. Örneğin ticaret ortaklıkları da gayet kolay bir şekilde dernek olarak tanımlanabilir. Ancak burada açıklanan dernek daha dar anlamlı bir örgütlenme biçimini konu almaktadır.

Tanımı dernek kurumunu kapsar hale getirebilmek için öncelikle onları amaç açısından sınırlamak gereklidir. Burada amaç, dernek üyelerini bir araya getirerek dernek tüzel kişiliğini oluşturmaya yönlendiren temel hedef, ideal³⁶dir, bunlar belirli ve yasaklanmamış olmalıdır. İdeal amaç kavramının ekonomik olmayan tüm amaçları içermesi, bu kavrama uyan amaçların tek tek sayılmasına imkan vermez³⁷. Eğer bir örgüt, kazanç sağlama amacı güdüyorsa o, dernek değildir. Dernekler kazanç sağlamak amacıyla kurulamazlar. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta vardır: Dernekler amaçlarına erişmek için gerekli araçları iki şekilde temin edebilir. Bunlardan ilki, üyelerinden aidat adı altında belirli bir meblağ almaları ya da ikincisi, kuruluş kanunu yasaklamıyorsa, bir ticari işletme işletmek suretiyle elde edeceği karla amaçları için gerekli aracı sağlamalarıdır. İşte dernek amacını gerçekleştirmek için bir ticari işletmeye sahipse, onu işletiyorsa ve kamuya yararlı bir dernek değilse tacir sıfatını taşır³⁸ ve bu tür derneklerin ticaret siciline

³⁵ Toksöz, “Dernekler,” s. 366; Ahmet N. Yücekök, **Türkiye’de Dernek Gelişimleri**, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1972, s. 4.

³⁶ Eski Medeni Kanunumuzda (m. 53/1) ideal sayılacak amaçlardan bazıları örnek olarak verilmiştir ve buna göre: “Siyasi, dini, ilmi, bedii, hayri cemiyetler ile eğlence ve idman cemiyetleri” ideal amaçlı dernekler olarak sayılmıştır.

³⁷ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 266.

³⁸ Türk Ticaret Kanunu Madde 18 - Ticaret şirketleriyle, gayesine varmak için ticari bir işletme işleten dernekler ve kendi kuruluş kanunları gereğince hususi hukuk hükümleri dairesinde idare edilmek veya ticari şekilde işletilmek üzere devlet, vilayet, belediye gibi amme hükmi şahısları tarafından kurulan teşekkül ve müesseseler dahi tacir sayılırlar./ Devlet, vilayet ve belediye gibi amme hükmi şahısları ile umumi menfaate hadim cemiyetler, bir ticari işletmeyi ister doğrudan doğruya, ister amme hukuku hükümlerine göre idare edilen ve işletilen bir hükmi şahıs eliyle işletsinler kendileri tacir sayılamazlar.

kayıtları zorunludur³⁹. Bu derneklerin amaçları da diğer dernekler gibi idealdir, ticari faaliyette bulunurken dahi üyelerine kar sağlama amacı gütmeyizler. Burada ölçüt derneğin doğrudan doğruya üyelerine parasal bir menfaat sağlama amacı güdüp gütmeyeğidir. Üyelerine ekonomik yarar sağlama amacıyla kurulan şahıs birlikleri, Türk hukukunda daha önce Ticaret Kanunu'na tabi olan "kooperatifler"dir. 1969 tarihli 1163 sayılı ilk Kooperatifler Kanunu ile bu oluşumlar Ticaret Kanunu'nun doğrudan uygulama alanından çıkarılmışlardır. Amaç konusunda son olarak iki noktanın daha altı çizilmelidir; eğer bir dernek, örneğin bir öğrenci derneğı açtığı kantinde, üyelerine ucuz yemek yeme imkanı tanıyorsa, kurduğu bu işletme ile tacir sıfatını kazanmaz ve ticaret siciline kayıt edilmesi gerekmemektedir. Çünkü burada amacına ulaşmaya yönelik aidat almak yerine kar elde etmek amacı gütmeyen üyelerine imkan sağlamak için o işletmeyi açmıştır. İkinci nokta ise, dernekler kendi üyeleri dışında üçüncü kişilere ekonomik fayda sağlama amacı izleyebilirler. Belirli bir bölgedeki kişilere ekonomik yarar sağlamak ve yaşam standartlarını yükseltmek için dernek kurulabilir⁴⁰. Derneğin amacı belirlenirken sadece tüzüğünde bulunan amaç kısmında yazılanlar değil, tüzüğünün tamamı birlikte değerlendirilmelidir.

Tanımda diğer sınırlanması gereken unsur ise üyelik meselesidir. Üyeler derneğin yapı taşlarıdır. Onların bir araya gelmesi ile dernek meydana gelir. Üyelik terimi dernekle üyeleri arasındaki hukuki ilişkiyi ifade eder. Ancak "dernek" terimi Türk pozitif hukukunda "esnaf dernekleri" adını taşıyan mecburi meslek teşekkülleri için de kullanılmaktadır. Bu sayede üyeleriyle tüzel kişi arasında eşit hak ve yükümlülükler doğar. Dernek üyeliğı idealde bütünüyle gönüllülük esasına dayanır. Dolayısıyla üyelerinin yasalarla zorunlu olarak katılımını öngören örgütlenmeler modern anlamda dernek tanımının dışında kalacaktır⁴¹.

³⁹ Öztan, **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, s. 299; Toksöz, "Dernekler," s. 366; Doğanay, **Hükmi Şahıslar**, s. 41.

⁴⁰ Dural ve Öğüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 254; M. Kemal Oğuzman, Özer Seliçi, Saibe Oktay, **Kişiler Hukuku**, 7. Bası, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2002, s. 202, dn. 97.

⁴¹ Toksöz, "Dernekler," s. 366.

2. Terim Sorunu

Her bilim dalı çalışmaları esnasında teknik terimler kullanmak zorundadır. Temelin sağlam olabilmesi için bilim dalını meydana getiren/getirecek terimlerin değişmez ve belirli kavramları ifade etmeleri şarttır. Ancak, hem tüzel kişi teriminin bizatihi kendisinin, hem de özel ve kamu hukuku tüzel kişilerinin çeşitleriyle ilgili olarak gerek Türkçe’de, gerek kavramın köklerinin bağlı bulunduğu Almanca, Fransızca gibi dillerde terimler bazı yanlış anlaşılmalara neden olacak kadar müphem ve karışıktır.

Roma hukukunda tüzel kişiler için kullanılan bir teknik terim mevcut değildir, eski devirlerinde bu kavram bilinmiyordu. Kavram Roma tarihinin son dönemlerinde görece olarak çok geç doğmuş ve bir sistem veya kurum olarak gelişmemiştir. Ancak Orta Çağ’dan başlayarak tüzel kişi terimi ve buna ilişkin kuramlar oluşturulmuş ve belirli bir sisteme dayanan çeşitli tüzel kişi sınıflandırmaları yapılmıştır⁴². Eski Roma Hukuku sadece insanları, hakların ve görevlerin sahibi olarak tanıyordu. *Ius civile* gerçek kişilerle ilgili kuralları içeriyordu. Roma’da da bir takım cemiyetler, topluluklar (collegia, societates) vardı; ancak bu topluluklar gerçek kişiler gibi hak sahibi kabul edilmiyorlardı⁴³. Bir topluluğun tüzel kişiliğinin olduğu ifade edilmek istendiğinde *Corpus Habet* (corpus’u var) denilirdi. Tüzel kişiler için kullanılan kavramlar daha çok *corpus* ve *universitates*’dir. Bunlar bir birlik oluşturduğu kabul edilen, çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkan her türlü insan ya da mal topluluğunu ifade ederdi. Universitas terimi, tekilin karşıtı olarak birden çok olanın bir araya gelerek oluşturduğu birliği anlatmak için kullanılırdı⁴⁴. İmparatorluğun son dönemlerinde tüzel kişiler için *Legitima Persona* (kanuni kişi, yasal şahıs) terimi kullanılmaya başlanmıştır⁴⁵. Sonuç olarak, Roma hukuku ile ilgili kaynaklara bakıldığında hukuk

⁴² Özcan Karadeniz-Çelebican, **Roma Hukuku**, 6. Bası, Ankara, AÜHF Yayınları, 1997, s. 180.

⁴³ Richard Honig, **Roma Hukuku Dersleri**, Çev. Şemseddin Talip, Capitolivm II, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1935, s. 68.

⁴⁴ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 31.

⁴⁵ Karadeniz-Çelebican, **Roma Hukuku**, s. 128, dn. 12.

sisteminde tüzel kişinin tanınmış olduğunu ve fakat kendilerine farklı isimler verilmiş insan ya da mal topluluklarının yasal açıdan ayrı ayrı düzenlendikleri görülmektedir.

Gerçek kişilerin yanında yer alan amaç birliklerine tüzel kişi adının verilmesi bahsedildiği gibi yenidir. Bu terim günümüz anlamıyla Avrupa’da ilk kez 19. yüzyılın başında kullanılmıştır. Kavram ilk kez bir Alman hukukçusu ve aynı zamanda bir *romanist* olan *Savigny* tarafından ortaya atılmıştır⁴⁶. Tabii hukuk döneminde *manevi (morale)* ya da *mistik şahıslardan* söz edilmekteydi. Gerek manevi şahıs gerekse hukuki şahıs terimleri Alman hukukuna aittir. Bugün Alman hukukunda tüzel kişi karşılığı olarak *juristische person* (Hukuki Şahıs) terimi kullanılır⁴⁷. Bu terimin kaynağı kilise hukukunda bulunabilir. *Persona Physica-Persona Moralis*. Kanonik Hukukta *Persona Moralis* yerine *Persona Juridica* veya *Ens Juridicum* terimlerine rastlanır.

İsviçre Medeni Kanunu’nun Almanca metninde de aynı terim, *Juristische Person* kullanılır. Fransızca metninde ise gerçek kişi karşılığı olarak *Personnes Physiques* (Fiziki Şahıslar), tüzel kişi için de *Personnes Morales* (Manevi Şahıslar) terimleri kullanılmaktadır. Ancak uygulamada bugün daha çok *Personne Juridique* veya *Personnalité Juridique* terimleri tercih edilmektedir.

Fransız doktrini ve yasaları ise *Personnalité Juridiques* (Hukuki Kişi) veya *Personale Morale* (Manevi Kişi) terimlerini kullanmaktadır. Bunların haricinde *personne civile, personne juridique, personne fictive* (farazi, sanal kişi) terimleri de kullanılmaktadır⁴⁸. Bunlardan ilki medeni, ikincisi hukuki, üçüncüsü de farazi kişi anlamına gelmektedir. Farazi şahıs terimi diğerlerine oranla daha az kullanılmaktadır ki bizde de geçmişte kullanılmış olan hükmi şahıs terimine yakın bir anlama gelmektedir.

⁴⁶ Bilge Öztan, **Tüzel Kişiler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994, s. 6.

⁴⁷ Ernst Freund, **The Legal Nature of Corporations**, Second Edition, Ontario, Batoche Books, 2000, s. 8.

⁴⁸ Özsunay, **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, s. 3–4; Hatemi, **Kişiler Hukuku Dersleri**, s. 10–11.

Günümüz Türk hukukunda genel olarak tüzel kişi terimi kullanılmaktaysa da terimin hukukumuza girmesinden itibaren, törel şahıs, hükmi şahıs, hükmi şahsiyet, manevi şahıs, hukuki şahıs, itibari şahıs, kolektif şahıs, birleşik şahıs⁴⁹, tüzel kişilik gibi kullanımların varlığı görülmektedir. Hukuk dilinde bunlar arasından öncelikle ve ekseriyetle manevi şahıs terimi daha sonra da hükmi şahıs terimi kullanılmış ama 1961 Anayasası'ndan sonra, onda kullanıldığı şekliyle tüzel kişi terimi yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bahsedilen/önerilen diğer terimler yaygın bir kullanım alanına sahip olamamışlardır⁵⁰. Tüzel kişi hukuki kişi demektir ki, bu da terimin uluslararası kullanımıyla örtüşmektedir. Tüzel, tüzük gibi kelimeler tüze kökünden gelir. Tüze ise eski Türkçe'de yazılı hukuk kuralları anlamına geliyordu. Kullanım kolaylığı ve modern hukuk diline uygunluğu açısından bu terimin tercih edilmesi isabetli olmuştur.

Latince'de tüzel kişilerin içine giren dernek tüzel kişiliğinin karşılığı olarak kullanılan *collegium*, *corpus* veya *corpora* gibi sözcüklere rastlıyoruz. Özellikle *collegium* terimi, bir nevi “yoldaşlık, meslektaşlık”, Arapça “hırfet”i (Genossenschaft) ifade etmek üzere kullanılıyor, kazanç amacı güden “societas”tan ayrılıyordu⁵¹.

Eski Yunan'da bu türden özel bir terim yerine, derneği oluşturan kişilerin meslekleri ile ilgili sözcükler kullanılmaktaydı. Genelde, mesleki dernekler, meslek adının çoğul şekli ile adlandırılmaktaydılar. Örneğin, Thyateira'daki fırıncılar, tabaklar (debbaşlar) ya da yüncüler gibi. Benzer olarak yaş gruplarına göre oluşturulan derneklerde yaş grubunun ismi, bu yaştan üyelere oluşan birliği de tanımlıyordu. Dini yani tanrılarla ilgili derneklerin birçoğunun ismi ise tanrının adının sonuna –tai ekinin eklenmesi ile oluşuyordu: *Dionysistai*, *Herakleistai* gibi. Öte yandan dernek üyeleri de genellikle dernek adlarının çoğul ya da

⁴⁹ Zahit İmre tarafından birleşik şahıs teriminin tüzel kişi yerine kullanılması teklif edilmiştir. Ona göre; tüzel kişi, hukuki şahıslar, manevi şahıslar terimleri için “bütün bu terimlerin bir anlamı yoktur. Bunlar elverişsiz ve isabetsiz deyimlerdir” diyerek birleşik şahıs teriminin kullanılmasını önermektedir. (Zahit İmre, **Medeni Hukuka Giriş**, İstanbul, 1976'dan naklen; Hüseyin Hatemi; **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 29, dn. 30.)

⁵⁰ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 29.

⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Kayser, **Societe Au Association?** Paris, Sirey, 1929, s. 10; Freund, **The Legal Nature of Corporations**, s. 7.

değişik bir formu ile adlandırılıyorlardı: *Symbiosis*⁵² üyesine *symbiotes*, *Phratra*⁵³ üyesine *phrator*, *Erotes*⁵⁴ üyesine *eros* denmesi gibi. Mesleki dernekler için, meslektaş anlamına gelen *homotekhnon* terimi kullanılıyordu. Son olarak insan topluluğu, dernek anlamına gelen *plothos* terimi de her türlü derneği ifade etmek üzere kullanılıyordu⁵⁵.

Dernek terimi ise Türk hukukunda ilk olarak 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda kullanılmıştır. Bundan önce gerek 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu, gerek Cumhuriyet'ten sonraki kanunlar ve özellikle Medeni Kanun dernekler için *cemiyet* tabirini kullanmıştır. Ancak Cemiyetler Kanunu'nda ve diğer bazı kanunlarda yine özel anlamda bir dernek türünü ifade edecek biçimde onun haricinde çok çeşitli terimler kullanılmaktadır. Ocak, bucak, kulüp, kurum, birlik ve oda buna örnek olarak sayılabilir. Bunlardan bazıları hem modern anlamda kullandığımız dernek terimi için, hem de yine günümüzde başka anlamlara da gelen kendi asıl anlamlarını ifade etmek için kanunlarda yer almışlardır ve bu terim karmaşası yasal alanda çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Aynı durum ileride açıklanacak olan cemiyet teriminin farklı anlamları için de geçerlidir. Halk dilinde “düğün, velime cemiyeti” gibi deyimler de geçici topluluklar için kullanılmaktaydı. Yine geçici toplulukları ifade için “karga derneği” nitelemesi de vardı.

Osmanlı Devleti döneminden itibaren sivil toplum kurumları için kullanılan terimlerin başında “cemiyet” kelimesi gelmektedir. Aslı Arapça'dır ve Latin harfleri kullanılarak “cem'iyet” şeklinde yazılır. “Cem” kökünden gelmektedir. Cem⁵⁶;

⁵² *Symbiosis* sözcüğü söz konusu dönemde “birlikte yaşama, ortak yaşam, arkadaşlık, dostluk”, *symbiotes* sözcüğü ise “arkadaş, dost, eş” gibi anlamlara gelmektedir. Ancak bu sözcükler daha çok “dernek” ve “dernek üyesi” anlamıyla karşımıza çıkmakta ve yine *symbiosis* sözcüğü, kimi metinlerde sosyal amaçlı dernekleri, kimi zaman da bir kült derneğini ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

⁵³ Lat. Fraternity, İng. Brotherhood anlamına gelir.

⁵⁴ Antik Lydia'da kurulmuş olan Eros'a tapanlar derneği.

⁵⁵ Cumhur Tanrıver, “Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı**, 1996, s. 7–8.

⁵⁶ Cem kökünden türeyen diğer sözcükler ise şunlardır: Cemâat: İnsan topluluğu, imamın arkasında namaz kılanlar. Cemâât: İnsan toplulukları, bir mezhepten olanlar. Cem'an: Bir yerde toplanmak suretiyle. Cem'aniyye: Ortakçılık, kolektivizm. Cem'iyet: Topluluk, dernek, kurum, düğün-dernek. Cem'iyat: Cemiyetler, kurumlar, dernekler. Cum'a: Toplanma, Perşembe'den sonra gelen

toplama, biriktirme, bir araya getirme, yığma, devşirme anlamlarında kullanılır ve belirli bir çokluğu içinde barındırır. Cemiyet modern Arapça’da birlik ve topluluk kavramlarını ifade etmek için kullanılır. Büyük ihtimalle ilk defa, 17. yüzyıl sonu veya 18. yüzyıl başlarında Suriye ve Lübnan’da kilise törenlerine katılan kalabalıkları tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. 1718’de kurulmuş olan Salvatoryen’lere⁵⁷ *Cem’iyyetü’l Muhallis* adı verilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren terim önce Lübnan ve çevresinde ve ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti’nde bulunan diğer Arapça konuşulan bölgelerde bilimsel, edebi, hayri ve siyasal amaçlarla kurulan gönüllü dernekler için de kullanılmaya başlanmıştır. Terimin yayılmasından sonra, kullanımına 1847’de Amerikan misyonerlerinin çabaları sonucunda kurulan ve üyelerinin tamamı Hristiyan olan *el-Cem’iyyetü’s-Suriye* örnek olarak verilebilir⁵⁸.

Terimin Osmanlı Türkçesi’ndeki kullanımı ise farklı farklıdır. Sözlük anlamı, topluluk, insanların bir araya gelmeleri yoluyla oluşturdukları grup, bilim dalı ya da meslek mensuplarının belirli bir amacı gerçekleştirmek amacıyla kurdukları dernek, düşün vb. eğlenceli toplantı, kurul, fırka, komisyon ve benzerleridir. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat sonrasında, modern anlamda dernek kavramıyla tanışıldığı dönemde cemiyet terimi beş farklı anlama gelebiliyordu. Bu anlamlardan ilkinde göre resmi kurumlar içinde kurulan, oluşturulan komisyon veya dairelere cemiyet denilmektedir (Örneğin Mecelle Cemiyeti gibi⁵⁹) ve ek olarak daha çok resmi

gün. Câmî: İçinde namaz kılınan ibadet yeri. Mehmet Ö. Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” s. 84, dn. 6.

⁵⁷ Rum Katolik mezhebi.

⁵⁸ M. Şükrü Hanoğlu, “Cemiyet,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VII, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, s. 329.

⁵⁹ *Mecelle Cemiyeti* ve 1865’te Milli Eğitim Bakanlığı’na (Maarife) bağlı olarak kurulan *Telif ve Tercüme Cemiyeti* gibi. *Meclisi Ali-i Tanzimat Dairesi* üyelerinden Cevdet Paşa başkanlığında 1869’da *Mecelle Cemiyeti* ismiyle ilmi bir heyet toplandı. Medeni hukuk kodu yapma görevini 1888’de yine Padişahça lağvedilmesine kadar sürdürdü. (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat,” **Tanzimat I**, 2. Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar, 1999, s. 188). II. Abdülhamit’in ilk günlerinde de Saray’da kısa süreli bir *Tercüme Cemiyeti* kurulmuştur. Kısa sürmüştür çünkü Padişah’ın Suavi’nin de cemiyete alınması iradesine üyeler itirazda bulunmuş ve cemiyet fesh edilmiştir. (Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 4. Bası, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1976, s. 307.) Osman Nuri Ergin bu heyetin adını *Cemiyet-i Edebiye* olarak vermektedir. (Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt I-II-III, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 678.) “Mecelle Cemiyeti” hakkında bkz. İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı’nda Reform**, İstanbul, İletişim, 2008, s. 228-231.

kuruluşlar için kullanılan ve Farsça'dan alınan “encümen” terimi de cemiyet kavramını karşılamak amacıyla örnekleri az da olsa kullanılırdı⁶⁰; 20. yüzyılın başlarında İran'da “cemiyet, dernek, parti” anlamlarında kullanıldığına rastlanmaktadır⁶¹. Cemiyetin ikinci bir anlamda kullanımı ise ileride bahsedilecek olan Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda da değinilen, “fesad cemiyeti” gibi gizli siyasal amaçlarla bir araya gelmiş insan topluluğunu ifade etmek amacıyla kullanılmasıdır. Daha evvel zikredildiği gibi “cemiyet” yerine “encümen” terimi de kullanılmıştır. Günümüz hukuk terminolojisinde tüzel kişiliği olmayan ancak batıl bir adi ortaklık sayılabilecek gizli dernekler de cemiyet olarak adlandırılmaktadır. Üçüncüsü, bazı kurum ya da kuruluşların nizamnamelerinde “genel kurul” karşılığında cemiyet terimine rastlanmaktadır⁶². Dördüncüsü ise kısa bir süreliğine bir araya gelen insan topluluğu, yani topluluk, kalabalık anlamına da gelmektedir (günümüzde de kullanımı süren düğün cemiyeti gibi)⁶³. Son olarak da konunun özü olan dernek anlamında kullanılmıştır. Bu dönemde henüz “cemiyet” terimi kesin bir şekilde hukuksal anlam kazanmış değildi. Örneklerden de görüldüğü gibi kendilerine belirli bir resmi görev verilmiş heyetler, kurullar, komisyonlar cemiyet adı ile adlandırılıyorlardı⁶⁴. Ayrıca bazen, özellikle Cemiyetler Kanunu'ndan önceki

⁶⁰ *Encümen- i Daniş* buna örnek olarak gösterilebilir. Daha sonraları encümen terimi resmi kurum ya da bir dernek bünyesi içindeki özel komisyon ve kurulları da karşılamak üzere kullanılmıştır. Tanzimat döneminde yerleşen ikiliğe karşı eğitim ve bilim alanını bütünlendirecek bir kuruma duyulan ihtiyaç karşısında 1851'de kurulmuştur. Ulemadan olan Cevdet Efendi kurumun programını oluşturmakla görevlendirilmiştir. Cevdet Efendi'ye göre kurum, fikir tartışmalarını geliştirmek, bilimsel araştırmaları teşvik etmek bilimsel araştırmaların teşviki ve cahilliğin kaldırılması için gerekli önerileri sağlamak amacıyla kurulmuş bir örgüttür. Kurulca özellikle, bilim, edebiyat ve tarih alanında yeni eserler yazılması teşvik edilecekti. Encümen-i Daniş'e medreseli ya da değil zamanın tanınmış kişilerinin alınmasının yanında Osmanlı tarihçisi Avusturyalı Joseph von Hammer, ünlü sözlük yazarı James Redhouse gibi yabancı kişiler de üye olarak seçilmişti. Kurum çok fazla yaşamamıştır ve ondan sonra ondan oldukça farklı başka bir kurum doğmuştur ki bu da *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'dir. (Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 2. Bası, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 235–236.)

⁶¹ Samet Ağaoğlu ilgili kitabında babasının arkadaşlarından bahsederken şu bilgiyi vermektedir: O dönemin tanınmış kişiliklerinden, İttihat ve Terakki hatiplerinden Ömer Naci İran'da Şah'a karşı bir hareket başlatmak için gitmiş ve muhalifleri tutukluluk döneminde o'nun 'dernek mensupluğu'nu ima ederken encümen terimini kullanmıştır. (Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, İletişim, 1998, s. 31.)

⁶² Örneğin 1876 (1273 H) tarihli Sandık-ı Bahri Nam Anonim Şirket'in Nizamname-i Dahilisi'nde genel kurul karşılığı olmak üzere içtima-ı umumi terimi yanında cem'iyet-i umumiye terimi de kullanılmıştır (m. 7–9). (Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 196.)

⁶³ Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” s. 83.

⁶⁴ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 196.

dönemlerde cemiyetin bu olumsuz çağrışımlarından kurtulmak için, cemiyet kelimesini kullanmanın getireceği muhtemel sakıncalar nedeniyle yukarıda anıldığı üzere onun yerine “encümen” terimi de kullanılmaktaydı⁶⁵.

Zamanla cemiyet terimi ticaret ve sanayi örgütlenmesi literatüründe yerini Fransızca’dan alınan “oda” (chambre, kammer) terimine bıraktı ve bu sözcük günümüz Türkçe’sinde de kullanılmaya devam etmektedir⁶⁶.

Görüldüğü üzere kullanıldığı yere ve kullanım amacına göre cemiyetin anlamı farklılaşmaktadır. Farklılaştıkça da eski metinlerde kullanılan cemiyet teriminin aslında ne olduğu sorunu da ortaya çıkar. Bu nedenle söz konusu kavramın bugün kullandığımız anlamla, yani dernek tüzel kişiliği anlamındaki cemiyet olup olmadığının belirlenmesinde bazı ölçütlere ihtiyaç duyulur. Bu ölçütler dernek tanımından çıkarılmak zorundadır. Hukukça tüzel kişiliği tanınmış mı? Belirli ve sürekli bir amacı gerçekleştirmek üzere mi kurulmuş? Yoksa sadece bir danışma meclisi mi? Kazanç sağlama amacı güdüyor mu? Organları demokratik usullere göre mi oluşturulmuş? Dönemin şartları gereği demokratik değilse bile hiç olmazsa önceden belirlenmiş bir tüzük çerçevesinde mi çalışıyor? Bu ve bunun gibi sorulara verilecek cevaplarla o cemiyetin modern anlamda dernek olup olmadığı, modern dernek kavramının öncülü olup olmadığı sonucuna varılabilir.

Osmanlı Devleti’nde sivil ve mülki terimleri olması gerektiği gibi siyasal iktidar, devlet dışı alan olarak değil ama askeri alanın/olanın dışında, onun karşısı olarak kullanılmıştır. Askeri (üniformalı) olmayan anlamındadır⁶⁷. Terimin bu tür kullanımı İngiltere için de geçerlidir. Orada da “civil service” askeri ya da dini

⁶⁵ Bazı mülkiye öğrencileri 1887 (1304 H) yılında İstanbul’da ilmi bir cemiyet kurma teşebbüsünde bulunmuşlardı. İsmi de derneğe izin verilmeyeceğini tahmin ettiklerinden bir güvenlik tedbiri olarak “Encümen-i Hamidi” koymuşlardı. Toplantıları esnasında mekanları basılmış, üyelerinin ifadeleri alınmış, derslerini bir tarafa bırakıp din ve ahlaka aykırı şeylerle uğraşmamaları öğütlenmiştir ve böylece dernek teşebbüsleri de sona ermiştir. (Ali Kemali Aksüt, **Profesör Mehmet Ali Ayni-Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 20.) Berkes’e göre de, cemiyet yerine encümen kelimesinin seçilme nedeni büyük ihtimalle o dönemde cemiyet kelimesinin kullanılmasının sakıncalı oluşudur. (Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 323.)

⁶⁶ Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” s. 64.

⁶⁷ Örneğin okullar, askeri okul ve mülki okul şeklinde ikiye ayrılarak sınıflandırılmıştır.

hizmetlerden farklı olarak devlet memurluğu, bürokrasi için kullanılmaktadır⁶⁸. Osmanlı Devleti'nde buna benzer başka bir ayırım ise, bürokrasidedir. Osmanlı'da sivil toplum terimini Batı'daki anlamıyla yani toplumsal, tarihsel ve felsefi içeriğe sahip şekliyle karşılayacak bir kavram olmamakla birlikte ileride dernek gelişimlerinde açıklanacağı üzere işlev olarak sivil toplum kurumlarını karşılayan kurumların varlığından söz edilebilir⁶⁹.

Sivil sözcüğü Batı düşüncesinde devlet ya da kamu gücü karşısında özel kişileri, bireyi ya da toplumu niteler. Kelimenin etimolojik kökenine bakıldığında uygar anlamına geldiği görülür. Kamu otoritesinin kökenini açıklamaya yönelik sözleşme kuramlarına göre insanlar doğa durumunda barbar bir halde yaşarken, kendi aralarında yaptıkları bir sözleşme ile güvenli bir şekilde yaşamak amacıyla güvenliklerinin sağlanması için bazı haklarını ortak bir otoriteye devretmiş ve uygarlık durumuna geçmişlerdir⁷⁰. Bazı yazarlar insanların tüm haklarını devrettiğini söylerken diğerleri ise buna karşı çıkarak, bazı hakların bireylerde kaldığını, yani bazı temel hakların devredilemez olduğunu ileri sürmüşlerdir. İlk gruba göre kamusal otorite mutlak ve bu otoriteye muhalif olunması, karşı çıkılması halinde sözleşme çözülecek ve yeniden doğal duruma yani barbar hale dönecektir. İşte bu tehlikeyi bertaraf etmek için kuramcılar iki katlı bir sözleşme teorisi tasarlamışlardır. Buna göre zulmeden ve haksızlık yapan yöneticiler değiştirilmek üzere devrilecek ama toplum da yeniden eski haline dönmeyecektir. İlk adımda uygar toplum, ikinci adımda ise siyasal toplum kurulmak suretiyle iki aşamalı bir sözleşme öngörmüşlerdir. İşte sivil toplum Batılı düşüncede devletten önce gelen, onun içinde var olan ama devlete özdeş olmayan, hatta gereklilik durumunda ona karşı koyabilen bir tür insan ilişkileri yumağıdır⁷¹. Bu kavram kapitalizmin doğurduğu burjuvazi ile gerçekleşmiştir ki Almanca'da sivil toplum terimi karşılığında *bürgerliche*

⁶⁸ Mete Tunçay, "Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar," **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. xiii.

⁶⁹ Alkan, "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945," s. 84.

⁷⁰ Toplum sözleşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Işıktaç, **Hukuk Felsefesi**, 2. Bası, İstanbul, Filiz Yayınevi, 2006, s. 143–175.

⁷¹ Tunçay, "Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar," s. xiv.

gesellschaft yani *burjuva toplumu* terimi kullanılmaktadır. Bir başka deyişle ilkel gelişme düzeyinde sivil toplum kurulamaz⁷².

B. Batı Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

İnsanın dışındaki bir takım farazi varlıklara hukuki bir kişilik kazandırmak terimin tüzel kişinin kendisinden çok daha uzak bir geçmişe dayandığından bahsedilmiştir. Bu nedenledir ki tüzel kişi ile ilgili uygulamalar kavramın ortaya atılışından ve bir terimle adlandırılmasından yani tüzel kişi denilmesinden çok daha eski zamanlarda da mevcuttu. 19. yüzyılda zaten asırlardır var olan bir kavram metodolojik olarak sistematize edildi ve ona bir ad koyuldu.

Türk Medeni Hukuku'nun Roma-Cermen hukuklarının etkisi altındaki bir gruba dahil olması nedeniyle genelde tüzel kişilerin özelde ise derneklerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi incelenirken Roma ve Cermen hukuklarının üzerinde durulması da gerekmektedir. Bu hukuk sistemlerinde gerçekleştirdikleri sosyal işlevleri dolayısıyla kişi birliklerinin özel ve kamu hukuku kişi birlikleri olarak çok kesin çizgilerle ayrılmış oldukları söylenemez. Yine özellikle Cermen hukukunda insanlar, bağımsız bireyler olarak değil, dahil olduğu birliğin üyesi olarak kabul edildikleri için hukuki alanda hak ve yükümlülüklerle sahip olmaları açısından birey yerine kişi birlikleri ön planda yer almıştır⁷³.

Kavramın Batı hukukuna yön veren Roma hukukundaki tarihsel seyrine geçmeden önce pek fazla bilinmeyen ve belgelerine ulaşamayan eski devletlerin uygulamalarına göz atmakta fayda var.

⁷² Tunçay, "Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar," s. xiv.

⁷³ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 203.

Mısır hukukunda kişilerin hak ve borçlara ehil birer tüzel kişi olarak görülmeleri yanında, gerçek kişiler gibi tüzel kişilerin de hak ve borçlara ehil birer hukuki varlık oldukları kabul edilmişti. Her şeyden evvel devletin, tüzel kişiliğe sahip olduğu, onun kendisine ait bir hazinesi olduğu bunun da malvarlığına karşılık geldiği, hak ve görevlere ehil olabildiği, gerçek kişiler gibi hukuki işlemler yapabildikleri kabul edilmiştir. Devletin tüzel kişiliğini temsil eden, onun bir organı telakki edilen devlet başkanı, bu tüzel kişiyi borç altına sokmaya, hukuksal tasarruflarda bulunmaya, devlet adına mührünü basmaya, bu tasarrufları ya doğrudan doğruya kendisi ya da yetki verdiği devlet memurları vasıtasıyla yapmaya ehildir. Eski Mısır hukukunda, dini mekanlara da günümüz vakıf statüsündeki gibi hukuki bir kişilik tanınmıştır. Bunların, belirli bir amaca tahsis edilmiş ve tamamen onların tasarrufunda bulunan taşınır ve taşınmaz mallarından ibaret bir mal varlığı vardı ve bu malların başkasına satılması veya bağışlanması kabul edilmiyordu. Ancak bu vakıfları kuranların onun gelirinden pay ya da hisse almalarına ve bu hisselerini miras yoluyla sonraki nesillere geçirmelerine imkan tanınmıştı. Bu durum da vakıf senedinde belirtiliyordu. Eski Mısır hukukunda başka bir tüzel kişi izlerine hibe ile ilgili hükümlerde rastlanılmaktadır ki, bu durumda da kişi mallarını, gerçek kişilerin yanında tüzel kişiliğe sahip kurumlara da bağışlayabiliyordu ve bu bağış ister gerçek, ister tüzel bir kişiye yapılmış olsun, devletin resmi makamların mührünü taşıyan resmi bir senetle belgelenmek zorundaydı⁷⁴.

Sümerler’de de kişilerin dışında bazı sosyal amaçlı kurumlar ve birliklere taşınmaz mala sahip olma hakkı tanınmıştır. Bu topluluklara hukuki bir kişilik tanınmış olduğunu göstermektedir⁷⁵.

Önceki çağlarda Süleyman zamanında İbraniler’de de meslek örgütleri bulunduğu dair iddialar vardır ama bu iddialar kesin belgelerle ispatlanamamıştır⁷⁶. Eski Yunan hukukuna göre de tüzel kişi olarak adlandırılacak kişi toplulukları

⁷⁴ R. Galip Okandan, *Umumi Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951, s. 87–88; Hasan Hayri Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2001, s. 27.

⁷⁵ Okandan, *Umumi Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 112.

⁷⁶ Etienne Martin Saint-Leon, *Histoire des Corporations de Metiers*, Paris, Pres Universiter de France, 1941, s. 1.

mevcuttur. Atina'da gerçek kişilerin yanında başka bir takım topluluklara da mülkiyet hakkının tanınmış olması, bu toplulukların tüzel kişiliğe sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle mabetler ve başka dini kurumlara her türlü mülkiyet hakkı tanınmıştı. Dolayısıyla Eski Mısır hukukunda olduğu gibi Yunan hukukunda da, devletin dışındaki özel hukuk tüzel kişileri olarak derneklerden daha ziyade vakıflar ön plana çıkmaktadır⁷⁷.

Ayrıca Yunanlılar'da *Genos* adı verilen toplulukta belirgin bir tüzel kişi kurumu göze çarpmaktadır. *Genos*, anne-baba ve çocuklardan ibaret bulunan çekirdek aile dediğimiz pek çok ailenin birliğinden meydana gelen ve bir çeşit aşiret mahiyetinde geniş çaplı bir topluluktur. Her *Genos*'un başında bir şef bulunurdu ve şef, *Genos*'a dahil bireyler üzerinde mutlak ve sınırsız bir iktidara sahipti. Birliği oluşturan bireylerin serbestliği söz konusu değildi, herkesin şefe mutlak bir itaat göstermesi gerekiyordu. *Genos*'ta bireysel mülkiyet yoktu, kolektif mülkiyet vardı ve her şey *Genos*'un mülkiyetine dahil kabul edilmiş ve bu malların idaresi de şefe bırakılmıştır. Her *Genos*'un kendisine özgü bir yargı kurumu vardı ve bu kurum gerçekte şefin nüfuzu altında bulunmakta ve bu keyfiyet ona yargısal işlevlerinin ifası konusunda tam bir yetki vermektedir. Bu tür yargılamalar sonucu verilen cezalar arasında *Genos*'tan aforoz edilip sürgüne yollanmak da vardı⁷⁸. Ayrıca Gaius'un naklettiği bir metne göre Atina'da gemi inşa edenler birden fazla esnaf derneği nevinde teşekküller kurmuştur⁷⁹. Bu nedenle söz konusu kurumların Roma'ya Eski Yunan'ın etkisiyle nüfuz etmiş kurumlar oldukları söylenebilir.

⁷⁷ Saint-Leon, *Histoire des Corporations de Metiers*, s. 1.

⁷⁸ Okandan, *Umumi Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 286; Hasan Hayri Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 32.

⁷⁹ Saint-Leon, *Histoire des Corporations de Metiers*, s. 2.

1. Roma Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi

Çağdaş hukuktaki tüzel kişi kurumu temellerini Roma hukukundan almaktadır. Tüzel kişi ve derneklerin hukuki durumunun Roma hukuku içindeki gelişimi hem günümüz hukukundaki tüzel kişi teorilerine ışık tutacak, hem de doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Roma hukukundan etkilenen İslam hukuku gibi diğer hukuk çevrelerinin kavram üzerindeki düşüncelerine de yardımcı olacaktır

Roma hukukunda tüzel kişi kavramı farklı bir gelişim çizgisine sahiptir. Romalılar “bütün hukuk insanlar içindir” kuralını benimsemişlerdi. İlk okunduğunda tanımdan çıkan kuralın insandan başka varlıklara hak ehliyeti tanınamayacağı yönünde olduğu düşünülebilir. Ancak genel kanıdan farklı olarak bu kural, insanların toplu halde yaşarken izleyecekleri amaçlara ulaşmalarına hizmet edeceği düşüncesini ifade etmektedir. Bu amaçlara mutlaka tek tek kişiler vasıtasıyla ulaşılması zorunluluğu yoktur. Tüzel kişinin hukuk tekniği gereği ortaya çıkış nedenlerinden biri olan bir tek insan gücünün ve ömrünün yetmeyeceği, yine insanlara ilişkin bazı amaçlara ulaşabilmek için insanlardan oluşacak grupların emeğine başvurulması zorunluluğunun duyulması ve yine bazen bir mal topluluğunun belli bir amaca hizmet edecek şekilde tahsis edilmesi ve bunların onu belli bir amaca tahsis eden kişilerin bireysel faaliyetlerinden daha geniş olarak daha uzun süre etkin olması gerekliliği Roma hukukunda da topluluklara bir kişilik tanınmasını zorunlu hale getirmiştir. Yine de bahsedildiği gibi Roma hukukunda tüzel kişilik kavramı olarak çok geç doğmuş ve bir sistem olarak gelişmemiştir. Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra, Orta Çağ Avrupası’nda başlayan bir süreçte, Roma hukuk metinlerine dayanarak⁸⁰ kavram ve buna bağlı olarak Decuria⁸¹ gibi kuramlar oluşturulmuş ve çeşitli tüzel kişi

⁸⁰ Roma hukukunda kişi topluluklarının durumunun gerçek kişilere benzetilmesine imkan tanıyan bazı hukuki metinlere rastlanmaktadır. Ulpianus, “Topluluğa ifası gerekenin, onun üyelerine ifası gerekmez. Topluluğun ödemesi gerekenin de onun üyelerince ödenmesi gerekmez. Decuria’larda ya da tamamen farklı başka topluluklarda topluluğun üyelerinin aynı kalmasının ya da bir kısmının veya tamamının değişmesinin önemi yoktur.” (D.3.4.7.1) ve (D.3.4.7.2) Samuel P. Scott, **Digesta**, The Enactments of Justinian, The Digest or Pandects, Ulpianus, On the Edict, Book III, Title IV, 7, 1–2, (Çevrimiçi) http://www.constitution.org/sps/sps03_j2-03.htm. 08.10.2008.

⁸¹ Decuria, on kişilik grup. Rivayete göre Kral Romulus tarafından tayin edilmiş ve sadece *patricius* denilen seçkin sınıftan oluşan; idare, seçim, askerlik ve din işleriyle meşgul halk meclislerinin her

sınıflandırılmaları yapılmıştır⁸². Söz konusu belgeler incelendiğinde, Roma hukukçularının tüzel kişi kavramıyla ilgilenmemiş olmalarına rağmen, tüzel kişiliğin ilkelerini çok açık bir şekilde belirlemiş oldukları görülür⁸³.

Devletin ilk dönemlerinde, Roma halkına ait mallar yani *res publica* (Roma devleti)⁸⁴ ile diğer topluluklara ait mallar ayrı bir rejime bağlanmamıştı; bu malların tamamı üzerinde müşterek mülkiyet ilkeleri uygulanırdı⁸⁵. Buna dayanarak Roma hukukunun ilk devirlerinde tüzel kişiliğin hukuki bir değer taşımadığı söylenebilir⁸⁶.

Honig'e göre, Roma hukukunda da kişi toplulukları bulunuyordu. Ancak bu topluluklar hukuk nazarında insanlar gibi hak sahibi değildi. Amaçlarının gerçekleştirilmesi için para ya da mala gereksinim duyduklarında, bu edinilenler doğrudan doğruya topluluğa değil, topluluğun üyelerine ait oluyordu. Çünkü Romalılar henüz insan topluluklarını manevi ve soyut bir kavram olarak kabul etmiyorlardı. Her ne kadar bazı malların kamuya ait olduğu kabul ediliyorsa da bu mallar ticaret haricinde bırakılmış şeylerdi. Bu nedenle *Populus Romanus* kamuya ait malların sahibi kabul ediliyordu. Diğer taraftan Roma halkının çok büyük bir oluşum olması nedeniyle özel bir şahsiyet, tüzel kişi olarak kabul edilemezdi ve tabi ayrıca dönemde devletin tüzel kişi olduğu fikri mevcut değildi. Ancak daha sonra hukukçular tüzel kişi kavramını önce serbest kasabalar (*municipia-belediye*) ve koloniler (*colonia*) için ortaya koydular, bunların sahip oldukları mallar özel hukuka tabi tutuldu ve bu şekilde de *municipium* özel hukuk nazarında hak sahibi kabul edildi. Daha sonraları, *collegium*'lar (mesleki dernekler), *solidates*'ler (dini dernekler)

birine curia denirdi. Curialar sadece silah altına alınabilen erkek Roma vatandaşlarından oluşurdu. Curiaların onar kişiden oluşan gruplarına da decuria denirdi. (Ziya Umur, **Roma Hukuku Lügatı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1983, s. 53, 55)

⁸² Karadeniz-Çelebican, **Roma Hukuku**, s. 180.

⁸³ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 32.

⁸⁴ Roma hukukunda tüzel kişiliğin henüz bilinmediği dönemlerde Roma Devleti *Populus Romanus* olarak ifade edilirdi. Roma devletinin resmi adı Populus Romanus resmi olmayan adı ise res publica yani kamuya ait şeydi, yani kamuya ait şeydi. (Hüseyin Cahit Oğuzoğlu, **Roma Hukuku**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1959, s. 130.)

⁸⁵ Mehmet Şakir Berki, **Roma Hukuku**, Ankara, y.y., 1949, s. 136.

⁸⁶ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 32.

ve *universitas*'lar için de bu hak tanındı. Nihayetinde *res publicae*'lerin idaresinde devlet de tüzel kişi olarak tanındı ve bu nedenle de devlete *fiscus caesaris* (imparatorun hazinesi) denildi. Çeşitli kaynaklarda “fiscus”un alacaklılarından ve borçlularından bahsedilmesi de onun tüzel kişiliğe sahip kabul edildiğinin bir göstergesi olarak kabul edilir. *Municipia, universitates ve fiscus*, serbest topluluklar, korporasyonlar (*corpus corpora*) halini aldılar ve bu topluluk onu oluşturan kişilerin yanında yeni bir şahsiyet oluşturdu. Topluluğun malvarlığı artık üyelerinin üzerinden değil bizzat o topluluğun kendi malvarlığı olarak kabul ediliyordu⁸⁷. Ancak Koschaker'e göre, devlet hazinesine tanınan çeşitli imtiyazlar, devletin özel hukukun dışında olması hakkındaki eski düşünce nedeniyle muhafaza edilmiştir⁸⁸. Sonuç olarak, *Populus Romanus*'un Roma hukukunda hak sahibi olabilmesi başka kişi toplulukları için de örnek oldu denilebilir.

Roma hukukunda var olan *Universitates personarum*, genel olarak kişi toplulukları, özel olarak da ortak bir amacın gerçekleştirilmesini sağlamak için bir araya gelmiş gerçek kişilerin oluşturdukları topluluk olarak kabul edilirdi⁸⁹. Ancak bu tabir yine daha sonraya, Orta Çağ *postglossator*'larına aittir⁹⁰. *Universitates personarum* kavramı içinde yer alan en eski kurum *collegialar*dır⁹¹. Bunların yanında özellikle *solidates*lerin de özel bir önem taşıdığı görülmektedir. *Solidates*ler, dinsel amaçlarla ya da bayramların birlikte kutlanması amacıyla kurulan özel nitelikte kişi topluluklarıdır, günümüz dini amaçlı derneklerine benzerler. 12 Levha Kanunu'nda da sadece bu iki kişi topluluğu türünden söz edilmekte ve *collegia* ve *solidates* topluluklarına tam anlamıyla dernek kurma özgürlüğü tanınmıştı. Sekizinci Levha'da toplanma hakkına sahip olan derneklerin genel hukuk kurallarına aykırı olmadığı sürece sözleşme yapabileceklerinden bahsedilmektedir⁹². Bu topluluklara Roma

⁸⁷ Honig, **Roma Hukuku Dersleri**, s. 68–69.

⁸⁸ Paul Koschaker ve Kudret Ayiter, **Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları**, Ankara, AÜHF Yayınları, 1971, s. 98.

⁸⁹ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 35.

⁹⁰ di Marzo, **Roma Hukuku**, s. 212.

⁹¹ *Collegia* esnaf dernekleri olarak çevrilse de tüzel kişiliğe sahip tüm birlikleri kapsamaktadır.

⁹² Scott, **The Laws of the Twelve Tables**, Table VII, Concerning the Laws of Real Property, Law II, (Çevrimiçi) http://www.constitution.org/sps/sps01_1.htm. 08.10.2008.

hukukunun ilk dönemlerinde büyük bir hoşgörü gösterildiği ve geniş bir özgürlük tanındığı görülmektedir. Ancak Cumhuriyet'in son dönemlerine doğru, bir yandan iç savaşlar, diğer yandan da dinsel duyguların azalması solidateslerin siyasal amaçlarla kötüye kullanılmasına sebep olmuş, bunun üzerine Augustus döneminde çıkarılan *Lex Iulia* ile ancak senatonun izin (*concessio*) verdiği derneklerin kurulabileceği öngörülmüştür. Böylece, 12 Levha Kanunu ile tanınmış bulunan dernek kurma özgürlüğü geniş ölçüde sınırlandırılmıştır. Bu dönemde özellikle Hristiyan derneklerine hiçbir şekilde izin verilmiyordu. Kanun derneklerin iç düzenine ilişkin herhangi bir düzenleme getirmemişti. Derneğe üye alınması, üyelerin hak ve yükümlülükleri, organların seçimi gibi konular doğrudan doğruya derneğin tüzüğüne bırakılmaktaydı⁹³.

Iustinianus devrinde, dernekler ve diğer tüzel kişilerin yanına vakıf türünde tüzel kişiler de eklenmiştir ve bu sayede tüzel kişi düşüncesi Roma hukuku alanında son şeklini almıştır⁹⁴.

Roma hukuku özelinde dernek kurumunun gelişimine bakılacak olursa, Romalıların kavram için üzerinde anlaşmaya varılmış ortak bir terime sahip olmadıkları görülür. Dernek türündeki toplulukları ifade etmek için aynı anlama gelen *collegium*, *corpus* gibi kelimelerden yararlanırlar. Hukuki alanda da çeşitli kişi topluluklarını ifade etmek için konunun başında belirtildiği üzere *universitas*, *societas*, *sodalitas*, *sodalitium* ve *ordo* terimlerinin kullanıldığı görülür. Bu terimlere rağmen Roma hukukunda sıklıkla dernekleri ifade etmek için, *collegium* ve *corpus*⁹⁵ kelimeleri tercih ediliyordu. *Collegium* tüzel kişiliği olsun olmasın tüm kişi topluluklarını, *corpus* ise daha çok tüzel kişiliği olan dernekleri ifade ediyordu. Bir

⁹³ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 34.

⁹⁴ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 34.

⁹⁵ *Corpus*, *collegium*dan çok daha geniş bir anlama sahiptir. Kamu tüzel kişileri de dahil olmak üzere bütün kişi topluluklarını içine alan bir üst kavram niteliğindedir. Dar ve teknik anlamda ise *corpus*, hukuken bir varlık olarak tanınmış, tüzel kişilik verilmiş kişi topluluğunu ifade ederdi. Batı dillerindeki kişi topluluklarını ifade etmek için kullanılan *corporation*, *körperschaft* gibi kelimeler de yine *corpustan* gelmektedir. (Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 46.)

derneğin kurulması için izin alma zorunluluğu doğduktan sonra iki terim arasındaki anlam farkı daha da derinleşmiştir.

Roma hukukundaki başlıca dernek tipleri mesleki dernekler, özellikle zanaatçıların ve tüccarların kurduğu dernekler (*collegia officum, mercatorum*) ve dini dernekler (*sodalitates, socii cultores*) ile cenaze defin (*collegia funeraticia*) dernekleridir. Tüm bu dernek çeşitlerinin ortak özelliği, kutsal dini ödevlerin yerine getirilmesi açısından kamu hukuku karakteri taşımalarıdır. Roma hukukunda sadece özel hukuk karakteri taşıyan ekonomik ve ideal amaçlı dernekler bilinmemektedir. Roma derneklerinde bulunan bu kamusal fonksiyon özellikle mahalle, semt ve kırsaldaki kişi birliklerinde (*montani, vicani, pagani*) ve kamu görevlilerinin kurduğu derneklerde (*decuriae apparitorum*) görülmektedir. Derneğin temel kuruluş amacı dışında ek bir sosyal amacı da söz konusu olabilirdi. Tüm bu derneklerin amaçları arasındaki farklılık İlk İmparatorluk dönemiyle birlikte kalkmış ve ayırım gözetilmeksizin hepsi de aynı şekilde *collegium* olarak adlandırılmıştı⁹⁶.

Mesleki derneklerin (*collegia*) M.Ö. 600-500’lerde görülmeye başlandığı kabul edilir⁹⁷. Başka bir görüşe göre de Roma’da derneklerin ortaya çıkışı Etrüsk, Sabin ve Yunan uygarlıklarının etkisiyle M.Ö. 5. yüzyılın başlarıdır. Bu bilgiler çoğunlukla yazılı kaynaklardan değil, efsanelerden geldiği için derneklerin tam olarak Roma hukuk sahnesine ne zaman çıktığına ilişkin net bir şey söylenemez. Ancak derneklere ilişkin ilk düzenleme 12 Levha Kanunu’nda yapıldığından en azından bu dönemde derneklerin kesin olarak var olduğundan söz etmek mümkündür. Bu tarihten sonra derneklere ilişkin yazılı kaynaklara da ulaşılabilir⁹⁸. Daha sonra *Servius Tullius* M.Ö. 240 yılında bir mevzuat kanun neşrettiği görülür. Bunda bilhassa Roma’da bulunan meslek teşekkülleri ile ilgili düzenlemeler vardır⁹⁹.

⁹⁶ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 54-55.

⁹⁷ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 53.

⁹⁸ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 52.

⁹⁹ Saint-Leon, **Histoire des Corporations de Metiers**, s. 3.

Augustus'a kadar dernekler bir nizamname ile kendilerini tanıtmak koşuluyla idari makamlardan izin almaksızın serbestçe kurulabiliyorlardı. Fakat kurulduktan sonra senatonun velayeti ve kontrolü altındaydılar¹⁰⁰.

Tarihin tüm dönemlerinde görüleceği gibi, dernek oluşumları devletin varlığını tehdit eden boyutlara geldiğinde sınırlamalara ve yasaklara tabi tutulmaktadırlar. Roma tarihinde sık sık çıkarılan yasalarla, siyasal karışıklıkları önlemek, bozulan kamu düzenini yeniden sağlamak üzere derneklerin siyasal faaliyetler sürdürmesi yasaklanmış ve bu faaliyeti yürüten dernekler de kapatılmıştır. Çeşitli yasaklarla devlet aleyhinde faaliyette bulunan derneklerin önü alınamayınca, dernek kurma özgürlüğünü önemli ölçülerde sınırlayan *Lex Iulia* (M.Ö. 67-64'ten önce) çıkarıldı¹⁰¹. Bu yasa kesin olmamakla birlikte *Caesar* tarafından çıkarılmış ve *Augustus* tarafından uygulanmıştır. Bu kanuna göre sadece eski ve kanuni dernekler varlıklarını sürdürmeye devam edebilirdi ve Collegium perdesi altında kurulmuş olan *factiones*'ler (partiler) kapatılacaktı. Ayrıca bu kanuna göre yeni kurulacak olan tüm dernekler için, *senatus* (senato) ya da *princeps*'ten (başkan) izin alınması ve kuracakları derneğin kamuya yararlı olacağına dair belge, kanıt getirmeleri gerekiyordu¹⁰². Tüm bu sınırlamalara rağmen, Roma İmparatorluğu'nda yine de çok sayıda ve türde dernek kurulmuştur.

Roma hukuku ticari nitelikteki topluluklara biraz daha çekingen davranmıştır. Ekonomik gelişmelere paralel olarak sonradan ticaret hukuku alanında da bazı tüzel kişiler görülmeye başlandı. Ancak yine de modern ticaret hukukunun sahip olduğu tüzel kişilerin Roma hukukunda bulunmadığı söylenebilir. Bu bağlamda *societas* (şirket) ile dernekleri birbirinden ayıran noktalara temas edilmelidir. Rızaya dayanan bir sözleşme olan şirkette birden fazla kişi, meşru bir yarar amacıyla mal ve emeklerini bir araya getirmeyi taahhüt ederlerdi. *Societas* yeni bir hukuk sujesi oluşturmayıp şirket ortakları arasında sözleşmeden doğan yükümlülükler doğuran bir

¹⁰⁰ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 12.

¹⁰¹ Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 34.

¹⁰² Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, s. 34.

hukuki ilişkiden ibaretti. Tüzel kişiliği olmadığı için de şirketin malvarlığından söz edilemezdi, ortakların belirli amaçla bir araya getirdikleri malların mülkiyeti yine onlara aitti ve ortaklardan birinin ölümü veya çekilmesi halinde şirket sona ererdi. Derneklerde ise derneğin varlığı derneği kuran üyelerin varlığına bağlı değildi. Üyeler çekilse de veya ölseler dahi dernek varlığını sürdürmeye devam ederdi ve şirketin tersine derneğin üyelerin malı olmayan ayrı bir malvarlığı vardı¹⁰³.

Tüzel kişiliğe sahip mal toplulukları olan vakıflar ise Roma hukukunun klasik döneminde bilinmiyordu. *Universitates Bonorum* terimi salt mal toplulukları için kullanılıyordu. Başlangıçta, bazı inançlı işlemlerle bir malın özel bir amaca özgülmesi sağlanmaktaydı. Ancak Hristiyanlığın kabulünden sonra 5. ve 6. yüzyıllarda kilisenin de etkisiyle gerçek anlamda vakıflar oluşturulmuş; önceleri sadece dinsel ve yardım amacıyla kurulan vakıflar sonradan büyük gelişmeler göstermiştir. Dünyevi amaçlarla vakıfların meydana getirilmesi ise reformasyondan sonra olmuştur¹⁰⁴.

2. Avrupa Hukukunda Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi

Roma Devleti'nin ardından Roma hukukunun o dönemde var olan Kıta Avrupası hukuklarına büyük oranda etkisi ile Cermen hukuku ortaya çıkmıştır. Kendilerini Roma hukukunun ve İmparatorluğunun varisi sayan Cermen İmparatorları Roma hukukunun kendi mahkemelerinde uygulanmasını sağlamışlardır. Bu nedenle söz konusu dönem Avrupa hukukundan bahsedilecekse bu genellikle Cermen hukuku adı altında olacaktır.

¹⁰³ Küçük, *Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu*, s. 34
Koschaker, *Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları*, s. 95.

¹⁰⁴ Özsunay, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, s. 5; Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I*, s. 42.

a. Cermen Hukuku

Tüzel kişi kurumunun Cermen hukukundaki gelişim çizgisi biraz daha farklıdır. Zaman itibarıyla Ortaçağ'a gelindiğinde somut bir tüzel kişi fikrine ve kavramına biraz daha yaklaşılmıştır. Orta Çağ'ın dünya görüşü genel olarak kolektivisttir¹⁰⁵. Bu çağ, bireyleri birlikler ve topluluklar içine koyar ve kişi birlikler içinde ve birlikler için yaşar. Bireyin yaşam biçimini, eylemlerini, düşünce ve isteklerini birlikler belirler. Ortaçağ'ın başlarında özellikle Cermen hukuku, genel bir tüzel kişi anlayışına sahip olmamakla birlikte, öz halinde tüzel kişilerle iç içedir. Söz konusu devirde insanlar ortak bir amaç gütmek amacıyla tarım birlikleri, esnaf birlikleri gibi çeşitli kurumlar içinde toplanmışlar ve esnaflar, lonca, oda gibi adlar alan esnaf birlikleri halinde örgütlenmişlerdi. Bu gibi örgütler, muhakeme, ceza verme, güvenliği koruma, hatta üyelerinden vergi alma gibi kamu hukukunun alanına giren görevleri üstlenerek adeta bir kamu kurumu niteliği kazanmışlardır. Bunlara meslek örgütleri denirdi ve her birinde müstakil bir tüzel kişiliğin unsurları var olmasına rağmen tüzel kişilikleri hukuk sistemince kabul edilmemişti¹⁰⁶.

Cermen hukukunda kişilerin bir araya gelmesi (*sich vereinen*) fiillerinden türetilen dernek (*verein*¹⁰⁷) terimine ilk olarak 1400'lü yıllarda rastlanmaktadır. Aynı dönemde Cermen hukukunda yaygın olarak yer alan ve aralarında mesleki, dini bir ortaklık bağı bulunan kişilerin bu bağ dolayısıyla bir mala birlikte malik olmalarını ifade eden “elbirliği mülkiyeti” (*Gesamteigentum, Eigentum zur gesamten Hand*) kurumu da tüzel kişi düşüncesinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır¹⁰⁸. Elbirliği mülkiyeti ile birden fazla kişiyi örneğin mirasçıları bir mal etrafında toplamakta ve bu mal, o kişiler tarafından elbirliği ile işletilmekte; her malikin mülkiyet hakkı, o malın belirli bir payında değil, tamamı üzerinde bulunmaktaydı. İşte bu müşterek mal

¹⁰⁵ Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 7.

¹⁰⁶ Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 8.

¹⁰⁷ Bugün anladığımız anlamda dernek terimi olarak “verein” Almanya’da ilk kez Königsberg’te 1808’de Kant’ın da üyeleri arasında yer aldığı “Erdem Birliği” adını taşıyan kuruluşla kullanılmaya başlanmıştır. (Bernhard, Reichert, Franz J. Dannecker, Christian Kühr: **Handbuch des Vereins- und Verbandsrechts**, Luchterhand (Neuwied), 1977, s. 4.)

¹⁰⁸ Akünel, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, s. 5–6.

zamanla üçüncü kişilere karşı müstakıl bir topluluk, bir birlik olarak kabul edilmeye başlandı ve bunun kendisine ait mali bir sorumluluğunun varlığı kabul edildi¹⁰⁹. Bunların tüzel kişiliği bulunmaması nedeniyle bu tür bir ilişkinin günümüz hukukundaki adi şirket ilişkisi ile benzerlik arz ettiği söylenebilir.

Cermen hukukunda müşterek mülkiyetin üçüncü kişilere karşı bağımsız bir varlık yani şahsiyet halini alması çeşitli aşamalardan sonra gerçekleşmiştir. Bu da ancak 1200'ün başlarından itibaren şehirlerin gelişmesi nedeniyle. Bu süreç şehirlerin vatandaşların kişiliğinden bağımsızlaşmaya başlayarak müstakıl, kişiler üstü varlık kazanması ve bunun süreklilik arz etmesi, beraberinde şehir örgütünün ve organlarının oluşmasına yol açmıştır. Bu gelişmeyle birlikte bireylerin oluşturduğu birlikler de kendi örgütlenmelerine sahip olmaya başlamışlardır¹¹⁰. Önce bu geçici ve çekirdek halindeki kişilikten *Genossenschaft* adı verilen bir dernek tarzına geçilmiş ve bunu takip eden zamanda, bağımsız bir malvarlığı şeklini almış olan ve bağımsız bir şekilde idare edilen *müşterek mal* herkes tarafından bağımsız olarak kabul edilmiş ve kendisini meydana getiren insanlardan ayrı bir varlık olarak kabul olunmuştur. Bu gerçeklik süreç içerisinde tedricen hukuki sahada da kendisini kabul ettirmiştir. Fakat bu aşamada bile ortaklar arasındaki bağ tamamen yok olmuş değildir¹¹¹. Temeli, iştirak halindeki mülkiyet olan bir korporasyon halindedir. Bununla birlikte artık korporasyon fikri de belirmiştir; *Genossenschaft* üçüncü şahıslara karşı tek bir şahıs, ortaklara karşı ise iştirak halinde mülkiyet (Yeni Medeni Kanun terimiyle: elbirliği mülkiyeti) görüntüsündedir¹¹².

Kilise hukukçuları ve glossatörlerin etkisi altında Cermen hukuku bir aşamadan daha geçerek tam anlamıyla tüzel bir kişiliğe sahip *körperschaft* (corporation, şahıs birliği) adını taşıyan bir kurum meydana getirmiştir. Tamamen realist olan *Genossenschaft*'a karşılık *Körperschaft* tam manasıyla fikri bir eserdir.

¹⁰⁹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Medeni Hukuk I**, İstanbul, 1948, s. 220.

¹¹⁰ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 204–205.

¹¹¹ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 15.

¹¹² Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 15; Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” s. 37–38.

Glassatörler bunu, Roma hukukundaki *Universitates* kavramından çıkarmışlardır. *Genossenschaft*'taki kişisel ilişkiler yavaş yavaş silinmekte ve yerini birlik ve bu birliğin kişiliği kavramına bırakmaktadır. Bu aşamada artık öne çıkan amaç kavramıdır ve bir amaca tahsis edilen malvarlığının bağımsız bir mevcudiyete sahip olacağı düşüncesi hakim bulunmaktadır. Bu bahsedilen anlamda, malı belli bir amaca tahsis eden kişinin iradesi bağımsızlığı da oluşturur. Bu fikir daha sonra, mal topluluklarından soyut tüzel kişilikler yani dernekler yönünde de genişlemiştir. Bu şekilde artık realitenin değil, başlı başına bir iradenin meydana getirdiği tüzel kişilik kavramına ulaşılmış ve bunlara genel olarak *corpus* adı verilmiştir¹¹³.

Corpus, organik bir bütünü temsil eder ve bireyler bu bütünün içerisinde koordine edilmiş üye konumunun haricinde bir değer taşımamaktadır. Bunun üzerine binaen birliği meydana getirenler üyeler değil, bizzat bu corpusun kendisi olmaktadır. Almanya'da *körperschaft* özellikle ideal bir amaç izleyen kamuya faydalı dernekler, vakıflar için kullanılmakta/uygulanmakta, *genossenschaft* ise ekonomik amaç izleyen, kar paylaşmayı hedefleyen şirketleri ifade etmektedir ve bugün Alman hukuk dilinde “kooperatif” karşılığı kullanılmaktadır¹¹⁴.

Bu şekilde bir gelişimin ardından Cermen hukukunda üç tür tüzel kişilik meydana gelmiştir: İlki devlet, kilise, üniversiteler gibi amaçları tamamen ideal olan tüzel kişilerdir; bunların oluşması kanun koyucunun iradesine bağlıdır ve kamu hukukunu ilgilendirir. İkincisi gerçek kişilerden oluşan şirketlerdir ve bunlar tamamen kişi iradesinden doğmakta ve hukuk düzeni tarafından tanınmaktadırlar. Üçüncüsü ise, mallardan oluşan vakıflardır ki, bunlar da yine kişilerden oluşan tüzel kişilerin tabi oldukları rejime bağlı bulunmaktadır¹¹⁵. Anglo Sakson hukukunda, özellikle İngiltere’de “taht” bir tüzel kişi olarak kabul edilmektedir¹¹⁶.

¹¹³ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 15.

¹¹⁴ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 16; Velidedeoğlu, **Medeni Hukuk I**, s. 220.

¹¹⁵ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 16.

¹¹⁶ Buna göre: “Yapay kişilerin en büyüğü, siyaset bakımından ifade edersek, devlettir. Devlet ve resmi başkanına (titular head) resmi olarak ne ölçüde yapay kişi gibi davranıldığı veya böyle olup olmadığı her ulusun (commonwealth) hukuki kurumlarına ve teamüllerine bağlıdır. İngiltere’de biz

Cermen hukukunun ilk zamanları vakıf kurumuna yabancıydı. Daha sonra Roma hukukunun kabul edilmesiyle birlikte dini amaca yönelmiş malvarlığı tahsislerinde kilisenin malvarlığını yönetmesi durumunda, bunun işlevinin ve amacının gerçekleştirmeye çalışmanın ötesinde yönetim organı ismiyle anılmaya ve nitelendirilmeye başlanması ile dini amaçlara tahsis edilen malvarlıklarının vakıf olarak nitelendirilmesine yol açmıştır¹¹⁷.

b. Avrupa’da Modernleşme Sürecinde Tüzel Kişi ve Derneklerin Gelişimi

Modernleşme sürecinde Avrupa’da dernek türünden tüzel kişilerin gelişmelerine bakıldığında, özellikle bilimsel derneklerin, deneysel bilimin gelişmeye başlaması ile deneysel doğa çalışmalarının devam ettiği bir dönemde 17. yüzyıl başlarında kurulmaya başladıkları görülür. Önce resmi olmayan toplantılar şeklinde başlayan örgütlenmeler daha sonra devletin destek ve onayı ile özerk resmi kuruluşlara dönüşecektir. Bu tür resmi olmayan toplantıların 1560’larda başladığı düşünülmektedir. Bu şekilde bilinen ilk dernek ise Galile’ye bağlı olarak *Accademia dei Lincei* ismiyle Roma’da kurulmuştur. Buna yakın tarihlerde Medici’ler Floransa’da *Accademia dei Cimento* ismiyle bir grup kurar. Üyeleri Galilei’nin öğrencileri olan grup 10 yıl boyunca faaliyetlerine devam eder. Kısa süreli olmasına rağmen barometre, mikroskop, termometre gibi araçların keşfine yardımcı olmuşlardır¹¹⁸.

şuanda tahtın bir tüzel kişi olduğunu söylüyoruz: Kral ölünce sağladığı barışın da kendisiyle birlikte öldüğü ve gücü yeten herkesin bir başkasını soyduğu dönemlerde ise bu tabi ki böyle değildi.” (Ayrıntılı bilgi için bkz. Frederic W. Maitland, “Bir Tüzel Kişi Olarak Taht,” Çev. Ülker Yükselbaba, İstanbul, **İÜHFM**, Cilt: LXIV, Sa.: 2, 2006, s. 411.)

¹¹⁷ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 205.

¹¹⁸ Alkan, “1856–1945 İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları,” s. 85–86; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 1–2.

İngiltere’de ise Londra merkezli *London Royal Society* isimli dernek de resmi olmayan toplantılardan doğmuştur. Kurumun üyeleri haftada bir gerçekleştirdikleri buluşmalarına 1645 tarihinde başlamışlardır. Kesintiye uğrayan toplantıları 1660 tarihinde yeniden başlar ve 1661’de hükümetin onayıyla resmileşir ve *royal* sıfatını alır. Bilimsel çalışmalarını resmi olarak sürdüren dernek, 1664 tarihinde bilimsel nitelikli ilk dergi olan *Philosophical Transaction*’ı çıkarmaya başlamıştır.

Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde aynı yıllarda benzer amaçlarla bilimsel dernekler kurulmaya başlamıştır. XIV. *Louis*’nin 1666 tarihinde kurdurduğu ve kendi özel hazinesinden desteklediği *Académie des Sciences* bunlardan biridir. Bu derneğin örgütlenişi birçok Avrupa ülkesine de model olur. 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’nın birçok ülkesinde resmi olarak örgütlenmiş araştırma kurumları, dernekler görülür¹¹⁹.

c. Fransız Devrimi Sonrası Gelişmeler

Orta Çağ’dan farklı olarak bu dönem bireycidir ve bireyi birliklere bağlayan bağları koparmıştır. Kişiye yaşam ve kişisel uğraşlarında özgürlük tanımış, kişilik haklarını geliştirmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern birlikler çok daha güçlü bir şekilde tekrar sahneye çıkmıştır. Anılan birliklerin eskilerinden farklı, birliklere ilişkin düzenin tamamen bireyci bir temele oturmasıdır. Derneklere girmek eski uygulamadan farklı olarak tamamen kişinin isteğine bırakılmış, dernek kurma ve derneğe üye olma özgürlükleri genişletilmiş ve bu gelişim modern düzenlemeleri geniş ölçüde etkilemiştir¹²⁰.

19. yüzyılda tüzel kişilerin hukuki niteliğinin meydana çıkartılması amacıyla çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Söz konusu teoriler çeşitli yazarlar tarafından çok çeşitli ayrımlara tabi tutulmuştur. Aşağıda zikredilecek olan sınıflandırmada esas

¹¹⁹ Alkan, “1856–1945 İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları,” s. 86.

¹²⁰ Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 8.

alınan İsviçreli hukukçu Tuor tarafından yapılan sınıflandırmadır. Bu dönem tüzel kişi olgusunun tarihsel süreç içerisinde geliştiği ve fakat henüz kanunlarda yer edinmediği bir dönemdir. Söz konusu teoriler üç ana grup altında toplanabilir. Bunlardan ilki romanist hukukçular tarafından savunulan *varsayım teorisi*, ikincisi Germanist hukukçular tarafından savunulan *gerçeklik teorisi*, üçüncüsü ise *soyutlama teorisidir*¹²¹.

Varsayım teorisi (*Farazi kişilik teorisi-Fiksionstheorie*-) Savigny, Puchta, Windscheid gibi romanistler tarafından ortaya atılmıştır. Savunucularına göre, yalnızca gerçek kişiler hak sahibi olur ve borç altına girebilir. Ancak pratik ihtiyaçların varlığı durumunda yani bir hakkın bir ya da birkaç gerçek kişiye ait olması durumunda arzulanan sonucun sağlanamayacağı hallerde başka varlıkların da hak sahibi olması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İşte bu ihtiyacı karşılamak amacıyla hukuk düzeni insanlar dışında yapay varlıklara da kişilik tanımıştır. Bu nedenle de tüzel kişiler gerçek varlıklar olarak değil, tamamen hukuk düzeninin teknik çare olarak başvurduğu yapay varlıklar olarak kabul edilmelidirler. Bu da dolayısıyla bir varsayıma dayanır. Tüzel kişilerin gerçek olmayan, *varsayıma dayalı yapay kişiler* olarak kabul edilmesi, tüzel kişilerin fiil ehliyetlerinin bulunmadığı sonucunu da doğrudan doğruya ortaya çıkarır. Çünkü gerçek olmayan varlıkların iradeye de sahip oldukarı düşünülemez. Böylece kendi davranışları yoluyla hak kazanmaları, borç altına girmeleri de söz konusu edilemez. Bu nedenle de tüzel kişiler, çeşitli gerekçelerle fiil ehliyetine sahip kabul edilmeyen insanlarda olduğu gibi, bu ehliyetlerini temsilcileri yoluyla kullanırlar. Bu sayede hak sahibi olabilir, borç altına girebilirler. İradesinin olmaması nedeniyle temsilcinin haksız fiilinden tüzel kişi sorumlu olmaz¹²².

¹²¹ Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 206; Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 47.

¹²² Cahit Oğuzoğlu, **Eski ve Yeni Telakkilere Göre Hükmi Şahsiyet**, Ankara, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi, 1937, s. 13–16; Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 206; Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 47; Freund, **The Legal Nature of Corporations**, s. 10.

İkinci teori ise gerçeklik teorisidir (*Realitaetstheorie*). Postglossatör'lerden beri varsayım teorisini savunan romanistlere karşı cermenistler tarafından ortaya atılmıştır. En önemli temsilcileri Otto von Gierke ve Beseler'dir. Savunucularına göre, tüzel kişiler de tıpkı insanlar gibi gerçek varlıklardır ve irade sahibi olurlar. İnsanlardan ayrıldığı nokta maddi varlıklarının bulunmamasıdır. Böylece bir sosyal olgu olarak var olan tüzel kişilerin varsayım dayanan, irade sahibi olmayan, yapay varlıklar olarak tanımlanmaları doğru değildir. Onlar da insanlar gibi fiil ehliyetine sahiptir ve cismani nitelik taşımasa da organları vardır. Bu organları vasıtasıyla da faaliyetlerini yürütürler. Organ sıfatını taşıyan gerçek kişilerin fiilleri tüzel kişinin fiili olarak kabul edilir. Varsayım teorisinin aksine organlar temsilci olarak hareket etmediklerinden organın haksız fiilinden tüzel kişi sorumludur¹²³.

Üçüncü ve son teori ilk iki teorinin bulgu ve sonuçlarını birleştirmeye çalışan soyutlama teorisidir (*abstractionstheorie*). Buna göre tüzel kişiler doğal varlıklar olmayıp insan aklının bir yaratisıdır. Bununla beraber tüzel kişi ne aklın bir ürünü, ne de hayal gücünün bir varsayımıdır. Tüzel kişi aslında mevcut olandan çıkarılan bir soyutlamadır. Mevcut olan şey bir kişi ya da mal topluluğunun olaylar alanında yer almasıdır. İşte bir soyutlama ile olaylar alanında yaşayan bu kişi ya da mal topluluklarına bir kişilik verilmektedir¹²⁴.

Özel hukukta kişi ve mal topluluklarına tüzel kişilik tanınması ancak 1789 Fransız Devrimi sonrasına ve takip eden döneme denk gelir. Ancak Fransız Devrimi'nin bu konuya yaklaşımı başlangıçta hiç de olumlu olmamıştır. Devrimin ardından meslek topluluklarının ve din adamlarının dernekleştiklerinin görülmesi ve bunun da devrime zararlı olabilecek ihtimaller barındırdığının tespit edilmesi nedeniyle dini dernekler 1790–1792 yasaları ile esnaf dernekleri ise *Le Chapelier Yasası* ile 1791'de yasaklandı ve ortadan kaldırıldı. İmparatorluk döneminde de

¹²³ Oğuzoğlu, **Eski ve Yeni Telakkilere Göre Hükmi Şahsiyet**, s. 13–19. Tüzel kişilerin kanun tarafından düzenlenmesi aşamasında kanun koyucuların üzerinde etkisi olmuştur. Bu açıdan Türk Medeni Kanunu'nda gerçeklik teorisinin yansımaları bulunduğu söylenebilir. (Dural ve Ögüz, **Türk Özel Hukuku**, s. 207)

¹²⁴ Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 49.

dernekleşmeye bazen izin verilmiş bazen de yasaklanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu konuda belirli bir kural ve değişmez bir tutum yoktur¹²⁵. Örneğin *İmparatorluk döneminde* ihtilalci bir çok derneğin kurulması üzerine 1810 tarihli Ceza Kanunu’nun 291. maddesi i fıkrası ile dernek kurma hakkı bir hayli kısıtlanmış, yirmi kişiden fazlasının, din, kültür, politika gibi konularda kuracakları dernekler ancak yetkili organların bu derneğin toplum için bir tehlike yaratmayacağına karar vermeleri şartıyla yani hükümetin izni ile kurulabilir hükmü getirilmiştir. *Restorasyon döneminde* de bu madde var olmasına rağmen bu sefer de yöneticilerin müsamahalı tutumu ve izinleri dolayısıyla vatandaşlar büyük bir serbesti içinde dernek kurabilmişlerdir. Hatta bu dönemde vergi ödememek için kurulan dernekler bile kendini göstermiştir; ne var ki rejim bunlara müdahale edecek olanağı bulmadan sona ermiştir. *Temmuz Monarşisi* ise başından beri derneklere karşıydı ancak ceza kanununun 291. maddesi elinde olmasına rağmen jürilerin derneklere karşı anlayışlı bir tutum içinde bulunmaları nedeniyle, 10 Nisan 1834 tarihinde yeni bir yasa yapıldı. Bu yasa ile para cezaları arttırıldı ve hapis cezası da getirildi. Ayrıca artık bu suçlar için jüri de söz konusu olmuyordu¹²⁶.

1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu’nda (*Code Civil*) tüzel kişilere ilişkin bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Bununla beraber geçmişte olduğu gibi Fransa’da da toplumsal yaşamın gereklilikleri yasa koyucuyu zamanla tüzel kişiliği tanımak zorunda bırakmıştır¹²⁷.

1848 tarihinden sonra dernek kurma konusunda bir serbestliğe doğru gidildiği gözlemlenmektedir. Artık sadece gizli dernekler yasaklanıyor ve siyasal amaçlı derneklerin ise kuruluşlarında bildirimde bulunmaları ve oturumlarını açıklamaları gerekiyordu¹²⁸. Fransa’da bu konuda en önemli adım 1 Temmuz 1901 tarihli kanun ile atılmış ve bir yandan 19. yüzyılın bireyci düşüncesini diğer yandan da ekonomik

¹²⁵ İlhan Akın, “Dernek Kurma Özgürlüğü,” *İÜHF*, Cilt: XXXII, Sayı: 1–4, 1966, s. 476; İlhan Akın, *Temel Hak ve Özgürlükler*, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1971, s. 176.

¹²⁶ Akın, *Temel Hak ve Özgürlükler*, s. 176–177.

¹²⁷ Özsunay, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, s. 8.

¹²⁸ Akın, *Temel Hak ve Özgürlükler*, s. 177.

alandaki liberalizmi yansıtan bu yasa ile özel hukuk alanındaki derneklere tüzel kişilik tanınmıştır¹²⁹. Yasa dernek kurmayı düzene sokmanın yanında bugün uygulanan rejimi de meydana çıkarmıştır. Bu kanunla dernek, temelinde iradelerin birleştiği bir sözleşme olarak düşünülmüştür¹³⁰. Akın, kanunda geçen sözleşme kelimesinin bir akit olarak algılanmaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre, yasa koyucu sözleşme (anlaşma) derken sadece bir dernek kurmanın ya da bir derneğe katılmanın ancak insanların serbest iradelerini açıklamalarıyla olabileceğini belirtmek istemiştir¹³¹. Özel hukuk tüzel kişilerine tüzel kişilik tanınmasına karşın sıkı şekil şartları nedeniyle özünde tutucu bir görüşü yansıttığı söylenebilir. Bu kanun kesin olarak “varsayım teorisi”nden etkilenmekte, tüzel kişilere hak ehliyetini “izin” yoluyla vermekte ve derneğin malvarlığının üyelerinin malvarlığı olmasını kabul etmektedir¹³².

1909 tarihli Osmanlı Cemiyetler Kanunu’nun da esinlendiği 1901 tarihli Fransız Cemiyetler Kanunu’na göre dernekler iki kategoriye ayrılmıştır. Bunlar:

1. Özel hükümlere tabi dernekler: Bu kategoride 1901 tarihli kanuna tabi olmayan ya da bu kanunla ayırık mahiyette bir işleme tabi tutulmuş bulunan dernekler yer alır. Dinsel dernekler ve ayrıcalıklı dernekler örnek olarak verilebilir.
2. Genel hükümlere tabi dernekler: Burada söz konusu olan 1901 tarihli kanuna tabi tutulmuş bulunan derneklerdir ve başlıca üç gruba ayrılırlar:
 - *Associations non-déclarées*: Usulen bildirim yapılmadığı için idarenin varlıklarından haberi olmadığı dernekler. Bunlar hukuken mevcuttur, fakat kanuna göre ehliyetleri ve tüzel kişilikleri yoktur.
 - *Associations déclarées*: Usulüne uygun şekilde idareye bildirilmiş olan dernekler.

¹²⁹ Akınal, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, s. 6.

¹³⁰ Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 9.

¹³¹ Akın, **Temel Hak ve Özgürlükler**, s. 177.

¹³² Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 9.

- *Associations reconnues d'utilité publique*: Kamuya yararlı dernekler¹³³.

1901 tarihli Fransız Cemiyetler Kanunu ile 1909 tarihli Osmanlı Cemiyetler Kanunu'nun ayrıntılı bir şekilde incelemesi ve karşılaştırması ileriki bölümlerde yapılacaktır. Burada sadece konuya bağlamdan sapmamak ve meselenin anlaşılması için değinilmiştir.

C. İslam Hukukunda Tüzel Kişi ve Dernekler

1. Tüzel Kişi ve Derneklerin Tarihsel Gelişimi

Toplum içindeki ekonomik ve sosyal gelişmeler ihtiyaç duyulan kurumların doğmasını ve kurulmasını zorunlu kılar ama bu kurumların hemen hiç biri tamamen “yeni” değildir. Şu veya bu etkilerle, önceden bilinen bazı kuralları, bir takım prensipleri benzeri kurumlardan alır ve kullanırlar. Bu nedenle salt İslami bir tüzel kişi kurumundan bahsedemeyiz. O da diğerleri gibi ihtiyaç duyulduğunda örgütlenmiş ve sonrasında hukuk düzeni tarafından tanınmıştır ama “sui generis” olduğu iddia edilemez.

Klasik dönemde, İslam hukuku uygulamasında ve eserlerinde bugün kullandığımız modern anlamıyla “tüzel kişi” terimine rastlanmaz. Salt bu açıdan yaklaşıldığında İslam hukukunda tüzel kişiliğin bulunmadığı söylenebilir. Bu görüşü savunan Ansay, “İslam hukuku hükmi şahsiyet mefhumu ile meşgul olmamıştır. Şirket, cemiyet gibi başlı başına müessese halinde kurumlar İslam hukukunda tanınmamıştır”¹³⁴ iddiasında bulunur. Daha sonra “İslam hukukunda korporasyon nevinden teşkilatlar yoktur. Devlet, vakıf gibi varlıkların Tüzel kişilik sahibi olduğu

¹³³ Özsunay, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, s. 9–10.

¹³⁴ Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, 3. Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958, s. 63.

yakıştırması modern hukukun etkisi altında kalan bir görüşe atfedilebilir” der. Bazı başka hukukçuların da söylediği gibi İslam hukukunda yegane korporasyon akile¹³⁵den ibarettir. Dernek kurma serbestliği yoktur. Sadece belirli bir tipte şirketlere izin verilmiştir. Fakat bu şirketlerin de tüzel kişiliği olmadığını iddia eder¹³⁶. Ansay, Schacht gibi İslam hukukunda tüzel kişi kavramının olmadığını kabul eden yazarlar bu eksiklikten doğan boşluğun örf ve adet kuralları ve içtihatlarla belirli ölçülerde doldurulduğu düşüncesindedirler.

Velidedeoğlu, Seviğ ve Kubalı tüzel kişinin kısmen var olduğunu iddia etmektedirler; Velidedeoğlu’na göre, İslam hukukunda tüzel kişi kavramına yalnızca vakıflarda rastlanmaktadır. Vakıflar hakkında yazılmış eski eserlerde tüzel kişiliğe sahip olduklarına yönelik açık bir kayıt bulunmasa da vakfın; Tanrı’nın mülkiyetinde olduğuna itibar edildiği için onun tüzel kişiliğe sahip olduğu sonucu çıkarılabilecektir¹³⁷. Seviğ ise aynı sonuca başka bir açıdan yaklaşmaktadır, fıkıh esas itibarıyla tüzel kişiliği kabul etmez ama hazine (beytülmal), miri araziye sahip olabildiğinden tüzel kişiliğe sahip bir kurum olarak kabul edilebilir¹³⁸. Kubalı da aynı şekilde İslam hukukunda hazine ve vakıflar tüzel kişiliğe sahiptir demektedir¹³⁹. Servet Armağan da aynı şekilde, İslam hukukunun tüzel kişiliği kabul etmediğinin öteden beri söylenmesine rağmen tüzel kişilik teorisinin kabulüne engel olabilecek

¹³⁵ *Akile* diyet ödemek anlamına gelen ‘akl’ mastarından ism-i fail olup, diyet ödemeyi yüklenen kimse veya kimseler demektir. Aydın’a göre: “Diyet miktarının çok yüksek olması kasıt dışı adam öldürmelerde ve diyetin bizzat fail tarafından ödenmesinin gerekmediği durumlarda bir yardımlaşma ve bunlardan doğan mali mesuliyeti paylaşma düşüncesi ile diyet miktarının fail ile müştereken veya onun katılımı olmaksızın belli derecedeki yakınları tarafından ödenmesi esası getirilmiştir. Bu ödemeyi yapan yakınlar akile denmektedir. Başlangıçta akile kişinin içinde bulunduğu dar topluluk (kabile) anlamına gelmekte idi. Hz. Ömer belli bir divan ve ordu teşkilatına dahil olan kimseleri akile olarak kabul etmiş ve bunları birbirinin diyet sorumlusu ilan etmiştir. Daha sonra belli bir esnaf teşkilatına dahil olanların akilesi bizzat bu teşkilat kabul edilmiş ve diyetten onlar sorumlu tutulmuşlardır. Akilesi olmayan kişinin diyetinden de beytülmalın sorumlu olduğu kabul edilmiştir.” (Mehmet Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 4. Bası, İstanbul, Beta, 2001, s. 206–207.)

¹³⁶ Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, s. 63.

¹³⁷ Velidedeoğlu, **Medeni Hukuk I**, s. 221.

¹³⁸ Vasfi Seviğ, **Roma’nın Hususi Hukukunun İnstitutionları-Sistem ve Tarihçe**, Ankara, 1937, s. 55’den naklen, Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” s. 40.

¹³⁹ Hüseyin Nail Kubalı, **Devlet Ana Hukuku Dersleri**, 3. Bası, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1950, s. 25.

bir *nas* bulunmadığını ifade eder. Bununla beraber İslam hukukunda dernek kurma özgürlüğüne engel bir hüküm bulunmamaktadır. Zamanın ortaya çıkardığı ve zorunluluklar nedeniyle kurulan bu kurumlardan İslam hukukunun da yararlanmaması için bir sebep olmadığını belirtir¹⁴⁰.

Şüphesiz ki tüzel kişi kavramının İslam hukukunda kısmen var olduğunu savunan yazarlar da kavramın isminin koyulmamış olduğunu bildiklerinden, bahsettikleri kurumların tüzel kişiliğin unsurlarına sahip olup olmadıklarını inceledikten sonra bu sonuca varmışlardır.

Diğer bir açıdan bakıldığında yani İslam hukuk tarihinde tüzel kişi ismi taşımasa da ve benzeri terimler kullanılmasa da tüzel kişi kavramının içine giren, özelliklerini barındıran kurumların olup olmadığı araştırıldığında farklı bir manzara ile karşılaşılacaktır. Tüzel kişiler diğer hukuk kurumlarının gelişiminde gözlemlendiği gibi, önce sosyal hayatta iktisadi, sosyal ve ticari ihtiyaçlar nedeniyle fiili olarak yer alıp daha sonra hukuk mevhumu olarak kurallara bağlanmış ve hayata geçmiştir. Tüzel kişilik İslam hukukunda, hukuki bir kurum olarak var olmasına ve yasal boşluğu doldurmasına rağmen adı konmamıştır. Adı konmadığı için de onu yok saymak mümkün değildir¹⁴¹. Buna göre İslam hukukunda bazı mal ve insan topluluklarının *zîmmet* sahibi oldukları yani tüzel kişi oldukları kabul edilmiştir. İslam hukukunun ilk dönemlerinden itibaren özellikle belirli mal topluluklarının onları kuran, idare eden ve yararlananlardan ayrı bir kişiliğe sahip oldukları, yeni hak

¹⁴⁰ Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, 6. Bası, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y, s. 114.

¹⁴¹ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 235; Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001, s. 262–263. Karaman ilgili kitabında şu şekilde bir açıklama yapmaktadır: “Şurasını unutmamalıdır ki, hukuk yaşayan ve değişip gelişen cemiyet hayatının muayyen münasebetlerini tanzim eden bir müessesedir. Hukuk âlemi ve vaz-ı kanun mevcut iktisadi ve içtimai durumu, münasebetleri ve ihtiyaçları göz önüne alır ve tanzimini buna göre ayarlar. Geçmiş fukaha zamanındaki iktisadi, ticari ve zirai durum şirketler için mücerret hükmi şahsiyetler kabul etmeyi gerekli kılmıyordu. Eğer bugün mevcut ve hükmi şahsiyeti haiz müesseseler o zamanda mevcut olsaydı şüphesiz fukaha bunlara müteallik hükmi şahsiyet hükümlerini de bulup ortaya koyacak, kabul edecekti. Nitekim devlet, beytülmal, vakıf gibi müesseseler hakkında mezkûr hükümler İslam hukukunda da kabul edilmiştir. Cemiyet ve tesisler gibi hükmi şahsiyetlere ait kanuni hükümleri İslam hukukunun bünyesi reddetmez; çünkü bunlarda onun ruh ve naslarına aykırı bir durum yoktur.” (Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001, s. 263.)

ve borçlara ehil sayılmaları nedeniyle tüzel kişi kabul edildikleri var olan kaynakların ışığında inkarı mümkün olmayan gerçeklerdendir¹⁴². Bunların dışında diğer bazı hukukçular ise, daha çok şirketlerin hukuki statülerini baz alarak İslam hukukunun tüzel kişilere yer vermediğini ileri sürmektedirler. Bu görüşte olanlar, klasik İslam şirketlerinde tüzel kişilik statüsü mevcut olmadığından bunu, bir bütün halinde İslam hukukunda tüzel kişilere yer verilmediği şeklinde algılamakta ve yansıtmaktadırlar¹⁴³. Bu konuyla ilgili ayrıntılı tartışmalar, İslam hukukunda tüzel kişi ve benzerleri hakkında verileri değerlendirirken ortaya konulacaktır.

Hristiyanlık yayılırken, diğer başka nedenlerle birlikte Batı'da güçlü Roma Devleti engeli ile karşılaştığı için ayrı bir cemaat, kilise şeklinde örgütlenme yolunu seçmiştir. İslam ise yayılması esnasından doğrudan doğruya devlet kurarak ve devletle birlikte gelişmiştir. Bu nedenle Batı'da tüzel kişi kavramının gelişmesinde öncülük edenlerden biri olan dini dernekler, İslam hukukunda devletten ayrı oluşamamıştır. Resmi görüş devleti bu gözle göstermek istemiş ve bunu kabul etmeyenler sadece tarikat ya da vakıf kurumlarından yararlanarak, bazen tarikatları vakıfla, yani mal varlığıyla da takviye ederek ayrı ayrı amaç toplulukları meydana getirmeye çalışmışlardır¹⁴⁴.

12. yüzyıl sonlarında fütüvvet ehli *Şeyh-ül-ışrak Suhreverdî*¹⁴⁵, o dönem artık gelenekselleşmiş tarikat ve esnaf toplulukları anlayışının tamamen dışında ve üzerinde, devlete rakip olabilecek bir inananlar topluluğu, ısrakıyyun topluluğu kurmak ve bu devletten ayrı ve bağımsız bir tür Batılı anlamda kilise ve bunun başına da *kayyum bilkitab* adı ile bir yönetici getirmek istemiş, fakat Suhreverdî'nin

¹⁴² Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi, Özel Hukuk**, Cilt II, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989, s. 8.

¹⁴³ Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 40.

¹⁴⁴ Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi," **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt: I, 1985, s. 198.

¹⁴⁵ Şafii mezhebine bağlı *Şihabüddin Ebu Hafs Ömer b. Abdullah es-Suhreverdî* bir tasavvuf bilginidir. Şeyh-ül-ışrak Suhreverdî ile karıştırılır. 1145 yılında İran'da Cibali eyaletinin Suhreverd kasabasında doğmuştur. Eğitimini aldıktan sonra Bağdat'a yerleşmiş ve Abbasi halifesi Nasır'ın sarayına kabul edilerek orada sufilerin başkanı olmuştur. (Henry Corbin, **İslam Felsefesi Tarihi**, Cilt: I, 6. Bası, Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, İletişim, 2007, s. 256, dn. 419)

bu teşebbüsü 1191 yılında idamıyla sonuçlanmıştır. Bunun Şeyh-ül-İşrak'ın idamı için hazırlanan bir gerekçe olduğu da iddia edilmiştir¹⁴⁶. Bu dönemde çağdaşı olan Abbasi halifesi an-Nasır Li-dinillah da tarikat görünümünde olan meslek örgütlerini, kendi başkanlığı altında birleştirmek ve böylece devlet denetimine almak istiyordu¹⁴⁷.

İslam'ın ilk devirlerinden 19. yüzyılın sonlarına kadar fıkıhın gelişim seyri içerisinde bugünkü anlamda tüzel kişi kavramıyla ilgili olarak İslam hukukçularının (fakih) çalışmalarına rastlanmamaktadır. Ancak, yapısal olarak tüzel kişi kavramı fıkhi çalışmalarda gündeme gelmemiş olsa da hukukçular bu anlamı taşıyan kurum ve kuruluşlarla ilgili hukuki kurallar koyarak çeşitli düzenlemeler yapmışlardır.

İlk asrıdan başlayarak zamanla gelişen farklı hukuk okullarının, devlet, beytülmal (hazine), vakıf, cami gibi kurumlarla ilgili yetki, hak, ehliyet ve sorumluluk üstlenme gibi alanlarda yaptıkları düzenlemeler kaynak kitaplarda yer almaktadır. Ancak somut olarak var olmadığı halde insanların iradeleriyle var kabul edilen ve buna binaen de hukuki düzenlemeler yapılan bu alanda, gerçek kişiliğin temeli sayılan zimmet kavramı ile ilgili yaklaşımlar tüzel kişiliğe sahip olan kurumlar incelendiğinde görülmemektedir. İslam hukukunda da hukukun öngördüğü hak ve borçlara sahip olabilme kabiliyetine ehliyet, bu ehliyete sahip olana da ehil denilmektedir. Bu itibarla günümüz hukuk literatüründe kullanılan şahsiyet ile İslam hukukçularının kullandıkları ehliyet terimleri ve buna bağlı olarak da şahıs (kişi) ile ehil terimlerinin bir birlerine yakın anlamlar ifade ettikleri, fakat şahsiyetin ehliyetten daha genel ve insanların sahip olduğu bir vasıf olduğu söylenebilir. Bu fark, “ehliyet iki kısımdır” denilebildiği halde şahsiyetin böyle bir ayrıma tabi tutulmamasında da görülmektedir. Usul kitaplarında bulunan zimmet açıklamaları dikkate alındığı takdirde, zimmet ile kastedilen şeyin aslında bu gün ifade edilen şahsiyet ile aynı şeyleri ifade ettikleri düşünülebilir. Ne var ki fıkıh kitaplarında zimmetin usul

¹⁴⁶ Corbin, **İslam Felsefesi Tarihi**, s. 266, dn. 419.

¹⁴⁷ Hatemi, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi,” s. 198.

kitaplarında açıklandığı şekliyle değil, ehliyetin sadece borçlar kısmı için kullanıldığı göze çarpmaktadır¹⁴⁸.

Zimmet, insanda hakların ve borçların sabit olma mahalline denir. Bir nevi, kişinin lehine ve aleyhine olan haklara, sayesinde ehil olduğu bir vasıftır. Başka bir deyişle kişide, haklara ve borçlara sahip olma vasfıdır¹⁴⁹. Hukukçular, gerçek kişiler için ifade ettikleri bu kavramı tüzel kişiler için açıkça söylememektedirler. Ancak uygulamada tüzel kişileri de bu hakka sahip kılmışlardır. Zimmet kavramı, gerçek kişilerin doğumundan ölümüne kadar sahip oldukları her türlü salahiyet ile yüklendikleri mesuliyetlerin temelini oluşturan bir olgudur¹⁵⁰. Gerçek kişilerde görülen zimmetin, itibari olarak (fiktif) var kabul edilen ve sosyal hayatın zorunlu bir gereği olan kurum ve kuruluşların böyle bir olgu ile hukuki dayanağına kavuşturulması gerekmektedir.

Konuyla ilgili İslam hukuku hükümlerine bakıldığında ileride görüleceği gibi bazı toplulukların tüzel kişi şeklinde veya tüzel kişiliğe elverişli bir yapıya sahip oldukları, mali açıdan bazı hak ve borçlara ehil kabul edildikleri ve mesuliyetler yüklendikleri sabittir. Ayrıca toplumda belli bir isim altında hukuki bazı tasarruflarda bulundukları da bir gerçektir. Dolayısıyla tüzel kişiliğin özelliğini taşıdıkları zaman sadece bir *ayn* olarak görmemek daha doğru olacaktır. Unutmamak gerekir ki, tüzel kişilerin de hukuk tekniğinin bir buluşu olup gerçek, bildiğimiz anlamda varlıkları yoktur. Esasen, önceki açıklamalarda da belirtildiği gibi tüzel kişilerin de arkasında insanlar vardır ve onlar tüzel kişinin organları durumundadır ve tüzel kişiler bu sayede hukuki faaliyette bulunurlar¹⁵¹.

¹⁴⁸ Mehmet Ali Yargı, “İslam Hukukunda Tüzel Kişilik Kavramı,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1996, s. 13.

¹⁴⁹ Abdülaziz Buhari, **Keşfu'l Esrar**, Beyrut, 1974, s. 238'den naklen, Ahmet İkbâl Aydın, “Hz. Peygamber Devrindeki Kurumların Tüzel Kişilik Açısından İncelenmesi,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1999, s. 9.

¹⁵⁰ Hüseyin Hamit Hassan, **el-Medhal**, Kahire, 1979, s. 323'den naklen, Aydın, “Hz. Peygamber Devrindeki Kurumların Tüzel Kişilik Açısından İncelenmesi,” s. 9.

¹⁵¹ Yargı, “İslam Hukukunda Tüzel Kişilik Kavramı,” s. 15.

Bir kişinin ehliyeteye sahip olabilmesi zimmetinin bulunmasına bağılı olduğuna ve ehliyet onun üzerine bina edildiğine göre hukuki hükümlerde tutarlılığı sağlamak için tüzel kişilere de bir zimmet takdir etmek gerekecektir. Takdir edilen bu zimmetin, onun sözlük anlamıyla da şöyle bir ilişkisi kurulabilir: Tüzel kişiler, kurulurken yani şahsiyetlerini kazanırken hak ve borçlarını gösteren, amacını düzenleyen tüzüklere sahip olarak ortaya çıkarlar. Bu, organları aracılığıyla tüzüklerinde yazılı olan hükümleri taahhüt ettikleri anlamına gelir. Fakat takdir edilen bu zimmet, insanlardakinden farklı olarak sadece medeni hak ve borçlara, mali yükümlülüklerle sahip olacaktır¹⁵². İslam hukukçularının, İslam hukukunun zimmete kişinin sahip olduğu mal topluluğu olarak değil de, takdir edilen bir anlam veya vasıf olarak baktığını ve zimmetin daha geniş anlamda kullanıldığını kabul ettikleri dikkate alınırsa Batılı hukuk sistemlerinin tüzel kişiler için kabul ettiği özelliklerin/unsurların İslam hukukundaki zimmet kavramıyla ilintilendirilmesi daha kolay olacaktır.

Yine temel ilke olarak alış veriş konu olan malların aynı, yani kendisinin mevcut olması gerekirken, insanların iradeleriyle belli şartlar dahilinde, mevcut olmayan malın var kabul edilerek akde konu olması caiz görülmektedir. Aynen selem akdinde aslen var olmayan bir malın belirli şartlar çerçevesinde, ihtiyaca binaen var kabul edilerek alış veriş konu olması gibi. Çünkü borca konu olan her mal hükmen var kabul edilerek zimmette sabit olmaktadır.

Sistematik olarak bir hukuk tüzel kişiliğinin kabul edilmemiş olması ve kavramın net bir biçimde açıklanamamış olması nedeniyle İslam hukukçuları arasında ve özellikle de vakfın zimmetinin olup olmadığı konusunda farklı farklı görüşler oluşmuştur. Aslında hukuk tarihine bakıldığında tüm hukuk sistemlerinde, tarihi sıra olarak önce hukuki kurumların ortaya çıktığını, bunların belirli bir süre adı konmadan yasal boşluğu doldurduğunu ve ancak bundan sonra hukukçuların bu kavramın nazariyesini tespit ettikleri ve teknik terimleri ortaya koydukları görülür¹⁵³.

¹⁵² Yargı, “İslam Hukukunda Tüzel Kişilik Kavramı,” s. 15.

¹⁵³ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 236.

İslam hukuk dünyası, Batılı hukuk sistemlerinde kabul edilen anlamda tüzel kişi kavramıyla tam ve liberal şekliyle, ancak İkinci Meşrutiyet döneminde yürürlüğe giren *Cemiyetler Kanunu* aracılığıyla tanışmıştır¹⁵⁴. Daha önceki bir tarihte, 1876'da kabul edilen *Mecelle*'de şirketler konusunda oldukça ayrıntılı bir düzenlemeye yer verilmekle beraber, onlara açıkça tüzel kişilik tanınmıyordu. Şirketlerin ortaklarından bağımsız olarak varlığını uzun süre devam ettirebilmeleri için tüzel kişiliğe sahip olmaları önemlidir. İslam hukukundaki kişi topluluklarının tüzel kişiliği açısından *Mecelle*'nin 423. maddesindeki hüküm dikkat çekicidir: “Ecir-i hassın müsteciri bir şahıs olduğu gibi, şahs-ı vahid hükmünde olan müteaddid şahıslar dahi olabilir.” *Mecelle* bu hükmüyle tüzel kişi kuramına bir ölçüde cesaret vermiştir. *Mecelle*'nin gerekçesindeki madde açıklamasında *şahs-ı vahide* örnek olarak köy halkı gösterilmiştir¹⁵⁵. Aynı şekilde kanunun 1329. maddesi şirketi, “Şirket-i akd iki ya ziyade kimseler beyninde sermaye ve faydası müşterek olmak üzere akdi şirketten ibarettir” diye tarif eder ancak bunu sözleşmeye dayalı bir ilişki gibi kabul eder. Fakat şerikler arasındaki ilişkileri üçüncü kişilere karşı güçlendirmek ve tüzel kişilerin sağlayacağı bazı faydaları temin edebilmek için *Mecelle*, ortaklardan her birini diğerinin vekili ve kefilî addetmiştir¹⁵⁶. Ayrıca aynı kanunun 1238. maddesinde bir cemaatin mülkü olan mecralardan¹⁵⁷, 1645. maddesinde ise iki köy arasındaki davalarda köyü temsilen bazı kişilerin bulunmasının yeterli olacağından bahsetmektedir¹⁵⁸. Bu maddeler Roma hukukundaki durumdan daha az belirgin olsa

¹⁵⁴ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 11.

¹⁵⁵ “Binaenaleyh bir karye ahalisi kendilerine mahsus olmak üzere akd-ı vahid ile bir çoban isticar ettiklerinde ol çoban ecir-i has olur. Amma kendilerinden başkasının hayvanını dahi ray eylemesini tecviz ettikleri suretde ol çoban ecr-i müşterek olur.” Burada ecr-i müşterek ile kast edilen kiralayandan başkasına da çalışabilen işçidir. (Ed. Ali Himmet Berki, **Açıklamalı Mecelle**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1990, s. 80.)

¹⁵⁶ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 236.

¹⁵⁷ *Mecelle*'nin 1238. maddesi şu şekildedir: “Mevlûk olmayan enhâr-ı amme ki, mekasime ya'ni bir cemaatin mülkü olan mecrâlara dâhil olmayan nehirlerdir. Bunlar dahi mubahdır. Nil, Dicle, Fırat, Tuna, Tunca gibi.” (Berki, **Açıklamalı Mecelle**, s. 252.)

¹⁵⁸ *Mecelle*'nin 1645. maddesi şu şekildedir: “Ahalileri kavm-ı gayri mahsur olan iki karye beyninde nehir ve mer'a gibi menafi müşterek olan şeyler davasında tarafeynden bazılarının huzuru kafidir. Amma ahalileri kavm-i mahsur olduğu suretde bazılarının huzuru kafi olmayıp cümlesinin yahut taraflarından vekillerinin huzuru lazımdır.” (Berki, **Açıklamalı Mecelle**, s. 361.)

da bazı kişi topluluklarının tüzel kişiliğinin kabul edildiğini gösteren ipuçları olarak söz edilebilir¹⁵⁹.

Batılılaşma döneminde yeni kurulan ticaret ortaklıklarının, tüzel kişiliğe sahip olup olmadıkları da tartışmalı bir konudur. 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu 19. maddesinde ticaret ortaklıklarını: “Kolektif, komandit ve anonim” olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ancak bu ortaklıkların tüzel kişiliği haiz olduğuna dair açık bir kural yoktur. Eski Fransız hukuku geleneğinde yer almayan bu düşünce ancak içtihatlarla hukuk sistemlerine dahil edilmiştir. Ticaret ortaklıklarının tüzel kişiliği Avrupa’da ilk defa 1873 yılında Belçika Ticaret Kanunu’nda yer bulmuş ve ticaret ortaklıklarının ayrı bir kişi oldukları belirtilmiştir. Dönemin İsviçre, Almanya ve Avusturya hukuklarında da kolektif ortaklığın tüzel kişiliği tanınmamış, sadece tüzel kişiliğe yaklaşan bir görünüm verilmiştir. 1851’de yürürlüğe giren ve Fransız Ticaret Kanunu’nun çevirisi olan Osmanlı Ticaret Kanunnamesi’nde bunlara paralel olarak ticaret şirketlerinin tüzel kişiliğine ilişkin açık bir hüküm yoktur, ancak 1876 tarihli şerhlerde kullanılan ifadeler, Osmanlı’da da tüzel kişinin belirmeye ve gelişmeye başladığını gösterir¹⁶⁰. Osmanlı kanunlarında olmamasına rağmen, hukuk literatürü ve bürokraside tüzel kişi kavramının var olduğu, özellikle şirketlerin tüzel kişilik olarak nitelendirildiği görülmektedir. 1884 tarihinde Ticaret Kanunu’nun hazırlaması safhasında düzenlenen bir raporda, Batı hukukunda şirketlerin tüzel kişi olarak kabul edildiği ve anonim şirketlerin sermaye birikimi ile oluşmuş tüzel kişiler olduğu söylenir. İkinci Meşrutiyetten sonra şirketlerin tüzel kişi olarak tanınması ve bu tüzel kişilere emlak ve taşınmazlar üzerinde tasarruf ehliyeti verilmesi tartışmaları, özellikle Cemiyetler Kanunu’nun kabulüyle birlikte gündeme gelmiştir. Hükümet, 1913 tarihinde *Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-i Muvakkat* başlıklı geçici kanunla resmi daireler, belediyeler, cemiyetler ve ticaret-sanayi-inşaat şirketlerine taşınmaz tasarruf etme yetkisi vermiştir¹⁶¹.

¹⁵⁹ M. Macit Kenanoğlu, **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, Ankara, Lotus Yayınları, 2005, s. 97–98.

¹⁶⁰ Kenanoğlu, **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, s. 97; Hatemi; **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 137; Akınal, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, s. 7.

¹⁶¹ Kenanoğlu, **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, s. 98.

Osmanlı Ticaret Kanunnamesi Fransa'dan iktibas edildiği için ve Fransız hukuku da dernek ve vakıflardan uzun süre esirgediği tüzel kişiliği şirketlere, ticaret ortaklıklarına tanıdığı için ve ayrıca Tanzimat'ın ilanından sonra hukukçuların Fransa'ya ve Fransız hukukuna ilgileri göz önüne alındığında, hukukumuzda tüzel kişi kavramının Fransız Ticaret Kanunu'ndan geçtiği kabul edilebilir. Fransız hukukunda derneklere tüzel kişilik tanınmıyorsa da Türk hukukunda da aynı şekilde tüzel kişilik kavramını telaffuz etmeye ticaret ortaklıkları açıklanırken başvurulmuş, dernekler için İkinci Meşrutiyet dönemi beklenmiştir¹⁶².

Bütün bunlar gösteriyor ki, İslam hukuk uygulamasında bulunan bazı kurumlar adı konulmasa da tüzel kişi uygulamasının varlığını, en azından hukuki bir kurum olarak bilindiğini göstermektedir.

Ayrıca Tanzimat'ın ilanından sonra başlayan yenileşme ve batılılaşma süreci içinde kamu hukuku alanında da 13 Mart 1913 (1329 R) tarihli “İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkat”ın 75. maddesi ile açıkça vilayetlere (illere) de tüzel kişilik ve hak ehliyeti tanındığı görülür¹⁶³.

2. İslam Hukukunda Tüzel Kişi Olarak Kabul Edilebilecek Kurumlar

İslam hukukunda tüzel kişi terimi olmamasına rağmen kavramdan hareketle tüzel kişi gibi muamele gören şahıs toplulukları ve mal toplulukları vardır. Bunların başında diğer tarihsel örneklerinden de aşına olduğumuz en geniş tüzel kişilik sayılabilecek devlet gelmektedir. Devletin dışında, ona bağlı olarak devlet hazinesi, vakıflar, tarikatlar ve bir nevi meslek örgütü olan loncalar da tüzel kişi muamelesi gören kişi toplulukları olarak sayılabilir.

¹⁶² Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 142.

¹⁶³ Akünal, **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, s. 7-8.

a. Devlet

Devlet, tarih boyunca onu idare eden kişilerden ve devlet başkanından farklı bir kişilik halini almıştır. Bu durum devletin çeşitli tasarruflarında ortaya çıkmaktadır¹⁶⁴. Örneğin bir İslam devleti başkanının başka bir devletle yapmış olduğu barış anlaşması sadece kendisini ve dönemini değil ondan sonra gelen devlet başkanlarını da bağlar veya sulh yoluyla elde edilen bir devletin bağlı bulunduğu hukuki statüyü, sonra gelen devlet başkanı sulh şartlarının kendisi tarafından tespit edilmediğini öne sürerek değiştiremez ya da bir devlet başkanı tarafından atanmış bulunan memurlar o başkanın görevinden ayrılmasından sonra azledilmiş olmazlar, memurluğa devam ederler. Bu deliller devletin onu idare eden kişilerden tamamen bağımsız, ayrı ve sürekli bir varlığı olduğunu ve devlet adına yapılan tasarrufların onu yapan kişiyi değil, devleti de bağladığını göstermektedir¹⁶⁵. Bu prensip, devlet başkanının tasarruflarının gerçek anlamda devlete ait bir tasarruf olduğunu ve sonuçlarının da devletin şahsiyeti devam ettiği sürece geçerli olması gerektiğini ifade eder.

İslam kamu hukukunda devletin bir tüzel kişi olarak kabul edildiğini gösteren diğer bir örnek ise, devlet memurlarının devlet adına yaptıkları tasarrufları nedeniyle üçüncü kişilere zarar vermeleri halidir. Bu hallerde ortaya çıkan zararı bizzat devlet gidermektedir. Örneğin, hakim hata nedeniyle yanlış bir karar verdiğinde, kararın uygulanması sonucunda buna maruz kalan kişiler için giderilmesi mümkün olmayan bir zarar meydana gelirse, ortaya çıkan zararı devlet öder. Bu örnekte de devletin adeta organı gibi kabul ettiği memurunun zararını üstlendiği ve bu sayede de hakimnin görevi esnasında kamu adına devlet tüzel kişisini temsil ettiği kabul edilir¹⁶⁶. Bu hüküm devlet tüzel kişisinin, kusur ehliyetine de sahip olduğunun göstergesidir.

¹⁶⁴ Jean Brissaud, **A History of French Private Law**, Translated by Rapelje Howell, Boston, Little, Brown and Company, 1912, s. 890.

¹⁶⁵ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 237.

¹⁶⁶ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 237.

Devlet tüzel kişiliği aslında devlet olmanın ve devlet şeklinde örgütlenmenin doğal bir sonucudur¹⁶⁷. Devleti oluşturan topluluk üyelerinin kişisel olarak devlet ile siyasal ve hukuki ilişkileri olacağının kabulü gerçekleştiği andan itibaren zaten devlete tüzel bir kişilik yüklenmiş olunur. Bu nedenle tüzel kişi fikrinin tarihsel kökleri itibariyle ilk insan cemiyetleri (devletleri) ile eş zamanlı olduğunu iddia etmek yanlış olmaz.

Hz. Muhammed dönemindeki hukuki yapı içerisinde yer alan *eman*¹⁶⁸ kurumunda devletin tüzel kişiliği belirgin olarak görülmektedir. Eman modern devletler hukukunda *siyasi sığınma talebine* benzer. Hz. Muhammed konuyla ilgili bir hadisiyle tüm toplum adına her kişiyi, topluluk dışından bir başkasına eman vermeye yetkili kılmıştır:

“Müslümanların kantarı (dokunulmazlıklar/can emniyetleri) yekdiğerine eşittir. En aşağıdakileri dahi -diğerleri yani devlet namına- eman verebilir; onlar kendilerinden başkasına karşı tek bir el gibidirler.”¹⁶⁹

Hadisin ikinci fıkrasına göre Müslümanlardan herhangi birinin, eman dileyen düşmana (ya da yabancıya) verdiği eman ve teminat, bütün Müslümanlar tarafından ya da bütün Müslümanlar adına verilmiş gibi kabul edilmektedir¹⁷⁰. Zira hadis’te yer alan “tek bir el gibidir” ibaresi, bugünkü anlayışla “tek bir şahıs gibidir” anlamına gelir. Buna göre; her Müslüman bireyin, toplum içerisinde başkalarına karşı canı ve malı açısından dokunulmazlığı varsa, o bireyin bir başkasına tanıdığı eman, eman verilenle eman vereni aynı konuma getirmekte, bu kişi elde ettiği teminat sayesinde,

¹⁶⁷ Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik), s. 40.

¹⁶⁸ “Emin olmak, güvenmek, korkmamak, endişeden kurtulmak. Emanet, emn ve emene de emanın eşanlamlısı mastarlardır. Zıddı korkmaktır. Diğer yandan emanet, bir kimsenin güvenilir olması anlamına geldiği gibi, güvenilen kimseye emanet bırakılan şey anlamına da gelir. Bir savaş hukuku terimi olarak eman; düşmana, emniyet altında olduğuna dair verilen söz veya yapılan işaret demektir. Bu, bir kimseye “sana eman verdim”, “siz güvendesiniz”, “size bir zarar yoktur” gibi açık ifadelerle olur. Buna “eman-ı sarih” denir. Yetkili bir kimse tarafından düzenlenecek yazılı bir emanname ile verilen eman da “eman bi'l-kitâbe” olur. Eman belli bir süre ile sınırlanabileceği yani “eman-ı muvakkat” olabileceği gibi süresiz olarak da verilebilir. Buna da eman-ı mutlak denir. Bir düşmana veya belli bir düşman grubuna verileceği gibi, bütün savaşı düşmana genel olarak da verilebilir.” (Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik), s. 41.)

¹⁶⁹ Ebu Davud, Nesai ve İbn Mace'den naklen et-Tebrizi, **Miškâtü'l-Mesabih**, II, s. 264.

¹⁷⁰ Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” s. 40.

düşman bir kavimden bile olsa toplum nazarında her türlü tecavüze karşı bir dokunulmazlık kazanmaktadır¹⁷¹. Bütün topluluğun (devletin) tek bir kişi gibi kabul edildiği ve her bireye bu konuda onu temsil yetkisi verildiği söylenebilir.

Cahiliye döneminden beri var olan eman kurumunun İslam döneminde de tescili anlamına gelen bu hüküm ileriki dönemlerde İslam toplumunun genişlemesi nedeniyle sistematize edilmiş ve bir disiplin altına alınmıştır. Bu sayede kişilere tanınan eman yetkisi, devlet başkanının kontrolüne geçmiştir. Özellikle Hanefi mezheplerine bağlı hukukçulara göre eman, bağlayıcılığı olmayan bir akitir; devlet başkanı, kamu yararı bunu gerektiriyorsa emanı geçersiz saymaya yetkilidir.

b. Beytülmal (Devlet Hazinesi)

Kelime anlamı ortak mal olan *beytülmal* (Beytü'l-mal), bir terim olarak devlete ait malların korunduğu fiziki mekanı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır, taşınmaz malların tümünü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir¹⁷². Bu geniş anlamıyla beytülmal, devlete ait her türlü malvarlığının ve gelirlerin toplandığı ve harcama yapıldığı haklara ve borçlara ehil, bağımsız bir kurum olarak görülmektedir. Hatemi'ye göre beytülmal, devletin sahip olduğu malların tümünü içeren hazinedir¹⁷³. Ansay'a göre ise bunu, devlet tüzel kişiliğinin hazinesi, kasası olarak düşünebiliriz¹⁷⁴.

Kuruluşu İslam devletinin başlarına kadar uzanan devlet hazinesi¹⁷⁵ devlet tüzel kişiliğine bağlı ayrı bir hazine olarak kabul edilebilir. Bu hazine devletin

¹⁷¹ Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 41.

¹⁷² Mehmet Erkal, "Beytülmal," **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 90.

¹⁷³ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 37.

¹⁷⁴ Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, s. 63–64.

¹⁷⁵ Beytülmalın teşkilatlı bir mali kurum olarak ortaya çıkışı çoğu araştırmacı tarafından Ömer devrine işaret edilmekteyse de, onu, gerek bir fiziki mekan, gerekse bir mali kurum olarak İslam devletinin ilk kuruluş yıllarına Hz. Muhammed'in Medine dönemine kadar götürmek mümkündür. Gerçi

başının şahsi malvarlığından, hazinesinden farklıdır ve böylece devlet başkanının beytülmal üzerindeki yetkileri malik sıfatıyla değil bir kamu görevlisi sıfatıyla oluşur. Bu nedenledir ki devlet başkanının beytülmalından yaptığı her harcama kamu yararıyla sınırlı olmak zorundadır¹⁷⁶. Bu konuda çeşitli devir ve coğrafyalarda farklı isim ve yöntemler görülse dahi önemli olan, devlet hazinesinin ve dolayısıyla da devlet tüzel kişiliğinin her zaman ayrı bir hak ehliyetinin bulunması idi¹⁷⁷.

Beytülmal kamunun sahip olduğu mallarda yine kamunun menfaatini temsil eder. Bu nedenle alacaklı, borçlu, mal sahibi olur; davalarda taraf olur. Bu gibi durumlarda tüzel kişiliği beytülmal emiri denilen devlet başkanının yardımcısı temsil eder¹⁷⁸. Devlet başkanının emeğinin karşılığı dışında beytülmalda hiçbir şahsi hakkı yoktur ve hukuken özel olarak bir hak verilmediği sürece hiç kimseye beytülmalından kendisine bir şey vermesini emredemez¹⁷⁹.

Beytülmalın hukuki bir varlık olarak hak sahibi olduğunun ispatı, halk arasından mirasçı bırakmadan ölenin terekesine sahip olabilmesidir. İslam hukukçuları bu konuda ittifak halindedir. Maliki ve şafililer bu geçişin veraset yoluyla olduğunu söyler. Yani beytülmal gerçek kişiler gibi birine varis olabilir. Ayrıca eğer devlet kendisini temsil edenlerden birinin işi nedeniyle yaptığı bir haksız fiil nedeniyle borçlanmışsa, bu borcun ödenme yükümlülüğü beytülmalına aittir¹⁸⁰.

Mekke döneminde de Hz. Muhammed'in kendine getirilen bağışları ya bizzat ya da diğer Müslümanlar aracılığıyla fakirlere dağıttığı bilinmektedir. Ancak bu dönemde ne bir İslam devleti ne de bu devlete bağlı bir mali teşkilatlanma vardı. O dönemde yapılan şey, Müslümanlar arasında yardımlaşmanın Hz. Muhammed aracılığıyla belirli bir düzen içerisinde yürütülmesinden ibaretti. Medine döneminde ise, İslam devleti kurulmuş ve bu devlete bağlı olarak yavaş yavaş bir mali teşkilat da yerleşmiştir. Bedir Savaşı'ndan elde edilen ganimetler ve esirlerin serbest bırakılmasından elde edilen fidyeler gazilere dağıtılmıştır. Zekat mükellefiyeti de aynı yıl başlamış ve böylece ilk defa devlet tarafından düzenli vergi bu yıl toplanmaya başlanmıştır. (Erkal, "Beytülmal," s. 91.)

¹⁷⁶ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 237.

¹⁷⁷ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 38.

¹⁷⁸ Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I**, s. 263.

¹⁷⁹ Mustafa Ahmed Ez-Zerka, **Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku**, Cilt: III, Çev. Servet Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 1993, s. 957.

¹⁸⁰ Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 44.

Osmanlı uygulamasında da geçmişte olduğu gibi padişahın şahsi hazinesiyle devlet hazinesinin bir birinden ayrı olduğu görülür. Devletin hazinesine; hazine-i amire, padişahın kendi şahsi hazinesine de iç hazine veya *enderun hazinesi* denmektedir. Ancak gerek Osmanlı Devleti öncesi İslam devletlerinde gerekse Osmanlı Devleti'nde pratikte bu ayrımın her zaman titiz bir şekilde yapılmadığı görülür¹⁸¹.

Sonuç olarak nasıl gerçek kişiler gibi tüzel kişilerin de kendilerine ait mal varlıklarından söz edebiliyorsak, bir tüzel kişi olarak devletin de kendisine ait bir malvarlığı vardır ve bu varlığın tümü hazine kavramı ile ifade edilir. Beytülmal'a ait tüm taşınır ve taşınmazlar devleti oluşturan topluluğun tek tek tüm bireylerinin hak sahibi oldukları bir müşterek mal niteliği taşıdığından, her devlet kendi mal varlığına özel bir hukuki kişilik tanımak zorunda kalır. Bu zorunluluk devlet halinde örgütlenmiş İslam için de söz konusu olmuştur. Dolayısıyla devletin ve beytülmalın tüzel kişiliğe sahip olması belirli toplumlara ve hukuk sistemlerine has bir uygulama değildir, bu statü evrensel niteliklidir¹⁸².

c. Vakıf

İslam'ın kabulünden önce de Türk topluluklarında vakıf türünden tüzel kişiler görülmekteydi. Yerleşik hayata geçilmesinden itibaren bu tür kurumlarla karşılaşmaktadır. Uygurlar'da toprağa yerleşme ve mabede bağlı bir rahipler teşkilatına sahip olan Budizm'i kabul etme vakalarından sonra vakıf kurumu tam anlamıyla yerleşmiştir¹⁸³. İslam hukuk sistemi içerisinde tüzel kişi olarak değerlendirilmesi mümkün en dikkate değer topluluk örneği mal topluluğu görünümündeki vakıflardır¹⁸⁴. Vakıf, İslam-Türk

¹⁸¹ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 237.

¹⁸² Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 45.

¹⁸³ Hüseyin Hatemi, **Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969, s. 13.

¹⁸⁴ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 238.

hukukunun en önemli ve gelişmiş sosyal kurumlarından biri olup¹⁸⁵ 15. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar geçen sürede İslam ülkelerinde sosyal ve ekonomik hayatta önemli bir rol oynamıştır. Bazı İslam hukukçuları tarafından ileri sürülen bir görüşe göre, vakıf kurumu İslam dini ile doğmuştur. Ancak bu görüş gerçeklere uygun görülmemektedir¹⁸⁶. Eski Yunan’da, Roma’da ve Cermen hukukunda da vakıf kurumu vardır. Ancak bunlardan ilk ikisinde vakfın tüzel kişiliği bulunmaz. Eski Yunan’da, *donatio sub modo* (mükellefiyetle hibe veya mükellefiyetle vasiyet) kurulabiliyordu. Bir topluluğa belirli bir gayede kullanılmak üzere bir hibe veya vasiyet yapılmaktaydı. Roma’da da vakıf, mükellefiyetli hibe veya vasiyet şeklinde ortaya çıktı ve imparatorluğun sonuna kadar bunu aşamadı. Ancak daha sonra Bizans hukukçuları tarafından vakfa tüzel kişilik verildi¹⁸⁷. Bazı hukukçular da vakfın Bizans hukuku kaynaklı olduğunu iddia etmektedirler. İslam devleti’nin Bizans’la olan yakınlığı ve ilişkileri kanıt olarak gösterilmektedir. Bizans’ın Suriye’deki dini kurumlarının vakfa kaynaklık ettiği söylenir¹⁸⁸.

Vakıf kelimesi Arapça’da durdurmak alıkoymak anlamındadır ve vakıflar için *vakf, hubs, sadaka-i cariyeye, sadaka-i mevkufe, sadaka-i muharreme, sadaka-ı müebbede* gibi terimler kullanılmıştır. Bunların hepsi, her ne kadar isimleri farklı olsa da aynı kurumu ifade etmektedirler ve vakıfların ilk hukuki tariflerine fıkıh kitaplarında rastlanır. Vakfı, onun işlerini yürütmeye yetkili kişi temsil eder, ki bunlara, kayyım, nazır ya da mütevellî denir. Farklı mezheplerin ve hatta aynı mezhebe bağlı fakihlerin vakıf kurumu açıklamaları da farklıdır: Ebu Hanife’ye göre vakıf bir kişinin sahip olduğu bir taşınmazın gelirlerini fakirlere veya İslam cemiyetinin dini ve sosyal ihtiyaçlarına, ödünç verme şeklinde tahsisinin akdidir. Bu şekilde taşınmazın mülkiyeti vakfedende (vâkıf) kaldığından, vakfeden bu akdi bozma ve malını istediği gibi kullanma hakkına da sahiptir¹⁸⁹. Ebu Hanife’nin öğrencileri İmam

¹⁸⁵ Özsunay, **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, s. 355.

¹⁸⁶ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 201.

¹⁸⁷ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 194-196.

¹⁸⁸ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, s. 203.

¹⁸⁹ M. Mevkufati, **Şerh**, İstanbul, 1291, s. 367’den naklen, Bahaeddin Yenişıldız, “Vakıf,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XIII, Eskişehir, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1997, s. 153.

Muhammed'e göre ise vakıf, "gelirleri mahlukata tahsis edilen bir şeyin mülkiyetinin Tanrı'nın mülkiyetine geçmesini temin eden şeri bir muameledir". Ancak, topluluğun daha sonraki gelişmesine temel olan Ebu Yusuf'un görüşüne göre vakıf, "...vakfettim" sözüyle gerçekleşip vakfedenin mülkü olmaktan çıkmaktadır¹⁹⁰. Bu son tanımla vakfın tüzel kişilik kavramıyla bağdaşır bir hale geldiği söylenebilir.

Vakfın tescili ile vâkıfın, vakıftan yararlananların ve mütevellinin mal varlığından bağımsız bir mal topluluğu oluşur. Bu mal topluluğunun tahsis edildiği amaca sarf edilmesi için gerekli işlemleri yürütmekle görevli olan tüzel kişilerdeki organ yerinde görebileceğimiz mütevellin bulunur. Ancak, tüzel kişi olabilmesi için kanun koyucunun vakfı bir hak sujesi olarak görmesi gerekir. Bu açıdan, mütevellinin faaliyetlerinin vakfı ne derece bağladığını, vakfın hak ve borçlara ehil olup olmadığını, mütevellinin değişmesiyle durumun nasıl olacağını incelemek de gerekmektedir. Vakfın mütevellisi vakıf adına borç alır, işçi tutabilir, vakfın ihtiyacı olan şeyi veresiye satın alabilir ve aldığı borç, çalışanların (işçilerin) ücretleri vakfın gelirinden talep edilmek üzere (vakfa) borç olur¹⁹¹. Malları kiralanabilir ve kira ücreti, kiralayanın zimmetinde, nazır ve vakıftan yararlananlara değil de vakfa ait bir borç olur. Vakfın mütevellisi (kayyım) vakıf adına borç alsa ve sonra azl edilse, borç azl edilen mütevelliden istenmez. Ancak vakfın gelirinden ödenir. Bunu da yeni nazır yapar. O, borcu ödemekten kaçındığı zaman alacaklılar, azl olan mütevelliyi dava etme hakkına sahip değildirler. Ancak yeni mütevelliyi dava edebilirler. Bu kurallar vakfın mütevelliden ayrı mali bir zimmetinin olduğunu, mütevellinin değişmesinin vakfın hak ve borçlarına hukuki açıdan etki etmediğini gösterir, zira vakıf her durumda, malik, alacaklı ve borçlu olur. Mütevellinin aleyhine bir şey tahakkuk etmez. O şeylerde istihkak sahibi de olmaz¹⁹².

İslam hukukçuları, vakfın kişiliği ile bizzat vakfedenin kişiliğini birbirinden ayırdıklarını beyan etmek üzere; vakfın mütevellisi, vakfedenin kendisi bile olsa,

¹⁹⁰ Yenyıldız, "Vakıf," s. 154.

¹⁹¹ Yargı, "İslam Hukukunda Tüzel Kişilik Kavramı," s. 44.

¹⁹² Ez-Zerka, **Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku**, s. 958.

vakfa ihanet ettiği, vakıf malları üzerinde suiistimalde bulunduğu veya vakfın şartlarına uymadığı takdirde vakıf üzerindeki tasarruf yetkisinin elinden alınacağına ve kusurundan doğan zararın da tazmin ettirileceğine hükmetmişlerdir. Bu İslam hukukunda hıyanet, kusur ve tefridin müeyyidelerinden emin kişiler üzerine icap ettiği şekilde vakfın lehine tazmin eder¹⁹³.

Bugün de büyük oranda pek fazla değişmeden aynı şekilde geçerliliğini koruyan vakfın tüzel kişilik statüsünün, daha o dönemlerde var olması bir yana, klasik dönem vakıf kurumunda, vakfın yaptığı kiralama işlemi ile ilgili istisnai hüküm bu husustaki en somut örnek olarak anılmaya değerdir. Klasik kaynaklara göre, Hanefi hukukçular, kiralama sözleşmesinde taraflardan birinin ölümü ile kiralama sözleşmesinin sona ereceği görüşündedirler. Ancak yine Hanefi kaynaklarına göre vakıf mütevellisinin vakıf adına yaptığı kiralama sözleşmesi, mütevellinin ölümü veya görevden alınması ile sona ermez. Bu son hüküm, kira akdine taraf olanın gerçekte müteveli değil, vakfın kendisi olduğuna işaret etmektedir ki, bu da vakfa zımni de olsa bir kişilik tanınmış olduğunu gösterir¹⁹⁴. Bunların dışında vakfın tüzel kişiliğini belgeleyen şöyle bir örnek de gösterilebilir:

“Bir vakıf nâzırı vakfa ait bir akârı belirli bir müddetle kiralasa ve kira ücretini peşin olarak tahsil etse, fakat kira müddeti sona ermeden nazır azledilse yerine atanan nâzır kiracıdan yeni bir kira ücreti talep edemez. Birincinin kabzı sahili yeterlidir.”¹⁹⁵

Önceki konularda da sıkça bahsedildiği üzere, İslam hukukunda da tüzel kişi terimi modern zamanlara kadar kullanılmamıştır. Vakıflar için de durum bu

¹⁹³ Ez-Zerka, **Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku**, s. 958. Bu isimde adlandırılmasa bile İslam hukukçularının tüzel kişiyi kabulüne delil oluşturabilecek önemli meselelerden **Kadı İla'l-Kadı** adlı kitabın sonunda şu şekilde bahsedilir: “Vakfın idaresi veya geliri, kadının veya alimlerin lehine şart kılınmışsa, kadı, onun sıhhatinde görüş ayrılığı belirse de vakıf hakkında hüküm verebilir. Bu yargı kadı ya da ulemadan biri sıfatıyla vakıf idaresinde veya gelirinde hak sahibi olsa bile kendi şahsına ait sayılmaz. Halbuki vakfın geliri kadı özelliği olmaksızın onun şahsı için şart kılınmış olsa vakıf hakkında yargı faaliyetinde bulunup karar veremez.” Bu hükmün sebebi, onun kendisi için şart kılınması halinde hüküm verdiğinde bu kararı kendi nefsi için şahsi bir karar olur ama yargı vasfı ile şartın bağlantılı olması halinde, kadının vereceği hüküm kendi nefsi için değil, bilakis kadının temsil ettiği tüzel kişi için olacaktır.

¹⁹⁴ Ez-Zerka, **Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku**, s. 959.

¹⁹⁵ Çırak, “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” s. 48.

yöndedir. Terim kullanılmamış olsa bile kavram yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi vardır.

d. Dernek

Günümüzde modern anlamda dernekler daha çok kentsel toplumun ya da toplumdaki kentleşmiş alanların başlıca özelliği ve simgesi olarak görülmektedirler. Bu anlamda da dernekler modern toplumun bir sonucu ve ürünüdür. Genellikle çoğulcu toplumlarda iktidarın paylaşılmasında önemli rol oynarlar. Günümüzden geriye doğru bakarak, yine bugünün ölçüleriyle bir araştırma yapıldığında geçmişte herhangi bir derneğin izine rastlanamaz. Rastlanamaması da doğaldır. Kurumlar tarih boyunca yavaş yavaş, çoğunlukla olumlu anlamda ilerler ve dönüşürler. Bu nedenle araştırmanın sonuna kadar tarihsel süreç içinde, dernek izsürümünde bütün özellikleriyle, kurucu unsurlarıyla aramak yerine, onları günümüze taşıyan süreç ve ilk dernekleşme teşebbüsleri, derneğe benzer kurumlar, tüzel kişiye benzer topluluklar değerlendirilecektir.

İslam hukukunda kişi topluluklarından çok mal topluluklarına tüzel kişilik tanınmıştır. Türk hukuk tarihinde de durum aynı seyri izler. Ancak bu kişi topluluklarına hiçbir şekilde tüzel kişilik tanınmadığı anlamına gelmez¹⁹⁶. Dernekleşme, yardımlaşma ve dayanışma amacına dayalı bir olgudur. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında Ansay, her ne kadar bu görüşe karşı çıksa da¹⁹⁷ tarihsel süreç içerisinde tüm toplumlarla birlikte İslam toplumlarında da yardımlaşma amaçlı kişi topluluklarına da rastlanmaktadır. İslam'ın dernek fikrine kapalı olduğu tezi yakın dönemde Osmanlı devletinde tanık olunmuş bazı olumsuz uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Bir devletin kendi sürekliliği için zararlı gördüğü dernek faaliyetlerini men etmesi o toplumun bütünüyle dernekleşme fikrine kapalı olduğunu

¹⁹⁶ Cin, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 51.

¹⁹⁷ “İslam hukuku hükmi şahıs mefhumu ile meşgul olmamıştır. Şirket cemiyet gibi başlı başına müesseseleşmiş kurumlar İslam'da tanınmamıştır.” (Sabri Şakir Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, s. 63.)

göstermez. Derneklerin insanın sosyal bir varlık olmasıyla yakından ilgisi vardır. Derneklerin oluşum nedeni, bireylerin toplum içinde belli amaçları zorunlu dayanışma ve yardımlaşma ile gerçekleştirme ihtiyacında aranmalıdır. Bu sayede kişinin belirli gayeleri gerçekleştirebilme amacıyla bir araya gelmeleri anlamında kurumsal nitelikli bir dernekleşmenin köklerini insanlık tarihinin en eski devirlerinde aramak yanlış olmaz. Roma hukukunun en eski zamanlarından beri görülen derneklerle ilgili çeşitli kayıtlar bunun en önemli kanıtlarından biridir. Dolayısıyla dernekleşme toplu halde yaşamının bir sonucudur¹⁹⁸.

Tarihçiler Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce, gençlik yıllarında "Hılfu'l-Fudul"¹⁹⁹ adlı kişi birliğine girdiğinden söz etmektedirler. Bu görüşe göre cemiyetin amacı, Mekke'de ister yerli, ister yabancı olsun haksızlığa uğrayanlara yardım etmek, onların hakkını aramaktır. Kurucu üyeleri bir araya gelip amaçlarını gerçekleştirmek için karşılıklı yemin etmişlerdir. Hz. Muhammedliği döneminde de cemiyetin taraftarlığını yaptığı, onu benimsediği bazı hadisleri ile de görülmektedir. Cemiyet, İslamiyet öncesi Arap toplumunda da tüzel kişiliğin tanındığını gösteren en büyük delillerden birisidir²⁰⁰. Toplantılarındaki merasim ve davranışlar eski bir Doğu/Arap Kurumu olan "fütüvvet"²⁰¹ benzeridir. Tarihsel verilerden de takip edildiği kadarıyla Hılfu'l Fudul cemiyeti faaliyetlerini Emeviler dönemine kadar sürdürmüştür. Hz. Hüseyin ile Medine valisi Utbe b. Ebu Sufyan arasında meydana

¹⁹⁸ Çırak, "Hasan Hayri Çırak, İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 54.

¹⁹⁹ Faziletlielerin yemini anlamına gelmektedir.

²⁰⁰ Aydın, "Hz. Peygamber Devrindeki Kurumların Tüzel Kişilik Açısından İncelenmesi," s. 51. Ayrıntılı bilgi için bkz: **Ahlilik**, s. 64 vd.

²⁰¹ *Feta* kelimesi Arapçada "delikanlı, yiğit, cömert, kerim" gibi anlamlara gelir. Fütüvvet ise delikanlılık, yiğitlik ve kerem gibi anlamlar taşır. Fütüvvet vasfı İslam toplumunda Batı'daki şövalyeliği andıran bir anlam kazanmış ve rağbet gösterilen, ulaşılmak istenen bir nitelik, bir ülkü şeklinde görülmüştür. İslam'ın yayıldığı bölgelerde İslam'ın benimsenmesinden önce de büyük bir kısmı mesleki olan kişi topluluklarının izlerine rastlanır. İşte fütüvvet ülküsü gerek mesleki, gerek dini kişi topluluklarının (tarikatar) ortak bir terimi ve ülküsü haline gelmiştir. Kuşeyri Risalesi'nde fütüvvet hakkında şu tarif nakledilir: "Fütüvvet adaletin yerine getirilmesi ve kendisi için adalet istemekten vazgeçilmesidir." Fütüvvet bir taraftan Horasan Melametileri; diğer taraftan da Irak ve Suriye sufilerince benimsenen bir ülkü olarak görülürken, diğer taraftan da meslek toplulukları ve meslek topluluğu şeklinde görülmeseler bile, özellikle genç erkeklerin meydana getirdikleri kişi toplulukları tarafından da benimseniyordu. İslam'ın yayıldığı bölgeler, eski Bizans ve Sasani (İran) Medeniyetinden izler taşıyordu. (Hüseyin Hatemi, **Basın Ahlakı**, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976, s. 36-39)

gelen bir ihtilafta, Hüseyin Utbe'yi Hılfu'l Fudul'un yardımını isteyeceği yönünde uyarmış ve vali bu söz üzerine haksızlık yapmaktan vazgeçmiştir. İsminin etkisinden görüleceği üzere cemiyet toplum içinde nüfuz sahibi kurumsal nitelikli bir cemiyet mahiyetindedir²⁰². Mekke'de kurulan bu cemiyetler, toplumun ihtiyaçları nedeniyle kurulmuştur ve güvenlik ihtiyacını sağlama amacı gütmektedirler. Üyeleri bu amacı yerine getirmek üzere, kendi istekleriyle bir araya gelip örgütlenmişlerdir, yönetim önce ve sonra bu cemiyetin varlığını kabul etmiştir, bu da topluluğun bir nevi hukuken tanınma unsurunun oluştuğunun göstergesidir. Toplumun gözünde de kabul görür olması meşruiyeti açısından önemlidir. Örgüt üyelerine amaçlarını gerçekleştirmek için bazı yetkiler verilmiştir. Bu durumda üyelerinin eliyle kullandıkları bu yetkiler, o üyelerin tüzel kişinin organları olabileceği sonucunu doğurur. Bu sayede cemiyet tüzel kişiliğin unsurlarından büyük bir kısmını gerçekleştirmiş görünmektedir. Aslında bu oluşum bir dernek olarak kabul edilemez. Hılf-ul Fudul, bir kişi topluluğu olarak görülse bile, "tüzel kişi" ölçütlerine göre tüzel kişiliği haiz bir dernek olarak görünmemektedir. Bir "ahd"e, anlaşmaya dayanmaktadır. Medine Devleti'nden sonra, devletin kurulmasıyla gereği kalmadığı düşünülmüş olacağından devam etmiştir.

Tüm yönleriyle olmasa bile İslam Türk hukukunda, özellikle Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi öncesinde bazı yönleriyle tüzel kişiye benzeyen başka kurumlar da vardır. Bunların başında tarikatlar ve ahilik kurumu sonrasında da loncalar gelir.

(1) Tarikatlar

Osmanlı toplumunun sosyal ve dini yapısında tarikatların önemli bir yeri vardır. Arapça'da çeşitli anlamlara gelen bu kelime mutasavvıflar arasında "sufiyi

²⁰² Çırak, "İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)," s. 54.

Allah'a kavuşturan yol" anlamında kullanılmaktadır²⁰³. Tarikatlar, mezheplerden farklı olarak usul yani dini inanç, amel ve uygulama hakkında ayrı bir sisteme tabi değildir. Tarikat kulu Tanrı'ya ulaştıran zevk, neşe, irfan, aşk ve cezbe²⁰⁴ yoludur. Sufilere göre, bu yolu tutan kişi varlığını Tanrı'ya verir; etrafındaki her şeyde onun kudret ve hikmetini görür, tuttuğu yola göre kendi fani varlığını ve bütün fani varlıkları gerçek var olan Tanrı'da yok eder; onun varlığıyla var olduğunu bilir, bilişi görüş, görüşü de oluş haline gelir²⁰⁵. Tarikatın esası tasavvufur, bunun ehline de sufi denir²⁰⁶. Sufiler kendilerini, kendi özgür iradeleriyle, yokluk içinde yaşamayı, haktan ayrılmayı, yalnızlığı seçmeyi, mevkiden vazgeçmeyi, halkı esirgemeyi, ihtiyacı olanlara elinde olanı da vermeyi seçmiş olan şeklinde tanımlamaktaydılar. Sufiler bunu hale ve ahlaka ait bir meslek olarak gösterirler²⁰⁷.

²⁰³ Tarikatın İslam tasavvufunda terim olarak birbirini izleyen iki anlamı vardır. Bunlardan ilki "tarika"dır. 9. ve 10. yüzyıllar arasında, öteki dünyayı kazanmak için, bu dünyaya yüz çevirerek ruhi kuvvetleri terbiye, nefsi ve doğal istekleri yenmek için içi temizleyen bir yaşam yoludur. İkincisi ise; 11. yüzyıldan sonra bu kelime, kurulmaya başladıkları tarihten itibaren çeşitli İslam tarikatlarında ortak yaşam için ruhi riyazetle (nefsi terbiye etmek için dünya nimetlerinden elini eteğini çekip az yemek) düzenlenen uygulamaların bütününe ifade eder. (Louis Massignon, "Tarikat," **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XII/I, Eskişehir, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1997, s. 1.)

²⁰⁴ Cezbe Arapça kökenli bir kelime olup her hangi bir duygunun veya inanışın etkisiyle aşırı ölçüde coşup kendinden geçmeye verilen isimdir.

²⁰⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, **100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 185.

²⁰⁶ Kuran'da tasavvuf ve sufi gibi kelimeler geçmez. Tasavvuf ehli de bu sözün Arapça bir kökten geldiği rivayetlerini anlattıktan sonra, tüm bunlara rağmen bu rivayetlerin üretim kurallarına uymadığını söylemek zorunda kalmışlardır. Bu rivayetler şöyle sıralanabilir: 1- Tasavvuf mesleğini seçenler, meslek üyelerinin sof yani yün elbise giydiklerinden sufi, tutukları yola da bu nedenle tasavvuf denmiştir. 2- Hz. Muhammed döneminde mescidin sofasında yatıp kalkan yoksul sahabeye, sofa ehli anlamında, "Ashab-ı Suffa" denirdi. Sufiler de bu kişiler gibi yokluğu ve yoksulluğu benimsediklerinden buna dayanarak kendilerine sufi, yollarına tasavvuf adını vermişlerdir. 3- Okun nişandan sapsması, kişinin bir tarafa eğilmesi anlamına gelen suvuftan gelmiştir. Tasavvuf ehli de dünya nimetlerine yüz çevirdikleri için bu isimle anılmayı tercih etmişlerdir. 4- Bu söz "saf"tan gelmektedir. Kendilerini Tanrı'ya adadıkları için, manen ümmetin de ilk safında bulunduklarından sufi adını almışlardır. 5- Sufiler, safaya yani temiz kalbe ve ihlase sahip olduklarından kendilerine sufi mesleklerine de tasavvuf denmiştir. 6- Tertemiz anlamındaki safavi sözü, konuşmada söylenmesi zor olduğundan sufiye çevrilmiştir. 7- Son olarak ve tercih edilen görüşe göre, tasavvuf ismi, Yunanca "sofos" kelimesinden Arapça'ya alınmış, sufi kelimesi de tasavvuf sözünden meydana gelmiştir. Buna benzer olarak sonradan, ilahi ve dini bir felsefe kimliğini kazanan kelam da Yunanca "logos" kelimesinden tercüme edilmiştir. (Abdülbaki Gölpınarlı, **Tasavvuf**, 3. Bası, İstanbul, Milenyum Yayınları, 2004, s. 9-11.)

²⁰⁷ Gölpınarlı, **Tasavvuf**, s. 18.

Tarikatlarda *pir*, yani tarikat kurucusu ya da kurucusu olduğu kabul edilen bir kişi vardır. Hilafet silsilesi gereği ona ulaşan halifeler, halifelerin mezun ettiği şeyhler ve bu şeyhlerin maiyetine girmiş müritler vardır. Tarikatın *astane* denilen pir makamı (Pirin yattığı tekke), *hankaah* denilen büyük tekkeleri, makam bakımından tekkelerden aşağı olan *dergahları*, yani toplantı yerleri, misafirlerinin konaklaması için kurulmuş olan *zaviyeleri*, mensuplarına özel bir giyimi (taç, hırka, kemer gibi), belirli bir zikir tarzı, zikredilen belirli Tanrı adları, kendisinin belirlediği bir teşkilatı, gelenek ve kuralları, şeyhe doğru *nakıyb*, *meydancı* gibi dereceleri, çeşitli işleri gören dervişleri, bunların yardımcıları vs. vardır. Astone ve zaviye gibi toplantı yerlerinin giderlerini, buralarda hizmet edenlerin geçimini sağlamak üzere vakıflar kurmuşlardır. Bu sayede vakıflar başka bir amaca daha hizmet etmeye başlamıştır²⁰⁸. Osmanlı devrinde kurulmuş olan tarikatların kesin sayısı bilinmemektedir. Belli başlıları şunlardır: Kadiri, Rıfai, Bedevi, Sa'di, Kalenderiye, Şazili, Halveti, Mevlevi, Bektaşî, Bayramî, Yeseviye, Celveti ve Nakşibendi²⁰⁹.

Osmanlı toplum sistemi içinde merkezi otoritenin kontrol etmekte zorlandığı örgütlerin başında tarikatlar gelmekteydi. Özellikle de bu durum Sünni olmayan tarikatlar için geçerliydi. Osmanlı sosyal yapısına biçim veren tarikatlar kaynaklarını kısmen İslam öncesi mistik unsurlardan alan heterodoks örgütlenmeler²¹⁰ olan *Yeseviyeler* ve *Kalenderiyeler*dir. Bunlar gelenekleri ve yaşantılarıyla eski Türk Şamanizm'inden izler taşımaktadırlar. Zamanla bu tarikatlar *Babailik* adı altında toplanmışlardır. Anadolu'daki Türkmen geleneklerinin değişik yöresel değerler bütününden doğmuş oldukları söylenebilir²¹¹. Çeşitli ayaklanmalar neticesinde

²⁰⁸ Gölpınarlı, **100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, s. 187.

²⁰⁹ Gölpınarlı, **Tasavvuf**, s. 18.

²¹⁰ Örneğin Şeyh Bedrettin hareketi bu tür bir örgütlenmeydi. Bedrettin'in öncülüğünde başlayan isyan, yörüklerin devlete ve siyasetine karşı direnmesini temsil eden tarikat bağlantılı bir hareketti. Heterodoks tarikatlarda merkezi otoriteye karşı ciddi bir güvensizlik egemendi. Bu güvensizlik karşılıklıydı. İktidarcı, Osmanlı tahtına sadece Türk soylu kişilerin göz dikebileceği düşünüldüğünden bu karşılıklı güvensizlik her iki taraf için de anlamlıydı. Osmanlı'da büyük isyan hareketlerinin çoğunluğunun Türkmenlerin, heterodoks İslam'ı temsil eden Alevilerin yerleşme bölgelerinde ortaya çıkması bunun bir yansıması olarak kabul edilebilir. (Gölpınarlı, **Tasavvuf**, s. 11.)

²¹¹ "Heterodoks yani gayri sünni İslam yorumu, Türkler arasına zaten önceki dinleri vasıtasıyla almış bulunduğu mistik bir nitelikte giren İslam'ın, geniş çapta eski dinlerin kalıntılarıyla –bunları mitolojik şifahi gelenekler halinde saklayan sosyo-kültürel bir zeminde- birleşerek değişime

merkezi otorite büyük oranda üstlerine gittiğinden Babailik de dönüşerek *Bektaşilik* adını almıştır²¹².

Dini ve sosyal örgütlenmeler olarak toplumsal yaşamda tarikatların rolü zamanla daha belirgin hale gelmiştir. Tarikat, dini motivasyonu ağır basan bir kurum, bir sosyal örgütlenme olarak kabul edilebileceği gibi, İslam toplumlarında ortaya çıkan sosyal hareketlerin ihtiyaçlarına, ideallerine tercüman olan kendine has bir örgütlenme olarak da ele alınabilir. Tarikatın inançlarıyla ona bağlanan kimselerin sosyal ihtiyaç ve hedefleri arasında her zaman bir paralellik ve dayanışma hali gözlemlenebilir. Zaman zaman aykırı düştükleri bu tasavvuf akımlarından Osmanlı padişahları da yararlanmışlardır. Birçok padişah II. Beyazıt örneğinde olduğu gibi devlet siyasetine uyumlu buldukları tarikatlara mensup olma yolunu seçmişlerdir. Bu sayede geniş kitleleri içine alan tarikatlar padişahın gücünü arttırıyordu. Ayrıca merkezi otorite tarikatları denetimi altında tutuyordu²¹³. Fakat yine de tüm bunlara rağmen tarikatlar önemli bir grup insanın zaman zaman sığındığı merkezi otoriteden uzaklaştıkları alanlar olmuşlardır.

Tarikatların başında bulunan şeyh, kendisine bağlanan müritlerini dini ve manevi bakımdan eğitmektedir. Etkinlikleri, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde ve tekke etrafında gerçekleşir. Tarikatların tekke ve zaviyeler gibi belirli mekanları vardır ve onlara tahsis edilen araziler bulunmaktadır. Tüm bu mekanlar ve imkanlar tarikat şeyhinin kendi şahsi malı değildir. Şeyh, sadece belirli usullerle tarikatın başına geçmiş olan lider konumundadır. Öldüğünde bu mallar kendiliğinden mirasçılara geçmemektedir. Şeyhliğin bir sonraki nesle geçişinin kendine has kuralları ve

uğramasıyla zaman içinde meydana geldi. Bu heterodoks İslam yorumunun en dikkat çekici yanı, göçebe Türkler arasında İslam'dan önce mevcut bulunan bazı dinlerin kalıntılarını Orta Asya'dan Balkanlar'a uzanan bir zaman ve mekan boyutunda İslami kavramların içinde birleştirip yoğurarak kendiliğinden tabii bir şekilde oluşan bir senkretizm (bağdaştırmacılık) olmasıydı. Bunun çok tabii bir sonucu olarak da, bu İslam yorumunun sünni İslam gibi ince ince işlenmiş ve gelişmiş sistematik yazılı bir teolojisi yoktu ve hiçbir zaman da olmayacaktı. (Ahmet Yaşar Ocak, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türkler'in İslam Yorumu," **Türkçe Konuşanlar-Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür**, Ed. Doğan Kuban, İstanbul Ticaret Odası, Telegon Aş., 2007, s. 326.)

²¹² Ahmet Cihan ve İlyas Doğan, **Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007, s. 43–44.

²¹³ Cihan ve Doğan, **Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum**, s. 47–48.

geleneği vardır. Kendine özgü bir hiyerarşi anlayışına sahiptir. Onu oluşturan kişiler bir dini amaç için toplanmışlardır, bu amaç genel bir amaçtır ama dönemin koşulları içerisinde bunun aksinin imkansızlığı da zaten ortadadır. Tarikatlar herkese açıktır, kişi bunlara kendi rızası ile girer, istediği zaman da çıkabilir. Yöneticiler tarikatların özellikle Sünni olan kısmına karışmamışlar hatta bazılarına üye olmuşlardır. Özetle, tarikatlar, bir dernek tüzel kişiliğinde bulunması gereken vasıfların bir kısmına tamamen, bir kısmına da kısmen uymaktadırlar.

Osmanlı Devleti'nin askeri kollarından biri olan yeniçeriler de Bektaşî'dir. Yeniçeri ocağında çorbacıların komutasındaki bölüklere yeniçeri ortası denmektedir. Bu ortalar da bazı yazarlara göre tüzel kişiliğe sahiptir. Söz konusu ortalarda büyük miktarda orta malları bulunmaktadır. Zaman zaman da bu mallardan ikrazda bulunulmakta, ticari ortaklıklar kurulmaktadır²¹⁴.

Sonuç olarak Osmanlı Döneminde tarikatlarda örgütlenişleri bakımından modern anlamda günümüz derneklerinin olmazsa olmazı olan hukukilik ve demokrasi unsurunu aramazsak, her birinin tek tek dernek tüzel kişiliğine benzeyen kişi toplulukları olduğunu söyleyebiliriz. Tarikatlar Osmanlı Devleti'nin dini örgütlenmesi içinde resmi kanadı oluşturan ulemanın karşısında halkı temsil etmekteydiler. Bu nedenle tarikatlar, devlet ile toplum arasında bugünkü şekli ve anlamıyla bulunmayan dernek ve sendikalar gibi ikincil gruplardan doğan boşluğu doldurarak devlet ile toplum arasında tampon görevi görmüşlerdir. Ancak bu tespit günümüz tarikatlarını kapsar bir tespit değildir. O gün aranması mümkün olmayan unsurlar bugün modern anlamda dernek kavramının gelişmesiyle aranacağından, cemaat yapıları nedeniyle birey özerkliğini sağlayamadıkları ve devlete alternatif bir hegemonya yaratmaya çalıştıkları için günümüz tarikatlarının dernek olmadığı ve sivil toplum örgütleri içerisinde sayılamayacağı açıktır. Eşitlik, özgürlük ve demokrasi şartlarını içermemektedirler. Bireyi çağdaş toplumsal yaşam anlamında özgürleştiren ve etkin kılan araçları günümüz tarikatlarında bulamayız.

²¹⁴ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 239; Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 178.

(2) Ahilik

Ahilik 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Anadolu’da yer alan sanatkar birliklerine verilen addır. Kelime birçok anlamı içinde barındırmaktadır. Arapça kökenli bir sözcüktür ve “kardeşim” anlamına gelir²¹⁵. Ancak *Divan-ı Lugati’t-Türk*’te ve *Atabetü’l-Hakayık*’ta, ahi kelimesinin, eli açık, cömert anlamına gelen “akı”²¹⁶ kelimesinin Anadolu’daki söyleniş tarzından geldiği iddia edilmektedir²¹⁷. Kelime anlamına yönelik her iki görüşün de geçerli ve tutarlı yanları vardır. Kelimenin tasavvufi bir içeriğe sahip oluşu ve savunulan anlamların her ikisini de kapsadığı açıktır. Ancak o zamana kadar doğulu bir kurumun, fütüvvetin içinde gelişen ahiliğin, onun içinden çıkıp bir Türk kurumu halini almasından sonra, neden yine Arapça bir isim aldığı sorusu da terimin anlamı ve kökeni hakkında araştırma yapanları meşgul etmektedir. Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde terimlerin mutlaka Türkçe olması beklenemezdi. Şu halde “ahi” kelimesinin “fütüvvet kardeşliği” ideali ve “kardeşim”den geldiği görüşü daha güçlüdür.

Terim olarak ahilik, belirli bir dönem için esnaf ve sanatkarlar birliğini ifade eder. Örgüt olarak ise, yukarıda belirtilmiş zaman dilimi içerisinde Anadolu şehir, kasaba ve hatta köylerinde esnaf ve sanatkar kuruluşlarının eleman yetiştirmesini, çalışmasını ve kontrollerini düzenleyen bir kurumdur²¹⁸. İbn-i Batuta’ya, “Anadolu’nun şeffaf diyar” olduğu hükmünü verdiren ahiler, belli başlı merkezlerde, bir nevi özerk idare ile bölge halklarını dağılmaktan, cemiyet hayatını

²¹⁵ Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, 2. Bası, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1981, s. 3.

²¹⁶ Yusuf Ekinci, **Ahilik**, 4. Bası, Ankara, y.y., 1993, s. 6; Yakup Karasoy, “Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik,” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, 2004, s. 13.

²¹⁷ Kelimenin Türkçe olduğunu iddia eden araştırmacılara göre ahi, kelimedeki “k” harfinin “h” olarak telaffuzundan ileri gelmektedir. Nitekim Anadolu’da bu harfin “h” veya “ğ” şeklinde telaffuz edildiği bilinmektedir. Örneğin okumak, bakmak yerine; okumağ, bahmah ya da bakmağ şeklinde söylendiği gözlenmiştir. Ahi sıfatının reisler için kullanılması da terimin “akı” kelimesindeki ses değişikliğinden türediği düşüncesini güçlendirmektedir. (Veysi Erken, **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik**, Ankara, Seba Yayınları, 1998, s. 9–10.)

²¹⁸ Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 3.

parçalanmaktan kurtarmışlar ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar coğrafyayı korumuşlardır²¹⁹.

Araştırmacılar kurumun kökeninin doğuda özellikle Araplar arasında gelişmiş olan fütüvvet²²⁰ örgütüne dayandığını iddia ederler ama fütüvvetten bir hayli değişik, Anadolu Türklerine özgü bir kuruluş olduğunda da birleşmektedirler²²¹. Gerçekten de ahi töre ve törenlerini, örgüte giriş kurallarını kapsayan *ahi yönetmeliği* niteliğindeki eserler son zamanlara kadar belli bazı etkiler nedeniyle “fütüvvetname”²²² adı ile anılmışlardır. Fütüvvet bir davranış biçimi ve bir yaşam tarzı şeklinde algılanmaktadır. Fütüvvetin sosyal bir kurum olarak ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Hicretin ikinci yüzyılından itibaren tamamen bir sosyal kurum kimliğine bürünmüştür. Sosyal amaçlarla kurulmuş bir birliktir ve başında bir reis bulunur. Kurum çeşitli isimlerle İslam dünyasında hemen her bölgede görülmüştür. Tasavvufi hayatla beraber bir yayılma seyri izler. Bu da fütüvvetin İslam dininin yayıldığı tüm bölgelerde gelişmesini sağlamıştır. Bazen o derece güçlü olmuşlardır ki devletin zaafa uğradığı durumlarda etkin güçler haline

²¹⁹ Kadir Özköse, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü,” *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII / 1, Haziran 2003, s. 267.

²²⁰ Fütüvvet, soy temizliği, mertlik, gençlik, delikanlılık, cömertlik anlamına gelir. Kelimenin aslı Arapça’dır ve “feta” kelimesinden türemiştir. Feta tekildir ve delikanlı, mert, eli açık, iyi huylu anlamlarına gelmektedir. Çoğulu “fityan”dır. Sözlük anlamlarının tamamı Kuran’dan alınmış ve orada kullanıldığı şekliyle kullanılmıştır. Tasavvuf terimlerini açıklayan eserlerde, fütüvvet, “halkı dünya ve ahirette kendi nefesine yeğ görmektir” denmektedir. Bir hadiste; “kul Müslüman kardeşine yardım ettikçe Tanrı da ona yardım eder” denmiştir. Terim olarak fütüvvetten ilk bahsedenler Sufilerdir. Bunlar fütüvveti tasavvufi hayatta bir makam olarak görürler. Ülgener ise fütüvveti şöyle açıklar; “fütüvvet, el açıklığı, konukseverlik, yerine göre zulüm ve kahr görmüşlere sahip çıkma ve (bu) yolda gözünü budaktan esirgememe manasında bir cesaret ve yiğitlik karşılığı olarak kullanılmıştır.” (Sabri Ülgener, *İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İslam Ahlakı*, İstanbul, 1981, s. 90’dan naklen, Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, s. 12.)

²²¹ Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 3–4.

²²² Fütüvvetnameler ahi tören ve törelerini, teşkilata girişlerini düzenleyen yani esnaf ve sanatkar kurallarını içine alan el yazması eserlerdir. 1524 tarihli Bursa Kadısı tarafından kaleme alınmış bir el yazması fütüvvetnamenin Türkçeleştirilmiş hali şu şekildedir: “Fütüvvet erbabından olma vasfını kaybetmemek için haramdan son derece sakınmak gerekir. Çünkü haram yiyen kişide fütüvvet vasıfları kalmaz. Bu vasıfları üzerinde toplayan kişinin esnaflık ya da sanatı, buna muhtaç Tanrı kulları için yaptığı fikrini benimsemiş olması gerekmektedir. O, “onların ihtiyaçlarını görüp yerine getireyim ve yaptığım bu hizmet karşılığında helalinden kazanacağım paraların bir kısmını da fakara için harcayayım” görüşünde olmalıdır. Çünkü kişinin kendi el emeğiyle kazandığı lokmadan daha helal bir lokma yoktur.” (Neşet Çağatay’dan naklen Çağatay Arşivinden, es-Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Alaeddin el-Huseyni el-Radavi, Kadı el-Şafii bi-Bursa el-Mahrusa, Miftah al Dekayık fi Beyan al-Futuvvet v’al-Hakayık (193).)

gelmişlerdir. Halife Nasır devrinde devlete karşı tehlikeli bir güce sahip oldukları anlaşıldığından devletin hakimiyeti altına alınmıştır²²³.

Fütüvvet oluşumu, terim göz önünde tutulursa ahilikten daha önce ortaya çıkmış bir kavram ve kurumdur. Ancak fütüvvet ehli daha çok kişisel ve askeri niteliklere önem verdiği halde, ahilik özellikle ilk dönemlerinde yani Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari kurumlarını düzenlemesinden önce hem esnaf ve sanatkarlar korporasyonu gibi, hem de devletin askeri gücünün yanında fütüvvet ehli gibi devlete yardımcı olmak için görev yapmışlardır. Özdemir'e göre örgüt ahlak ve terbiye ile ilgili prensiplerini fütüvvetten almıştır ama ne fütüvvet gelişerek ahilik halini almış, ne de ahilik fütüvvetin halk arasındaki yaygın şekline egemen olabilmiştir²²⁴. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve yeniçeri örgütünün ortaya çıkışında ahilerin rollerinin büyüklüğü ulaşılan belgelerle artık bilinen bir gerçektir²²⁵. Ahilik bu adla bilinen biçimini almadan evvel Anadolu'da fütüvvet adı altında faaliyette bulunuyordu, sonra yeni nitelikler kazanarak 13. yüzyıldan sonra ahilik adıyla anılmaya başlandı. Ahiliğin gelişmesi, örgütlenmesi ve köylere kadar yayılmasının en belirgin sebebi sosyo-ekonomik ihtiyaçlardır. Anadolu'ya yerleşen Türk sanatkar ve tüccarlar sanat ve ticaretin yerli halkın tekeline olmasından rahatsızdı²²⁶. Onların karşısında tutunabilmeleri ve yarışabilmeleri, aralarında bir örgüt kurarak dayanışma sağlamaları, bu yolla iyi mallar satmaları ile mümkündü. İşte bu zorunluluk ahlaki kuralları fütüvvetnamelerde zaten bulunan esnaf ve sanatkar dayanışma örgütünün, ahiliğin kurulması sonucunu doğurdu. Teşkilat

²²³ Erken, **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik**, s. 17–20.

²²⁴ Gökçen Özdemir, "Turkish Associative Life in Historical Context: Implications of Medieval Akhism for The Present Turkish Civil Society," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **ODTÜ**, 2002, s. 129.

²²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 92 vd.; Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," **İÜİFM**, Cilt: XI, Sayı: 1-4, 1950, s. 524-569.

²²⁶ Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü," s. 215.

Anadolu'nun Türkleşmesinde, gelenek ve törenin yerleşmesinde, sanat ve ticaret ahlakının oluşması ve yaygınlaşmasında önemli hizmetler görmüştür²²⁷.

Ahilik teşkilatı Anadolu Selçukluları zamanında çok güçlü bir yapıya sahipti²²⁸. Bu dönemde, sonra Osmanlı'ya da yansıyacak olan, fıkıh eserlerinde rastlanan “şirket-es-sana’at” olarak tanımlanan şeriklerin (ortakların) varlığından söz edilmektedir. Genellikle bunlar iki veya daha fazla sayıdan oluşan bir sanat (zanaat) uzmanlığı ustalarından oluşan ortaklıklardır. Ortaklar, üretimlerinin şartlarını ve her ustanın gelir payını belirleyen anlaşmalar yapıyorlardı. *Şirket-es-sana’at*’a girenler kendi dükkanlarında bulunabiliyorlardı. Toplanan gelir, harcanan emek ve sarf edilen materyalin oranına göre dağıtılıyordu. Söz konusu ortaklık kazanç paylaşımı amacı da güttüğünden şirket gibi düşünülebilir ama dernek kurumunun gelişimi yolunda sınırlı da olsa belirli bir adım olarak görülebilir²²⁹.

Bu kurum, 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına dek *gedik* yani *lonca* örgütsel olarak, toplumun ekonomik ve ticari alandaki oluşumlarını düzenlemiştir. Çağatay bazı dernek²³⁰ ve kuruluşların ahiliğe benzetildiğini ileri sürmektedir. Bunlar, İhvanü’s Safa²³¹, Batınilik²³², Karmatilik²³³, Haşîşilik²³⁴, Melamilik²³⁵, Masonluk ve

²²⁷ Karasoy, “Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik,” s. 15; Gürsoy Akça ve Aznavur Demirpolat, “Heterodoxy-Ortodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvet Teşkilatı (Ahilik),” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10, 2003, s. 210.

²²⁸ Himmet Hülür ve Gürsoy Akça, “İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri,” **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, Bahar 2005, s. 208.

²²⁹ Sergey Grigorevic Agacanov, **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötüken, 2006, s. 235.

²³⁰ Dernek terimi Neşet Çağatay’ın tercihidir. (Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 65.)

²³¹ İhvanü’s-Safa 10. yüzyılda Basra’da ortaya çıkan bir felsefe akımının temsilcilerine verilen isimdir. Halis kardeşler anlamında kullanıldığı söylenir. Daha çok yeni Platoncu görüşün etkisi altındaydı. İnsanın kötülüklerden, geçici eğilimlerinden sıyrılıp, mutluluğa ulaştırıcı bir ahlak ilkesine kavuşması için bilgi gereklidir. (Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 65.)

²³² Kuranın ve buyruklarla yapılmaması emredilen şeylerin bütünü bilip, zahirine gerek olmadığına inanan bir tarikattır. Yedi dereceye ayrılan hiyerarşik bir örgütleri vardı.

²³³ Tarikatın kurucusu Meymun Kaddahoğlu Abdullah’tır. Tarikatın amacı ortak mülkiyettir. Sadece dört rekat namaz kılarlardı ve kibleleri de Kudüs’tür. Zenginlerin mallarını alıp fakirlere dağıtacağını söylemesi nedeniyle büyük bir coğrafyada yayılma imkanını bulmuşlardır.

Avrupa'nın eski esnaf kuruluşları yani korporasyonlar'dır²³⁶. Görüldüğü üzere yazar, tarikat, gizli örgüt ve ilmi grupları da dernek olarak nitelendirmektedir. Doğu ve Batı'daki bu tür kurumlar genellikle biçim bakımından birbirlerine benzerler, çünkü hepsi de sosyal kuruluşlardır. Ahilik, yiğitlik, ahlaklılık, konukseverlik, yardımcılık ve sanat üzerine temellenmiş bir topluluktur ve biri olmadan ahilik de olmaz. Bu açıdan yukarıda sayılan kuruluşların bazı ortak amaçları olmasına rağmen, prensiplerinin bir kısmı ahilikten farklıdır. Örneğin İhvanü's-Safa üyelerinin savaşı ya da sanatkar olması gerekmez, bilgi sahibi olmaları ve ahlaklılık yeter koşuldur. Batıni, Karmati ve Haşhaşiler'in genel amacı İslam diniyle ilgiliydi ve bu amaçlarını gerçekleştirmek için her türlü çareye başvurulardı. Ahilik kurumu bu tür bir anarşizmin tersine devletle uyumlu bir yan yanalık içindedir. Otoritesinin yerleşmesine yardım eder. Korporasyonlar ise gayeleri ve içerikleriyle hemen hemen ahiliğe benzer bir yapılanma özelliği gösterirler. Avrupa'da dükkanlarını, burgların ve dini sitelerin çevresinde sıralayan tacirler ve sanatkarlar sınıfı yavaş yavaş özgürlük ve meslekleriyle ilgili imtiyazlar kazanarak yeni bir sınıf, esnaf ve sanatkarlar sınıfını oluşturdular. Bu örgütlenmeleri 12. yüzyıl sonları ve 13. yüzyıl başlarında gerçekleşmeye başlamıştı. Tarihler ahilerin örgütlenmeleriyle paralel bir özellik taşımaktadır. Bu nedenle aralarında din, dil, coğrafya, toplum dokusu farklılıkları bulunan iki örgütün birbirlerinden etkilenmiş olduklarını söylemek mümkündür²³⁷. Kaldı ki o dönemde Haçlı Ordularının birçok doğulu kurumu, Batı ile tanıştırdıkları da bilinmektedir. Bu söz konusu etki Osmanlı devrine kadar sürmüştür.

1700'lü yıllardan itibaren loncalar kurulmuş ve her esnaf topluluğu gedik ismiyle anılmaya başlamıştır. Kısaca gedik, sanat ve ticaret icra edebilme yetkisidir.

²³⁴ Gizli bir tarikattır. Kurucusu Hasan Sabah olup, siyasal amaçlar uğruna eylemler yapmalarıyla tanınırlar.

²³⁵ Melamilik bir nevi felsefi görüş, hayatı bu görüşle yorumlayış ve yaşama çabalarıdır. Melamiler her türlü gösterişten, mal mülk hirsından, dünya işlerinden uzak kalmak ve kendini Tanrı'ya vermek üzere kurulmuştur. Anadolu'da bu inancın yayılmasına öncülük eden kişi Hacı Bayram Veli'dir. Törenleri ve ibadetleri gizlidir. Birbirlerini tutar ve gizli olarak yardım ederlerdi.

²³⁶ Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 60–82.

²³⁷ Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 83–84. Karşı görüş için bkz: Hülür ve Akça, "İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri," s. 207–211; Özdemir, "Turkish Associative Life in Historical Context: Implications of Medieval Akhism for The Present Turkish Civil Society," s. 142.

Bunlar uzunca bir süre tekerci kurallara tabiydi. Bir kişi çıraklıktan ve kalfalıktan yetişip gereklilik üzerine açılan yeni bir ustalık makamına geçmediği sürece, yani gedik sahibi olmadıkça dükkan açarak sanat ve ticaret yapamazdı. Bu sanat ve ticaret tekeli 22 Mayıs 1860 tarihli Padişah emri (irade-i seniye) ile kaldırılmıştır²³⁸. Gökalp'e göre iktisadi meslekler ahilikle birlikteydi, fütüvvet esasına göre zaviyeler halinde örgütlenmiş olan loncalar da bu geleneğin devamı olarak kurulmuştu²³⁹.

Nuri Ergin ve diğer birkaç yazarın iddialarına rağmen ahilik bir tarikat değildir. Belirli bir tarikat (Kadiri vs.) olarak adlandırılmakla birlikte, Anadolu Selçukluları döneminde ve 13. yüzyılda yukarıda da değinildiği gibi, Abbasi Halifesi Nasır li-dinillah'ın manevi otoritesine bağlanmaya çalışılan bir nevi “meslek örgütleri federasyonu” idi. Selçuklu döneminden sonra 14. yüzyılın ilk yarısında, Abbasilerin Anadolu'daki etkisi de zayıfladığı için, merkezi otorite boşluğunu dolduran bir hüviyetle –örneğin Ankara'da- ortaya çıktığı görülür. Bu nedenle Ankara'yı fetheden I. Murat aynı ahi reisi unvanını almıştır. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıl ve devamında meslek teşkilatını sekülerleştirme ve merkezi otoriteye bağlanma eğilimi güçlenecektir. Çünkü 14. yüzyılda Erdebil'de kısa zamanda Anadolu'yu da etkileyecek bir tekke kurulmuştur. Bu tekke Timur'un 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu esirlerini İran üzerinden Asya'ya götürürken, esirlerin bırakılmasını da sağlamıştır. Bu nedenle Erdebil sufilerinin gerek Akkoyunlu gerek Osmanlı yönetimi üzerinde manevi nüfuz kazanmalarına yol açtı. Asker ocağına da Bektaşî tarikatı hakimdi. Safevi-Osmanlı çatışmasından sonra ahi örgütlerini loncalastırma bir nevi zorunluluk halini aldı²⁴⁰.

Fütüvvetname esasları ve piri, şeyhleri ile tarikatlara benzer bir şahıs topluluğudur. Bu görünüm “loncalar”dan sonra değişecektir. Ahilerin toplantı

²³⁸ Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 132.

²³⁹ Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, 4. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 121.

²⁴⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, “Fütüvvet-Name-i Sultani ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: XVII, No: 1-4'ten, Ayrı Bası, s. 1-152.

mekanları olan tekke benzeri zaviyeler bu yanıltıcı fikri doğurmuştur. Ahilik netice itibarıyla tarihsel ve sosyo-ekonomik zorunlulukların ortaya çıkardığı bir Türk esnaf birliği kuruluşudur. Ancak Fransız Devrimi öncesi meslek teşkilatı (korporasyon) yönünden Batı’da da olduğu gibi, İslam dünyasında her mesleğin bir piri (schutspatroul), manevi hamisi kabul edilmiş ve meslek ahlakını da “tasavvufi metinler” olarak kabul edebileceğimiz “fütüvvetname”ler düzenlenmiştir. Günümüz meslek odalarının oluşturdukları birliklere benzerler ve farklı yönleri de olsa, onların temelidir. 1630 tarihli esnaf ve sanatkarların meslekleri ile ilgili konuları düzenleyen tüzüğün varlığı bu iddiaları destekler niteliklidir²⁴¹. Tüm kural ve kaidelerin ayrıntılı bir şekilde düzenlendiği tüzüklerinin yanı sıra düzenli olarak narh defterleri de tutmaktaydılar. Mesleki töre ve törenlere sahiptirler. Örgütlenişleri; şeyh, nakip, kethüda ve yiğitbaşı şeklindeydi ve bu ast-üst ilişkisi ve hiyerarşiye de kendi koydukları kurallar çerçevesinde uyuyorlardı. Bir çeşit iç denetime tabiydiler. Büyük kurul adı verilen, *Kahyalar Meclisi* toplantıları yapılır, usulleri çerçevesinde bir başkan seçilirdi. Bunların dışında daha alt kademelerde de düzenli toplantılar yapılır ve kararlar bu toplantılarda alınır²⁴².

Son yıllarda ahilik ve Selçuklu Döneminde yaşamış olup kişiliği ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler tamamen açıklığa kavuşturulmamış olan Ahi Evren hakkında yeni iddialar ileri sürülmektedir. Bu konunun hukuk tarihi açısından geniş bir incelemesinin yapılması gerekmektedir.

1910’lu yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Osmanlı Devleti’ndeki esnaf teşkilatlarını, Cemiyet’in benimsediği milletleşme süreciyle uyumlu hale getirmek amacıyla Anadolu’da araştırmalar yaptırdığı bilinmektedir. Özellikle 1916’da Sadrazam Talat Paşa Baha Said’i²⁴³ Anadolu’ya inceleme amacıyla yollar. Baha Said

²⁴¹ Tüzük ile ilgili ayrıntılı bilgi için, Hammer, **Devlet-i Osmaniye Tarihi**, İstanbul, 1332, s. 172 vd.; Tüzüğün bulunduğu yer, İstanbul Millet Kitaplığı, Ali Emiri Efendi Kitapları, Kanunlar Kısmı No: 224, Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, s. 112-118.

²⁴² Erken, **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik** s. 64.

²⁴³ Baha Said, 1882 tarihinde Çanakkale’nin Biga ilçesinde doğmuştur. 1906’da Harbiye’den kurmay olarak mezun olmuştur. 1908’e kadar öğretmenlik yapmıştır. İttihat ve Terakki, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Milli Kongre ve Karakol Cemiyeti, Türk Ocağı, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti gibi politika, sanat ve kültür kurumlarında kurucu ve yönetici olarak çalışmıştır. 1939 yılında vefat

yapmış olduğu bu gezilerden elde ettiği sonuçları özellikle 1916 ve 1917 yıllarında Türk Ocağı ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde seri konferanslar vermek suretiyle açıklamıştır²⁴⁴. Anadolu'da var olan yapılanmanın hem İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından hem Kurtuluş Savaşı'nın ardından kurulan Cumhuriyet açısından büyük önemi vardır. Osmanlı Devleti'nde mesleki anlamdaki dernekleşmenin temel unsurlarından sayılan ahilik kaynaklı loncaların dernekleşme tarihinde irdelenmesinde yarar vardır. Loncaların toplumsal işlevleri nedeniyle Osmanlı toplum yapısında bir sivil toplum²⁴⁵ unsuru olarak zikredilmeleri son derece önemlidir.

Cumhuriyet döneminde ise, modernleşme ile 2 Mart 1341 (1924)'de Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu çıkarıldı ve esnaf, sanatkar ve tacirlerin ticaret siciline kayıt yaptırımları kuralı getirildi. Kanun'un ilgili maddelerinin lafzından

etmiştir. (Baha Said Bey, **Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri**, 2. Bası, Ed. İsmail Görkem, İstanbul, Kitabevi, 2006, s. 3-5.)

²⁴⁴ Baha Said Bey, **Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri**, s. XI-XII.

²⁴⁵ Mardin'e göre sivil toplum: "Batı'dan aldığımız siyasetle ilgili kavramlar arasında ülkemizde en çok yanlış yaratanlardan birisidir. Kavramın karşısı birçok kez zannedildiği gibi, "askeri" toplum değildir. Terimin vurgusu "şehir adabı"dır. Karşısı olsa olsa "gayri medeni" olabilir. Sivil toplumdaki sivilin kökeni şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder. Bu vurguyu anlama yolunda bir başlangıç noktası olarak şehirlilik adabının –bir bakıma-sistematikleştirilmesi olan Justinien'in *Corpus Juris Civilis*'ini alabiliriz (6. yüzyıl). Bu hukuk kodu Roma'da ve erken Bizans'ta şehir ilişkileri çerçevesinde teşekkül eden bir hukuk düzeninin ifadesidir. Batı Avrupa'da 12. yüzyıldan itibaren şehirlerin yeniden önem kazanmasıyla birlikte şehir hayatını düzenleyen Roma hukuku yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Fakat bu canlanmanın getirdiği sivil köklü kavram ve uygulamalar bu defa yepyeni bir dinamik de oluşturdu. 17. ve 18. yüzyıllarda Batı düşünürleri arasında bu kökün artık, "hürriyet"lerden söz açıldığında kullanıldığını görüyoruz. "Sivil toplum" kavramı altında kümelenen tarihi ve felsefi kavramlar ise Hegel'in ve Marks'ın kullanımlarında ortaya çıkmıştır. Böylece kavramın, 1. Bir medenilik anlayışıyla 2. Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde çok önemli bir sosyal tarih aşamasıyla 3. Tarih felsefesi alanında bir tartışmayla ilgili olduğu görülüyor." (Şerif Mardin, "Sivil Toplum," **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 7, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 1918.) Yıldırım ise çağdaş anlamıyla sivil toplumu "birey özgürlüklerinin ve temel haklarının korunduğu gönüllülük temelinde örgütlenmenin asıl olduğu, toplumun devletin önüne geçerek devlet politikalarını denetleyip yönlendirebildiği bir gelişmişlik düzeyi" olarak tanımlamaktadır. (Murat Yıldırım, "Sivil Toplum ve Devlet," **C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, No: 2, Aralık 2003, s. 227.) Sivil toplum, modern doğal hukuktan başlayıp Cicero'nun "societas civilis" fikrinden geçerek klasik felsefeye ve hepsinden önce de *polis* anlamında kullanıldığı Aristoteles'e kadar geriye götürülebilen ve eski Avrupa geleneğinin önemli bir parçasını oluşturan geniş bir kavramdır. Günümüzde sivil toplum bir anlamda çağımızın gelişmiş ve demokratik toplumlarının ortak bir öznesi durumundadır. Bu açıdan da sivil toplum hiçbir üst kimliğe ve gerçekliğe başvurmaksızın kendi gelişimini yönlendirebilen ve bunu anlamlandırabilen, bunun için gerekli dinamikleri barındıran, devletten özerk, sürekli bir gelişme içinde bulunan bireyler ile örgütlenmeler topluluğudur.

teşkilatlanma ve maddi hukuk yönünden dernekler mevzuatına tabi oldukları sonucuna ulaşılır. Bu durum 1943 yılına kadar devam etmiştir. O tarihte çıkarılan 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları, Ticaret ve Sanayi Borsaları Kanunu ile bu sistemden vazgeçilmiştir²⁴⁶.

D. Hukukun Tüzel Kişiyi İcadı

İnsan toplumsal bir varlıktır. Kast edilen bu toplumsallık insanın bir toplum içinde yaşama zorunluluğunun bir sonucudur. Her ne kadar nadir de olsa münzevi bir hayat yaşayan insanlara rastlansa da kural toplumsallıktır. İnsan özel anlamda aile veya çevrede yani bir grup içinde, genelde ise toplum içindedir. Doğduğu grup ve çevrenin niteliklerini kazanır. Bu nitelikleri kendi nitelik ve eğilimleri doğrultusunda seçerek benimser. Bu seçme haliyle beraberliğini insana özgü bir toplumun oluşumuna dönüştürür. Toplumsallaşma bu tür bir çabanın doğal sonucu olarak ortaya çıkar²⁴⁷. İnsan bu şekilde çevresinden etkilendiği gibi çevresini de etkileyen bir varlıktır. Bu etkileşim birey açısından içinde bulunduğu toplumun davranış kalıplarını öğrenme ile başlar. Bunun sonucu bireyin ait olduğu topluma uyumu toplumsallaşmanın istenilen düzeyde gerçekleştiğinin de göstergesidir. Dolayısıyla toplumsallaşma bir süreç olarak bireyin sağ bir şekilde doğmasından itibaren içinde yaşadığı toplumun üyeliğini kazanması sırasında geçirdiği aşamalardır. Bu nedenle birey sosyalleşebilmek için gruplarla ilişki kurmak zorundadır. Bu gruplar karşılıklı rollere, statülere, değer yargılarına ve inançlara sahip ve bu özelliklerinin bilincinde olarak karşılıklı ilişki düzeni içerisinde bulunan aile, sendika, dernek ve spor kulüpleri gibi toplumsal gruplardır. Dolayısıyla insanın sosyalleşme ihtiyacı belli bazı kişi topluluklarına olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir.

Günümüzde olduğu gibi tarihte en eski dönemlerde de insanlar gruplar içinde yaşamaktaydılar. Öncelikle aile olmak üzere, akrabalar, meslek teşekkülleri, dini

²⁴⁶ Ekinci, **Ahilik**, s. 114.

²⁴⁷ İsmail Doğan, **Sosyoloji-Kavramlar ve Sorunlar**, 3. Bası, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000, s. 81.

topluluklar gibi bir çok grup buna örnek olarak gösterilebilir. İnsan ilişkilerinin zorunlu olarak gruplar etrafında oluştuğundan bahsedildi. Bu söz konusu gruplar kamusal alanın içinde kendilerini ifade ederler. Bu alan da hukuk aracılığıyla düzenlenmiş olan modern toplumun zorunlu bir kurucusu sayılır. Özcan’a göre kamu alanı “modernitenin erken döneminde, sivil toplum halinde yaşamayı hedeflemiş insanlar tarafından akdedilmiş toplumsal sözleşmeye dayanılarak kurgusal bir prosedürle inşa edilmiş toplumsal durumun faraziyesiydi.²⁴⁸” Modernleşme ve aydınlanma hem toplumsal bir durum hem de insan olmaktan kaynaklanan zihinsel bir çabadır. Yine bu şekilde düşünerek ve düşüncüyü eyleme dönüştürerek insanlara ait sorunların üstesinden gelebilecek bir tarzda yeni toplumsal yaşam biçimleri ve kurumları icat ettiler²⁴⁹.

Aynı şekilde gerçek kişiler hukuk alanında kendilerinden farklı ama yine kendilerinin yapabildiği gibi hak ve borç altına girebilen manevi varlıklara ihtiyaç duydular. Toplumsallaşmanın beraberinde getirdiği gereksinimlerin giderilmesi için kişi yetersizdi. Belirli bir aşamaya gelmiş sosyal yapı ve buna bağlı olarak hukuk düzeni gerçek kişilerin yanında yer alacak farazi kişileri icat etti. Nihayetinde tüzel kişi olarak adlandırılan bu icat gerçek kişilerin gereksinimlerine hizmet etmek için hukuk tekniği tarafından yaratıldı ve geliştirildi. Bunun sayesinde toplumsal yaşantı içinde kişilerin zorunlu olarak dağılmış güçleri bir araya toplandı ve korunup geliştirildi. İcadın sonrasında hukuk düzeni hangi varlıkların hak ve borçlara sahip olabileceği, hangi varlıkların hak sujesi olduğu, kişi sayılması gerektiği kanun koyucunun hukuk politikasına göre belirlenmeye başlandı. Dolayısıyla toplumsal yaşamın sonucu olarak ortaya çıkan çeşitli ihtiyaçların karşılanmasında, insanların tek başına belirli bir amaca ulaşmasının çok güç veya imkansız olduğu durumlarda, birden çok kişinin dayanışma ve yardımlaşma yoluyla güç birliği oluşturmaları halinde, birleşen kişilerden bağımsız olarak dernek gibi topluluklarda ortak amaçların gerçekleştirilmesini sağlamak için, kişi veya mal topluluklarına hukuk düzeni tarafından icat edilmiş tüzel kişilik tanınmıştır.

²⁴⁸ Mehmet Tefik Özcan, “Kişiliğin Önkoşulu Olarak Kamu Alanını Yeniden Düşünmek,” **HFSA**, Sa.: 14, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, s. 22.

²⁴⁹ Özcan, “Kişiliğin Önkoşulu Olarak Kamu Alanını Yeniden Düşünmek,” s. 24.

II. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI HUKUKU'NDA DERNEKLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda dernekleşme ile ilgili hareketlerin genellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında başladığı düşünülür. Bu dönem aslında çağdaş anlamda günümüz modern derneklerinin temellerinin atıldığı dönemdir. Araştırmacıların, kişi topluluklarının örgütlenmesinin hukuksal çerçevesini 19. yüzyıldan itibaren ele almalarının nedeni Osmanlı Devleti ve toplumu için özellikle Tanzimat'ın ilanı ve sonrasının hukuki dönüşüm açısından da son derece önemli ve dikkat çekici değişimlerin yaşandığı bir dönem olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu tercih, Tanzimat'ın ilanı öncesinde örgütlenmelerin olmadığı anlamına gelmez¹. İlk bölümde de bahsedildiği gibi Osmanlı Devleti'nin ilk devrelerinden itibaren gerek kişi, gerekse mal toplulukları görünümünde kendine özgü örgütlenmeler vardır.

A. Tanzimat'ın İlanını Hazırlayan Süreç ve Derneklerin Durumu

14. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı Devleti güçlü bir merkezi yönetim kurma amacıyla devlet vesayeti altına girmek istemeyen kişi topluluklarından kuşkulananacaktır. Daha sonra, İran'da Safevi devletinin kurulmasıyla kuşkuları gittikçe güçlenir. Bu da devletin merkezi yönetim isteğini meşrulaştırır. Hacı Bayram-ı Veli'nin II. Murat döneminde tutuklanarak Edirne'ye getirilişinin ardından daha yüz yıl geçmeden Bayramiye tarikatının Melamiye kolu üyelerinin

¹ Alkan, "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945," s. 45.

takibi ve idam edilmesi bir geleneğin doğuşuna örnek gösterilebilir. Tarikatlar merkezi yönetimin denetimi altında tutulmaya çalışılırken, esnaf örgütleri kısmen sekülerleştirilmiş ve örgütler loncalastırılarak idari vesayet altına alınmıştır. Hükümet ile esnaf arasında teması sağlayan kethüdalar esnaf tarafından seçilse bile bu seçimin hükümet tarafından tasdik edilmesi gerekiyordu. Bu örnekle de Osmanlı hukukunda kişi topluluklarını düzenleyen kuralların şer'i değil örfi oldukları, töreyi dayanak aldıkları ve bu sayede de sekülerleştirmeye elverişli oldukları söylenebilir. Bu özelliğe dayanarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar kişi topluluklarını düzenleyen hukuk ve uygulamaların oldukça dünyevileştirildiği kabul edilir². Ancak Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde sosyolojik açıdan dernek denilebilecek kişi topluluklarına rastlanmaz³.

Osmanlı Devleti'nde Lale Devri'nde (1718–1730) modern anlamda dernek denilemeyecek olsa da, dernekleşme teşebbüslerinin iz sürümünde ilk delil olarak nitelendirilebilecek ve bir başka örneğine kendinden ancak bir yüzyıl sonra rastlayabileceğimiz “Tercüme Heyeti” veya “Tercüme Cemiyeti” kurulmuştur. Heyet Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından kuruldu⁴.

Bir kültür hareketi olarak çeviri faaliyetlerinin İslam dünyasında eski bir geçmişi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti Döneminde de başta padişahlar olmak üzere üst düzey bürokratlar ve saray mensupları tanınmış ve popüler eserlerin tercümesini bilim adamlarına sipariş etmişler veya bilim adamlarının çevirip kendilerine sundukları eserleri ödüllendirmişlerdir. Bu nedenle o dönem eser tercümesi amacıyla

² Hatemi, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi,” s. 199.

³ Latifi Tezkeresi'nde, 1494 yılının son günlerinde “küfr” ithamıyla idam edilen Tokatlı Molla Lütfi'nin ve diğer bazı kişilerin “aşare-i muhabbese” (aşare-i mübeşşere=on cennetle müjdelenmiş kişi ibaresine telmih ile) “on habis kişi”den olduğu hükmüne yer verilmektedir. Tezkire'de Dimetoka'lı Vasii Çelebi'nin de “Molla Lütfi'nin onlarından” olduğu söylenmektedir. (Latifi, **Latifi Tezkiyesi**, Ed. Mustafa İsen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 298, 480.) Molla Lütfi'nin haksız yere öldürülmesi olayından söz eden diğer kaynaklarda bu bilgi yoktur. Molla Lütfi ve diğerlerinin Sultan Bayezid'a karşı Cem Sultan taraftarı olmaları nedeniyle bu yüzden idam veya sürgünle cezalandırıldıkları kuvvetle muhtemeldir. Ancak burada bir gizli dernek olup olmadığı hakkında sağlıklı kaynaklara erişilememesi nedeniyle bir hüküm verilememektedir.

⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 7.

oluşturulacak bir topluluk yönetim açısından tehlikeli bulunmamış olabilir. Ancak Damat İbrahim Paşa yine de düşündüğü yeniliklerin engellenmemesi için Padişah III. Ahmet ve şeyhülislamın desteğini almayı ihmal etmemiştir. Tespit edilecek eserlerin Osmanlıca'ya çevrilmesi için yaklaşık 30 kişilik bir heyet oluşturulmuştur⁵. Heyet Arapça ve Farsça'dan devrin önemli kitaplarını Türkçeye çevirmek ve saltanata sunmak amacıyla, 10 yıl kadar çalışmış ve başarılı birkaç eser ortaya koymuştur. Damat İbrahim Paşa'nın Patrona Halil İsyanı sonucunda öldürülmesi ile dağılıp, faaliyetleri son bulan, kişisel bir teşebbüse bağlı kalan ve süreklilik isteyen örgüt-dernek şartlarına sahip olmayan bu heyet-komisyon, modernleşme çağının başlangıcında ilk başarısız dernekleşme örneğini sunmuştur. Ayrıca heyetin sadece Arapça ve Farsça kaynakları çevirmesi, Batılı dillerden herhangi bir eseri çevirme teşebbüsünde bulunmaması bu dönemde Batı'ya açılma girişiminin kültür ve bilim alanını tam olarak kapsamadığı sonucuna da varılabilir⁶. Yine de dönemin şartlarına göre bu önemli bir gelişmeydi. Aynı dönemde, 1727'de bir başka önemli gelişme daha oldu; matbaada artık bundan sonra Osmanlıca kitaplar da basılabilecekti. Yaklaşık iki asırlık bir gecikmeyle de olsa pozitif bilimler, tarih ve sözlük çalışmaları bu gelişme ile çoğaltılacak ve bu sayede toplumda biraz daha büyük bir kitle kitaba ulaşma ve ondan yararlanma fırsatına kavuşabilecekti.

Batı'da gerçekleşen sanayi devrimi etkilediği tüm toplumların büyük değişimlerin içine girmesine neden olmuştur. Bu büyük değişimin yeniden yapılandırma dinamiğine sahip olmayan toplumlar, bu dinamiğe sahip olanlar karşısında güç kaybetmiş ve gerilemiştir. Gerileyenler kurumsal yapılarını gözden geçirip reform yapma ihtiyacı duymuşlar ve değişimi tetikleyen toplumları örnek almışlardır. Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik, hukuki ve bürokratik alanda 17. yüzyıldan itibaren zamanın gerektirdiği yenilikleri yapmadığı için sistem içeride ve

⁵ Mehmet İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler," **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 34.

⁶ İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış," s. 6-7; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV/I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978, s. 152.

dışarıda zayıflamış ve karşılaşılan sorunları çözecek yeniliklerin yapılması kaçınılmaz hale gelmiştir⁷.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı modernleşmesinin temel amacı, merkezi idareye tamamen sadık bir yeni ordu oluşturup, bu orduyla ekonomik kaynaklar sağlamak ve ayanlar üzerindeki merkezi otoriteyi yeniden kurmaktır. Osmanlı bürokrasisi kendi gücüne alternatif oluşturacak yerel ve yabancı, gayrimüslim unsurların, devletin ekonomik kaynaklarını kullanmasına izin verirken, Müslüman halkın ve ulemanın desteğini alan ancak egemen oldukları bölgelerde karışıklıklar çıkaran ayanlara, yine kendisine rakip olacağı gerekçesiyle bu hakları tanımaktan imtina etmiş ve liberalleşme, anayasallaşma ve modernleşmeyi halka yaymaktan çok seçkinlerin konumlarını güçlendirmiştir⁸. Berkes başka bir açıdan meseleye yaklaşmaktadır; ona göre Osmanlı Devleti ıslahat hareketlerinin bir devrime yol açmamasının nedeni, ıslahat hareketlerindeki “Devlet-i ebed müddet” (ebediyen yaşayacak devlet) anlayışının bir sonucu olarak var olan devlet kurumlarının devam ettirilmeye çalışılmış olmasıdır. Yazar devamında, Osmanlı devlet ve toplum anlayışında her değişimin ihtilal olarak algılandığını söyler. İşte bu yüzden Tanzimat’a kadar ıslahat hareketlerinde sadece var olan kurumları iyileştirme ve düzeltme hedeflenmiş⁹, devlete karşı tehlike oluşturabileceği düşünülen kişi topluluklarının kurulması engellenmiş ya da en azından engellenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde yenileşme çabalarına ordudan başlanmasının bir başka nedeni ise, planlanan modernleşme girişimlerine karşı muhtemel direnişlerin önüne yenilikçi iradeyi destekleyen bir güç çıkarma amacıdır. III. Selim 1789’da yine devlet büyüklerinden, ordu bürokrasisinden ve ulemadan oluşan bir “meşveret meclisi” topladı. Padişah huzurunda yapılan bu toplantıda kanun ve şeriat gereklerine

⁷ Himmet Hülür ve Gürsoy Akça, “İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri,” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, Bahar 2005, s. 322.

⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 78; Hülür ve Akça, “İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri,” s. 323.

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Cilt: I, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1976, s. 147’den naklen, Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2004, s. 25.

aykırı eylemlere değinilmiş, bozuklukların giderilmesi gereğı üzerinde durulmuş ancak hiçbir somut reform programı belirtilmemiştir. Ortaya çıkan tek tez eskiden beri ileri sürüldüğü gibi bozulan kurumları eski iyi dönemlerindeki özgün hallerine döndürmek olmuştur. Ancak daha sonra alınan savaş yenilgisi nedeniyle yine III. Selim tarafından *Nizam-ı Cedid* dönemi başlatıldı. III. Selim, dönemin iki yüze yakın ileri gelenini yeni reform projeleri başlatmak üzere görevlendirdi ve böylece yeni ordu kurma çalışmaları da başlatıldı¹⁰. Bu arada Batı'daki gelişmeleri de takip eden III. Selim sadece idari ve askeri alanda değil sosyo-ekonomik alanı da kapsayan bir değişim tasarlamıştı. Bu süreçte, askeri okullardan Batılı eğitim anlayışı ile mezun olan subaylar yeni bir aydın sınıfını oluşturdu. Batı'da açılan elçilikler ve gönderilen elçiler Avrupa'daki gelişmelerin aktarılmasında önemli rol oynadılar¹¹. Yine aynı dönemde yurt dışına özellikle de Fransa'ya okumak amacıyla giden öğrenciler, dönüşlerinde Fransa'nın çalkantılı politik gündemini de yanlarında getirmişlerdir. Oluşan bu yeni aydın sınıfı II. Mahmut ve Tanzimat dönemi modernleşme çabalarında önemli işlevler gördü¹². Bu tür bir batılılaşıma, yüzeysel olsa da, Türk toplumunun küçük ama önemli ve yönetimde söz sahibi olabilecek hakim sınıfının Batılı fikirlere daha fazla açılmasını sağladı¹³.

III. Selim'in büyük bir cesaretle başladığı reform programının uygulanmasına, Osmanlı Devleti'nin bünyesi ve yasaları müsait olmadığı gibi yeterli derecede hazırlık da yapılmamıştı. Daha o devirde genel olarak ifade edildiği üzere tutucu kesim, bu kadar güçlüyken reformların yapılması için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Ancak yine de Avrupa'da Fransa'ya karşı başlayan savaş nedeniyle, Osmanlı Devleti, büyük dış tehlikelerden bir süre uzak kaldığından istenilen reformların bir kısmının uygulanması mümkün oldu. Bu dönemde, 1793 yılında tımar-zeamet kuralları yeni düzenlemelere konu oldu, vali tayinleri yapıldı, ordunun teknik sınıfı

¹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşılaşma*, s. 91-92.

¹¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 6. Bası, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 51.

¹² Hülür ve Akça, "İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri," s. 323.

¹³ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2. Bası, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994, s. 38.

geliştirildi, *Nizam-ı Cedit* adı ile yeni bir askeri teşkilat kuruldu, iktisadi ve mali işler ile diğer devlet teşkilatının ıslah edilmesine ait birçok kanun ve düzenleme çıkarıldı. Ancak devamında Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali ve diğer gelişmeler reformların durmasına neden oldu¹⁴.

II. Mahmut dönemine gelindiğinde devrin önemli gelişmelerinden biri de *Sened-i İttifak*'tır¹⁵. Bununla II. Mahmut, Ayanlar üzerinde devlet kontrolünü sağlamayı amaçlamış ve sürecin¹⁶ sonucu da Batılı anlamda merkezi bürokratik devlete dönüşümün ilk adımlarından birini oluşturmuştur. Bu merkezileşme süreci, *Yeniçeri Ocağı*'nın kaldırılması (1826) ve ardından yine Yeniçerilerin bağlı bulunduğu Bektaşî dergahının kapatılması, Evkaf Vekaleti'nin kurulmasıyla devam etti.

II. Mahmut'un 1826'da başlayan ikinci devre siyaseti, Osmanlı Devleti reform çabalarının sonraki 80 yılda sahip olacağı yönü de belirlemiştir. Ondan öncekiler gibi, bu padişahın da öncelikli hedefi modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezi güçlendirmektir. II. Mahmut'un seleflerinden çok daha ileri gittiği nokta, onun, var olan yerleşik düzeni ortadan kaldırmak ve bu düzenin kurumlarını

¹⁴ Ahmet Cevdet Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, Ed. Alişan Akpınar, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s. 17–19.

¹⁵ 19. yüzyıl başlarında Osmanlı ordusunun seferde olduğu bir sırada Boğazı korumakla görevli askerler Kabakçı Mustafa önderliğinde ayaklanarak III. Selim'i tahttan indirmişler ve yerine IV. Mustafa'yı tahta çıkarmışlardır (1807). Daha sonra Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa askerleriyle İstanbul'a gelerek IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmut'u tahta çıkarmıştır (1808). Bunun ardından Sened-i İttifak yine Alemdar Mustafa Paşa'nın aracılığıyla II. Mahmut ile ayanlar arasında imzalanmıştır. Basit bir anayasa taslağı olarak adlandırılabilir. Ne şeriat kurallarına göre yapılmıştır ne de ancak Padişahlar tarafından çıkarılan kanunlara benzer. Yazılış biçimi bakımından fermana benzemez, ne adalet fermanı biçiminde ne de başka modern anayasalar biçiminde de yazılmıştır. Yani yasama gücünde olan kurulca, kişisel olmayan bir dille, bölüm ve maddelerle, yasalara kaynak olacak bir kanunlaştırma ürünü değildir. (Berkas, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 138–139.)

¹⁶ Süreç uzun ve meşakkatlidir. Sened-i İttifak yayınlandıktan sonra ona imza vermeyen büyük ayanlar, Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa, Suriye'de Genç Yusuf Paşa, daha sonra Mısır'da Mehmet Ali Paşa gibileri, Osmanlı'nın bütünlüğüne aykırı tutumlarını arttırdılar. Tahta yeni çıkan ve henüz genç olan II. Mahmut kısa bir boyun eğişin ardından Alemdar Mustafa Paşa dahil –ki yeniçeriler tarafından öldürülmesine göz yummuştur– bir müddet bekleyip güçlendiğinde kendisine rakip olabilecek ayanları da gözden çıkarttı. (İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 4. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 36.) 1812–1817 yılları arasında Anadolu'nun büyük ayanları itaat altına alınmış ve hareketin aynısı, 1814–1820 yılları arasında Balkanlar'da gerçekleştirilmiştir. (Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 7. Bası, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, 2000, s. 51.)

lağvetmek ya da zararsız hale getirmek konusundaki kişisel gayretleri ve reformlarının kapsamıydı. Bu yoldaki dönüm noktası Mayıs 1826'da Yeniçerilerle yaşadığı çatışmadır. Yeni kurulacak Nizam-ı Cedid'i yeniden canlandıracak olan *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye* (Muhammed'in Eğitilmiş Muzaffer Askerleri) ordusu nedeniyle beklendiği gibi yeniçeriler, konumlarının zayıflayacak olmasına isyan ettiler. Bu duruma hazırlıklı olan Padişah saraya doğru yürümek isteyen yeniçerileri top ateşiyle durdurdu ve kışlalarını da ateşe verdi. Yüzyıllardır Osmanlı topraklarını koruyan yeniçerilerin direnişi 30 dakika içinde kırılmıştı. Ertesi gün kıtalar resmen lağvedildi ve taşra örgütleri de dağıtıldı. Bu olay tarihe *Vak'a-i Hayriyye* olarak geçti. Daha sonra 15. yüzyıldan beri yeniçerilerle yakın ilişkileri olan *Bektaşî* tarikatı da resmen kapatıldı¹⁷.

Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılması esnasında *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi* adıyla bilinen bir grubun bazı üyelerinin de yakalandığı ve Bektaşilikle itham edilip, kovuşturmaya uğradığı görülür. Bu dernek, Tanzimat'ın ilanından sonra birden fazla örneği görülen bilim derneklerinin ilk öncüsü olarak kabul edilir¹⁸. Ancak İhsanoğlu, bu grubunun gelecekte bahsedilecek örnekleri gibi ilmi bir dernek olarak kabul edilmemesi gerektiğini söyler, nitekim grubun faaliyetlerinin salon toplantısı niteliğinde olduğu fikrindedir¹⁹. Bu grup Beşiktaş semtinde 19. yüzyılın başlarında yüksek rütbeli bilim adamlarının oluşturduğu entelektüel bir muhittir²⁰. Sonraki nesiller tarafından Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi olarak tanınmıştır. Kendileri isim belirlememiştir. Bu kişiler Beşiktaş'ta bir

¹⁷ Zürcher, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 64–65.

¹⁸ Hüseyin Hatemi, "Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği)," **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 80.

¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri," **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 50.

²⁰ Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi hakkında o döneme ait üç kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Menakıb-ı Kethudazade'dir ve Kethudazade Mehmet Arif Efendi'nin öğrencisi Emin Efendi tarafından düzenlenmiştir ve 1294/1277'de yayınlanmıştır; ikincisi ise Tarih-i Cevdet'tir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından 12 cilt halinde 1271(H)/1856–1301(H)/1884 tarihinde yayınlanmıştır ve üçüncüsü Tarih-i Lütfi'dir Ahmet Lütfi Efendi tarafından 1290(H)/1873'te yayına hazır hale getirilmiştir.

araya gelerek öğrencilere ders verirler ve kendi aralarında sohbet toplantıları düzenlerlerdi. Grubun “dernek” imajı ilk olarak Cevdet Paşa tarafından ortaya konmuştur. Paşa, “Bu zatlar ekser vakit birlikte düşer kalkarlar idi. Çünkü o zaman Beşiktaş tarafında bir cemiyet-i ilmiye olup heveskar-ı ulum ve maarif olanlardan her kim tedrise talib olur ise anı talim etmeği veya ettirmeyi müteahhid imişler” demektedir²¹. Ahmet Lütfi Efendi ise kitabında grup için, “Ortaköy’de yalıları olup daima birleşirler ve meclislerine bilmedikleri kimseyi kabul etmezler ve zahirde ehlibba tarzında görüşürler ise de manada meclisleri adeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi” demektedir. İhsanoğlu’nun grubun dernek olamayacağı yönündeki son ve önceki ikisine oranla daha geçerli argümanı ise, Kethudazade’nin *Menakıb*’ında cemiyet kelimesinin hiç geçmemesidir. *Tarih-i Cevdet* ve *Tarih-i Lütfi*’de de geçen cemiyet terimi ona göre bugünkü anlamda dernek olmaktan uzaktır. Bu grup dönem şartlarında nispeten daha eğitilmiş ulemanın oluşturduğu bir gruptur ama yaptıkları derneklerin oluşum şartlarını yerine getirmemektedir²².

Hatemi ise grubun dernek olduğu konusunda tereddüt etmez. Dernek padişahın bilgisi ve müsamahası ile kurulmuştur. Bu fikrini dernek üyelerinden birinin padişahın Başmusahibi Hatif Efendi olmasına bağlamaktadır. Padişahın yazılı izin (irade) vermekten kaçınma nedeninin zamanın güçlü gruplarından biri olan medreselilerin itirazlarına maruz kalmamak arzusu olduğunu düşünür. Nitekim II. Mahmut, Hatif Efendi’ye konuyla ilgili, “bana söylediklerini medresede duyarlarsa seni parçalarlar ve ben kurtaramam” demiştir. II. Mahmut’un öngörüsü bir anlamda doğrulanmış ve Vak’a-ı Hayriyye’de müttefiki olan gelenekçi ulemaya taviz vererek derneği dağıtmıştır²³.

²¹ Ahmet Cevdet, **Tarih-i Cevdet**, Cilt: XII, s. 212’den naklen İhsanoğlu, “19. Asrın Başlarında - Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri,” s. 50.

²² İhsanoğlu, “19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri,” s. 49–50.

²³ Hatemi, “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği),” s. 81. Aynı şekilde Mehmet Alkan da Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi’ni, “cemiyet olma niteliklerine sahip bir topluluk” olarak kabul etmektedir. (Alkan, “1856–1945 İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları,” s. 85–87.)

Dernek, 18 Ağustos 1820 tarihinde²⁴ Kethüdazade'nin yalısında kurulmuştur ve başkanı İsmail Ferruh Efendi'dir. Kutay, Hatemi'nin aksine II. Mahmut'un derneğin kuruluşunu bir fermanla tasdik ettiğini iddia eder; bu fermanın yayınlanmamasının nedeni ise, Padişahın bu fermanı gizli tutulmak kaydıyla verdiği yönündedir²⁵. Yazarın ifadesinde yer alan “gizli tutulmak kaydıyla” bölümü Hatemi'nin iddia ettiği medreselilerin dikkatini çekmemek ve itirazlarına sebep olmamak dileğiyle paralellik göstermektedir.

Grup, devlet dışında giderlerini kendilerinin karşıladıkları, felsefe ve bilim ile uğraşan ulemanın gönüllülük temelinde kurdukları bir topluluktur. Amaçları, kendi aralarında bilimsel konularda bilgi alışverişinde bulunmak, tartışmak ve bu konuları öğrenmek isteyen öğrencilere ücret almadan ders vermektir. Cemiyet'in masrafları grup üyelerine paylaştırılır, üyelerden biri şehir dışına tayin olsa bile payına düşen parayı ödemeye devam ederdi²⁶. Cemiyet idarecisi ulemaların ortak noktaları ise İslam kültürünü çok iyi bilen çoğunlukla medrese eğitilmiş kişiler olmalarıdır²⁷. Fakat buna rağmen o dönem medrese eğitiminde ihmal edildiği öne sürülen felsefe, matematik gibi alanlarda eğitim görmüş ve Batı kültürüne, Batı'dan gelecek yeniliklere açık kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Bu kişilerin yeni bilim ve fikirlerden öğrendikleri kadarının İslamiyet'le ve kültürleriyle bağdaşması konusunda endişeleri olmadığı söylenebilir²⁸.

Çeşitli kaynaklarda belirtildiği kadarıyla Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi, Osmanlı Devleti dernek tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Cemiyet'in toplantılarına her isteyenin giremediği, düzenli bir aidat ödeme

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu bu tarihin 1815 ile 1820 arasında olabileceğini düşünmektedir. Kesin bir tarih vermez. (İhsanoğlu, “19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri,” s. 56–57.)

²⁵ Cemal Kutay, **Örtülü Tarihimiz**, Cilt: I, İstanbul, Hilal Matbaası, 1975, s. 98.

²⁶ Alkan, “1856–1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları,” s. 87. Bu özellik, örgütün gerçek anlamda bir dernek olarak nitelenmesi gerektiği tezini güçlendirmektedir. Özgülenen bir mal varlığı ve aidat (ödenti) ödeme yükümü modern derneklerde aranan temel kıstaslar arasındadır.

²⁷ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 46.

²⁸ İhsanoğlu, “19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri,” s. 62.

yönteminin kabul edildiği, bir başkan seçtikleri, sürekli biçimde bilim ve kültürel çalışma yapma amaçlarının olduğu bilinmektedir. Doğaldır ki modern derneklerde aranan şartların hepsini, örneğin hukukça tanınma gereğini gerçekleştirmemişlerdir. Ancak dönemin şartları, Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısı nedeniyle kişi topluluklarına olan müsamahasız yaklaşımı, alanda henüz bulunmayan ve yakın gelecekte mümkün gözükmeyen kodifikasyon eksikliği, grubun dernekleşme yönünde belli açılardan bir ilk olduğu gerçeğini değiştirmez. Tercüme Heyeti tecrübesi dışında Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez bu tür bir örgütlenme ile karşılaşılmaktadır.

Bu dönemde *cemiyet* terimi ayrı bir anlam kazanmıştır. Artık yalnız bir ayaklanma sebebiyle veya geçici nedenlerle bir araya gelen insanların meydana getirdiği topluluğa verilen ve maddi anlam yüklenen bir kelime değil, tüzel kişiliği ifade eden bir terim olma yolundadır. Ancak henüz geleneklere uygun yasal kalıp ve çerçevelerin dışında “tarikat” söz konusu olmaksızın din dışı, kısmen seküler bir amaçla örgütlenmenin kuşku ile karşılandığı da Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin sonundan bellidir. Gelenek dışı hareketlerin başlangıçta uyandırdığı güvensizlik dışında, muhtemelen bu Cemiyet'in bilimsel ve kültürel yanları “İhvanü's-Safa” oradan “Batınilik” ve sonucunda da “Bektaşilik” çağrışımlarına yol açmıştır. Söz konusu dönemde azınlıkların milliyetçilik akımları gereği ayrılıkçı hareketleri ve kurdukları gruplar nedeniyle de halk, bu tür oluşumlara kuşkuyla yaklaşmaktadır²⁹. Cemiyet'i oluşturanlar, Tanzimat dönemi öncesi İslam'a dayanan Osmanlı kültürü ile Batı medeniyeti arasında sentez oluşturma gayretinde olup, modern bilimin dine aykırı olmadığını ispatlamaya çalıştıklarından zor koşullar altında her şeye rağmen Osmanlı Devleti bilim ve dernekleşme tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca yukarıda bahsedilen yeniçeri olayında Bektaşilerin sürgünü sırasında, Cemiyet'in üyelerinin bir kısmının da sürgün edilmek istenmesi ve Bektaşilikle itham edilmeleri, onların resmi makamlar tarafından da dernek-grup olarak görüldüğünün göstergesidir.

²⁹ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 181–182.

II. Mahmut dönemi reformcuları bir yandan vilayetlerdeki yerel liderler, diğer yandan yeniçerileri kaldırmak suretiyle, merkezi iktidarın otoritesini güçlendirmeye çalışırken buna tezat bir biçimde, padişahın mutlak otoritesi karşısında Babıali memurlarına özerklik kazandırmaya çalışmışlardır. Bu dönemde bakanlıklar ve kabine esasına dayanan hükümet yapısının ve modern bürokrasinin temelleri atılmıştır. Bu sayede bürokrasi güçlenirken ulemanın gücünün zayıfladığından bahsedilebilir³⁰. Ulemanın güç kaynağı olan vakıfların onlardan alınarak Evkaf Vekaleti'ne bağlanması ve daha önce saraydan bağımsız olan Şeyhülislamlığın devlet dairesi haline getirilerek özerkliğinin sona erdirilmesi, öğretmen ve yargıç atamalarının onların yetkisinden çıkarılması, ulemanın yavaş yavaş yönetim sahnesinden çekilmeleri ile sonuçlanan sürecin başlangıcıdır. Ulemanın toplumsal kontrolü kaybetmesindeki diğer önemli nedenler ise seküler bir hukuk ve eğitim sisteminin yaygınlaşmaya başlaması ve basın yavaş yavaş toplumsal hayata girmesiyle yeni ideoloji odaklarının ortaya çıkmasıdır³¹. Geleneksel kurumlar zamanla dışlanırken yerine modern bürokratik kurumların getirilmesi amaçlanmıştır. Bu değişiklikler yine de henüz çok yüzeyseldi. İslam hukuku özellikle toplum ve aile konularında –ufak çaplı kılık kıyafet düzenlemesi haricinde- itiraz edilemez durumdaydı. Evlenme ve boşanma, miras ve mülkiyeti, kadınların ve kölelerin statüsü, bütün bunlar değişmemişti. Bu dönemde reformcular dini kurumlarda herhangi bir reform düşünmemişlerdi. Fikirleri toplumu dönüştürmeye yetmese de reformcular dönüşüm sürecinin önemli bir unsuru oldular.

Osmanlı Devleti son dönemlerine kadar, sosyal yapısı bakımından, demokratik bir siyasal düzen yaratacak sosyal farklılaşmalara maruz kalmadı. O düzeni taşıyacak sosyal gruplar Osmanlı toplumunda kuvvetli bir şekilde belirmiş değildi. Sosyal hayatta toprağa bağlı unsurlar çoğunluğu oluşturuyordu. Batı ile olan ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştikçe, azınlıkların yanında Türkler arasında da Batı kaynaklı ekonomik düzene göre çalışan unsurlar ve Batı kültürünü temsil edenler çoğaldı. Feodal hayatın dengesi yeni ekonomik ve ticari şartların etkisiyle ve

³⁰ Hülür ve Akça, "İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri," s. 325.

³¹ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 98; Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 92–93.

bu şartların yetiştirdiği unsurlar nedeniyle bozuldu. Batılı anlamda ekonomik ve sosyal değişime doğru güçlü bir kayma başladı³². 19. yüzyıldan itibaren cemaat ya da grup kültürünün fonksiyonunu giderek kaybetmesi ve onun boşalttığı yere özellikle Batı'dan gelen etkilerle bireyselleşme yönündeki ilerlemeler, bireyin sosyal alanda bir değer olarak kabul edilme yönündeki gelişmeler dünyevi, daha çok akla dayanan ve bireyselliğe fırsat veren bir toplumsal gelişmeye ve buna dayalı olarak dernekleşme yönünde bir gelişime yol açtı. Böylece yeni kurulmaya başlayan hayat, kendi özelliklerine uygun bir siyasal düzenin de kurulmasını zorunlu hale getirdi. Bu tür bir toplumsal değişimin olması, hem Tanzimat döneminde hem de Birinci Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkan sosyo-politik değişimlerin güçlenerek istikrar kazanmasındaki etkenlerden biri olmuştur³³. Tam bir anayasa özelliği taşımasa da Tanzimat Fermanı eski dengenin yıkılmakta olduğunun ilk habercisiydi.

B. Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Döneminde Derneklerin Durumu

Tanzimat dönemi 3 Kasım 1839 (25 Şaban 1255 H) tarihinde Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan *Tanzimat-ı Hayriye Fermanı*'nın ilan edilmesi ile başlar. Fermanın Topkapı Sarayı'nın Gülhane bahçesinde okunmasından dolayı diğer bir adı da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'dur³⁴. Bilsel'e göre Tanzimat Dönemi, Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir, ancak zihniyet olarak Osmanlı Devleti'nin sona erdiği ve yıkıldığı tarihe kadar sürer³⁵. Ferman tüm vatandaşlara, ırk ve din farkı gözetmeden can ve mal güvenliği sağlıyordu. Keyfi müdahaleleri önleyeceğini taahhüt ediyor ve herkese eşitlik tanıyordu³⁶. Ferman, eskiyle yeninin

³² Füzruzan Hüsrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s. 5–6.

³³ Cihan ve Doğan, **Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum**, s. 68–69.

³⁴ Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 11.

³⁵ Cemil Bilsel, “Tanzimat'ın Harici Siyaseti,” **Tanzimat II**, 2. Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 693.

³⁶ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 6.

artık bundan sonra yan yana yaşayacağının da göstergesidir. Bu durumun ikilik yaratacağı kesindir; nitekim öyle de olmuştur.

1839'dan sonra reformlar geliştikçe biçimlenmeye başlayan Tanzimat Dönemi devletin, eskiye oranla artık oldukça farklılaştığı görülür. İktidarın babadan oğula geçmesi kuralından uzaklaşmaya başlanmış, öte yandan iktidarın müdahaleciliği seçmeci hale gelmiştir. Tanzimat'ın hedefi devletin ekonomiden kopuşunu telafi edebilecek tamamen yeni bir sosyal devlet yaratmaktır. Devletin müdahalesi bundan sonra sadece toplumu düzenlemek için düşünülüyordu ve amacı toplumsal mühendislikti; bu nedenle de yeni kurumlar gerekiyordu³⁷. Ferman'da da açıkça idarenin yararı için yeni kurumların gerekliliğinden bahsedilmiştir³⁸.

1840 Mayıs'ında yeni bir ceza kanununun ilanı ilk bakışta büyük ve devrimci bir adım olarak görülmedi. Ona verilen *Ceza Kanunnamesi* ismi klasik Osmanlı sisteminin içinde kalma isteğini gözler önüne seriyordu. Kanunname'nin hükümleri kısmen Fransız Ceza Kanunu'ndan etkilenmiş olmasına rağmen şariat ceza kuralları çerçevesinde kalıyordu. Ancak Kanunname ileride yapılacak hukuk reformlarının önünü açan iki önemli değişikliği içeriyordu. Bunlardan ilki tüm Osmanlı vatandaşlarının (tebaasının) fermandaki gibi eşit olduğu ifadesiydi. Diğerisi ise, Kanunnamenin bu işle görevlendirilmiş bir kurul tarafından hazırlanıp, ilan edilmesi idi. Kanunname uygulamada etkisiz olmakla birlikte devletin yasama ilkesinin ve yasama kuruluşunun ilk gözle görülür denemesini de işaret ediyordu³⁹. Bu yenilik, Kanunname'ye hiçbir direnç göstermeyen ulemanın gözünden kaçmıştır.

Ceza Kanunnamesi'nden hemen sonra yine aynı yıl kurulan Ticaret Nezareti'nde ticari davalara bakmak üzere özel bir mahkemenin kurulmuş ve Fransız modeline dayanan yeni bir ticaret kanunu hazırlanmıştır. Ceza Kanunnamesi'nin aksine, bu ulemanın tepkisini çekmiş, şeriattan sapıldığı iddia edilmiş ve kanun

³⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 42–43.

³⁸ A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1957, s. 3; *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt: I, s. 4–7.

³⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 109–110.

ertelenmişti. Kanun gerçekten de hemen hemen Fransız Ceza Kanunu'nun kopyasıydı⁴⁰. Ulemanın tepkisinden sonra Reşit Paşa azledildi ve reformcular gerilemek zorunda kaldılar.

Tanzimat döneminde sosyal hayatta *batılılaşıma*, eğitim, ekonomi ve hukuk alanlarında olduğu gibi, devlet tarafından kanunlar ve nizamlar çıkarma yoluyla gerçekleşmemiştir. Bu değişimler daha çok Batı ile kurulan sıkı ilişkiler neticesinde kendiliğinden meydana gelmiştir. Daha önce de değinildiği gibi Osmanlı'da çağdaşılaşma hareketlerinin başlangıcı kabul edilen Lale Devri (1718-1730) sosyal hayatta da ilk kez Batı'nın etkilerinin görülmeye başlandığı devir olarak kabul edilir. Bu dönemde yapılmak istenen yeniliklere karşı özellikle din adamlarından (ulema) gelen tepkilere halkın da katılmasının nedeni, değişimin sosyal alanlarda da hissedilmesinden kaynaklanır. Yüzyıllar boyu İslam ve Doğu geleneğiyle beslenmiş toplum, birden bire Hıristiyan Batı'nın örf ve adetlerine karşı kapılarını açtığında, Müslüman halkın rahatsızlık ve tedirginlik hissetmesi normal karşılanmalıdır. Nitekim *Patrona Halil İsyanı*'nda halk kitleleri geniş ölçüde rol oynamıştır. Bu ilk batılılaşıma deneyimleri, sosyal alanda da gelişme imkanı bulabilseydi, Osmanlı Devleti çok daha kısa zamanda, erken tarihlerde ve doğal yollarla modernleşirdi⁴¹.

Geçmişten ders alan reformcular çağdaşılaşma hareketlerine karşı herhangi bir tepki almak istemedikleri için hareketlerinde çok daha temkinli ve ağır davrandılar. Bu nedenle sosyal alandaki değişimler Tanzimat dönemine gelinceye kadar fazla bir ilerleme kaydetmedi. Başta Padişah Abdülmecit'in olduğu süreç, devlet adamları ve özellikle bunlar arasında Batı'yı tanıyanların girişimleri ile Avrupalı hayat tarzının üst tabakanın sosyal hayatında benimsenmesi ile sonuçlanmıştır. 1853 Kırım Savaşı ile İstanbul'da yoğunlaşan İngiliz ve Fransız toplulukları, Türk toplumu içinde bu etkinin daha da yayılmasına yol açmışlardır. Bir süre sonra İstanbul'da bu yabancılar

⁴⁰ Reşit Paşa tasarımı 1841'de *Meclis-i Vala*'ya getirdiği zaman kendisine tasarının şeriata uygun olup olmadığı soruldu, Reşit Paşa, "Şeriatın bu konuda yapacak bir şeyi yoktur" dedi. Hazır bulunan ulema bu küfürdür diyerek itiraz etti. Sultan aydınlanma devrinin nazırını, Reşit Paşa'yı hemen azletti. (Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 110.)

⁴¹ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşılaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 114.

tarafından açılan yabancı dil ile öğretim yapan okullarda okuyan gayrimüslimler ile az da olsa bunlara katılan Müslüman gençler, okulların müdavimleri haline gelmişlerdi. Müslümanların bu okullara tam anlamıyla ilgisi ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra olmuştur⁴².

Anıldığı gibi Tanzimat Fermanı ile amaçlanan yapı değişikliği idari, hukuksal ve benzeri konularda olmasına rağmen asıl ve önemli değişiklikler toplumun sosyal ve düşünsel yapısında meydana gelmiştir. Bu büyük değişimi Tanzimat modernleşmesi ile gelen Batılı kurumların meydana getirdiğini ve bunda en büyük etkenin basın olduğunda şüphe yoktur. Bu açıdan dönemin asıl sosyal hareketinin başlangıcını Babıali'de aramak yerinde olacaktır. Tanzimat yenilikleri, Divan-ı Hümayun'un karşısına Babıali'yi çıkarmıştır; otokratik bir idarenin hakim olduğu Divan-ı Hümayun'a karşı Babıali, kanunun hakim olduğu devlet zihniyetini temsil ediyordu. Ancak Babıali "cemiyette" kendisine sağlam bir temel bulamamıştı. Tanzimat modernleşmesinin sırf resmi bir hareket olmaktan çıkarak kamuoyunun benimsediği sosyal bir hareket olması, bu temelin atılmasına bağlıydı. Bu nedenle asıl sosyal hareketin başlangıcını yeniliklerin Babıali'den sokağa, Babıali yokuşuna geçişinde aramak gereklidir. Tanzimat döneminde sokağın da rol oynamaya başlaması gazetenin, eleştirinin, halkın sesinin yeni zihniyeti koruması ile doğmuştur. İlk defa Takvim-i Vakayi'nin (1247(H)/1832-1259(H)/1844) resmi bir tarzda ortaya attığı gazetecilik, Tasvir-i Efkar'da (1278(H)/1862-1285(H)/1869) Şinasi'nin, Basiret'te Ali ve daha sonra İbret'te Namık Kemal'in hararetli yazılarıyla, halkın sesini duyurma yoluna gitti. Halkın sesi, Osmanlı Devleti'nin Batı'yla temasından sonra gayrimüslim tüccar sınıfı yanında, yeni oluşan "hayriye" esnafına ve daha henüz başarılı olamamış sınırlı sermaye hareketlerine dayanıyordu⁴³.

Bu nedenle Tanzimat hareketinin başında devlet yöneticileri ve bunlar arasında da sadece reformları yapanlar, yeniliklere zor şartlar altında sahip çıkmaya

⁴² Enver Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 111-116; Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 194.

⁴³ Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri," **Tanzimat I**, 2. Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar, 1999, s. 757-758.

çalışırken, 1861'den sonra yenileşme ve batılılaşma hareketleri artık aydınların sahip çıktığı değerler olarak işlenmeye başlamış ve bundan sonra da belirli oranda halka mal olmuştur. Bu genç aydınlar 1826'dan sonra doğan yeni bir nesildir ve yabancı dil bilen, Batı ile ilişkide olan, eskiye oranla çok daha farklı bir kuşaktır. Bu yeni kuşakla birlikte basının bir güç olarak ortaya çıkması ile Tanzimat modernleşmesi artık bir devlet programı ve direktifi olmaktan çıkmıştır. Ancak bu yolla halkın reformları benimsemesi sağlanabilirdi. Bir süre sonra gazete, toplumda okur-yazar kesim arasında vazgeçilmez bir unsur olarak yerini almıştır. Gazeteciler eskiden hiç yaşanmayan bir şekilde artık önemli siyasal ve sosyal konuları halka duyurmaya çalıştılar ve bu yolla kısa bir süre içinde devlet ve ülke sorunlarını daha yakından ve daha bilinçli bir şekilde izleyen yeni bir güç ortaya çıktı; bu da *kamuoyudur*. Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez kamuoyu, belirli bir ideal etrafında birleşmiş bir genel görüş ve kanaat oluşmaya başlamıştır ve bu Osmanlı Devleti için önemli bir aşamadır. Yukarıdan gelen düzenleme hareketleri artık aydın sınıfa intikal etmiş ve sınırlı da olsa halk arasında yayılmaya başlamıştı⁴⁴. Kamuoyunun oluşumu ile gelecekte derneklerin de aralarında bulunacağı iktidara karşı oluşan baskı grupları için uygun bir zemin oluşmaya başlamıştır. Ancak 1860 ile 1876 yılları arasında sosyal hayatla birlikte felce uğrayan ekonomik hayatın çöküşü ve buna ek olarak 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra her gün biraz daha artan siyasal hayattaki bunalım gibi nedenler ile devlet yöneticilerinin artık devleti denetleyemediklerini gören aydınların iktidara karşı güçlü bir tepkisinin doğmasına yol açmıştır.

Avrupa'dan gelen baskılarla batılılaşma ve laikleşme konularında gelişme sağlamak amacıyla ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın koşullarını yineleyerek devletin Müslüman ve Hristiyan tebaası arasındaki eşitliğin altını çizerek daha kesin şekilde ifade etmekteydi. Ancak Batılılar eşitlik sorununu tamamen farklı görüyordu. Osmanlılar için eşitlik tüm tebaanın yasalar önünde eşit olması, cemaatlere yönelik ayrıcalıkların din konularına ve millet kavramının da cemaate indirgenmesiydi. Ruslar için eşitlik, dini cemaatlere tanınan hakların bağımsızlık imkansızsa özerklik olarak genişletilmesiydi. İngilizler için, Babıali'nin

⁴⁴ Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, s. 117-121.

önerdiği gibi farklı dinlere mensup tebaanın Osmanlı yurttaşı olarak değil, kurumsal topluluklar olarak milletler arasındaki eşitlikti. Daha sonra Babıali toplumlar arasında anlayışı sağlayacak ve padişahın şahsına ve hanedanına bağlılık üzerine bir ideoloji olan Osmanlıcılığın başarısına yardım edecek eğitim kararları da aldı. Örneğin *Mekteb-i Sultani*'yi açarak, tüm toplulukların entelektüellerini nispeten modern eğitimin verildiği bir ortamda Osmanlı Devleti'nin birliğini desteklemek amacıyla bir araya getirdi. Ferman, özellikle Hristiyan orta sınıfın konumunu güçlendirdi. Hristiyan toplulukları gün geçtikçe modernleşirken din adamlarının etkileri de azalıyordu. Cemaatler, Fransız Devrimi sonrasında gelişen ulusçuluk akımlarıyla tanışmışlar ve artık *ulus* özelliklerini göstermeye başlamışlardı. Kendi tarihlerini, dil ve edebiyatlarını keşfettikleri bir çeşit Rönesans dönemi geçirdiler. Bu dönemde ayrılıkçı derneklerin yanı sıra kültür ve edebiyatlarını geliştirecekleri çeşitli dernekler de kurdular. Ancak Müslümanlar fermanların bu tip faydalarından hiçbirine sahip olamadılar⁴⁵.

1839–1876 yılları arası ve İkinci Meşrutiyet'e kadar süren dönem arada yaşanan İstibdat kesintisi hariç Osmanlı ve Türk dernekler hukuku açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde “cemiyetler” çağı olarak nitelendirilir⁴⁶. Bu dönem derneklerin kurulma ve yayılma dönemidir. Özellikle siyasal durum ve eskiye nazaran özgürlüklerin artması nedeniyle siyasal dernekler kurulmuş, bunları bilimsel, kültürel ve sosyal yardım dernekleri takip etmiştir. Günümüze değin varlıklarını sürdürmüş olan bazı dernekler, Tanzimat'tan sonra kurulmuşlardır. Örneğin *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* adıyla kurulmuş olan *Darüşşafaka*, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* adıyla kurulan *Kızılay*, *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane* adıyla bilinen *Türk Tıp Cemiyeti*, Almanların kurduğu *Tötonya*, İtalyanların *İtalyan İşçi Cemiyeti* varlıklarını günümüze kadar sürdüren dernekler arasında sayılabilir⁴⁷.

⁴⁵ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 43–44.

⁴⁶ Ö. Mehmet Alkan, “Osmanlı'da Cemiyetler Çağı,” **Tarih ve Toplum**, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim 2003, s. 4.

⁴⁷ Alkan, “Osmanlı'da Cemiyetler Çağı,” s. 6.

Tanzimat döneminde *cemiyet* sözcüğü önceki bölümde de değinildiği gibi birden fazla anlamda kullanılmıştır. Adında cemiyet geçmesine rağmen bir çeşit mahkeme olan *Bab-ı Zabtiye Tefrik Cemiyeti*⁴⁸, Anayasa'yı hazırlayan komisyon olan *Cemiyet-i Mahsusa*⁴⁹, *Telif ve Tercüme Cemiyeti* ve *Mecelle Cemiyeti* gibi gerçekte tamamen resmi nitelikte olan kurumsal örgütlenmeler de bulunmaktadır. Ayrıca *Komün Hareketi*⁵⁰ sırasında sık sık gündeme gelen “enternasyonal” kavramının, “Cemiyet-i Fesadiye” olarak veya *Enternasyonal Şirket-i Fesadiyesi* gibi farklı anlamlarda da kullanıldığı görülür. Bu aşamada neredeyse İkinci Meşrutiyet’e kadar cemiyet terimiyle şirket teriminin neredeyse aynı anlamlarda kullanıldığı gözlemlenir⁵¹. Bu eş kullanım fark edilmediği takdirde adında şirket geçen ama ekonomik amaç taşımayan ve dernek özelliği gösteren örgütleri anlamak ve yorumlamak zorlaşacaktır. Bazı durumlarda da dernek niteliğindeki kişi toplulukları dönemin ticaret hukuku kurallarına göre şirket olarak kurulmuşlardır⁵². Bunun

⁴⁸ Suçüstü yakalanan veya jurnal edilen kişilerin gözetiminde tutulup tutulmayacaklarına karar veren zabtiye müşavirliği mahkemesidir. 1875 yılında kurulan bu mahkemede suçlu bulunanlar Bab-ı Zabtiye Mahbesi denilen tutukevine konulurdu.

⁴⁹ 1876 tarihli Kanun-i Esasi’yi hazırlayan komisyon. Server Bey’in başkanlığında Mithat Paşa ve Sait Paşa’nın tekliflerini incelemiştir. İki asker, on altı sivil bürokrat (üçü Hristiyan) ve ulemeden on kişi olmak üzere toplam 28 üyeden meydana geliyordu. (Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 4. Bası, İstanbul, YKY, 1999, s. 133.)

⁵⁰ 1871 yılında Paris’te gerçekleşmiş harekettir. Paris Komün hareketi adıyla bilinir. Almanya-Fransa arasında meydana gelen savaşta Parisli Burjuva Hükümeti tarafından silahlandırılmış ve başkentin Alman birliklerine karşı savunulması için ulusal muhafızların içinde örgütlenmişlerdir. Fakat burjuva iktidarı daha sonra Almanlardan duyduğu korkudan daha fazlasını kendi proleterleri için hissetmeye başlamıştı. Paris teslim olduktan sonra, cumhuriyetçi hükümet işçileri silahsızlandırmaya girişti. Ancak savaş nedeniyle işçilerde bir isyan ruhu canlanmıştı. Bu nedenle Parisli proleterler tezgahlarına geri dönmeyi ve silah bırakmayı reddettiler. Silahlı işçilerle hükümet birlikleri arasında bir çarpışma oldu ve 18 Mart 1871’de bu çarpışmada işçiler galip geldi. Paris’i aldılar ve 28 Mart’ta başkentte komün adıyla bilinen proleter hükümeti kurdular. Ancak bu uzun süreli olmadı. 28 Mayıs’ta burjuva birliklerinin saldırısı karşısında yenildiler. Bunu proleter harekete katılanları hedef alan misillemeler izledi. Hareket sırasında gurubun içerisinde Türkler de vardı. Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler de Osmanlı askeri kıyafetleriyle hem savaşa hem de harekete katılmışlardı. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Serol Teber, **Paris Komünü’nde Üç Yurtsever Türk Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler**, İstanbul, De Yayınları, 1986, s. 76–86.)

⁵¹ Alkan, “Osmanlı’da Cemiyetler Çağı,” s. 6.

⁵² Örnek olarak “The Bringham Yat Kulübü Compani Limited Şirketi” gösterilebilir. 1906’da yabancı uyruklular tarafından Büyükkada’da kurulmuştur. 1923’te çıkan Ecnebi Anonim Şirketleri Kanunu gereğince Yat Kulübü Anonim Şirketi de tüzüğünü bu kanuna uygun şekilde değiştirdi ve Büyükkada Yat Kulübü Osmanlı Anonim Şirketi oldu. Yine aynı yıl cumhuriyet ilan edildikten sonra kulüp tüzük değişikliğine giderek ismini Büyükkada Yat Kulübü Türk Anonim Şirketi olarak değiştirdi.

nedenlerinin başında, hukuki çerçevenin 1909 Cemiyetler Kanunu'na kadar netleşmemiş olmasıdır. Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan dernekler ileride sınıflandırılacaktır ama bunların başlıca birkaç ana grupta toplandığı söylenebilir; siyasal amaçlı dernekler, eğitim öğretim amaçlı dernekler, sosyal yardım dernekleri, gayrimüslimlerin⁵³ kurduğu dernekler şeklinde tasnif edilebilir.

1. Tanzimat'ın İlanına Karşı Tepkiler-Kurulan Dernekler

Tanzimat geçiş ve buhran devridir. Devlet kendi başlattığı reformların sonuçlarından ilk önce kendisi rahatsız olmuş ve bu sonuçları artık durduramamanın sıkıntısı içinde kendi kendiyile çelişen bir duruma düşmüştür. Tanzimat'ı ilan edenlerin başlıca hedefi eşitlik ve özgürlük fikirlerini Osmanlı Devleti'ne ve dolayısıyla da toplumuna getirmek/yaymaktır. Ancak bu fikirlerin devlet bünyesinde bulunan unsurlarda yapacağı etkiler hesaplanmalıydı. Aynı türden bir siyasal yapı dahilinde o döneme kadar Osmanlı birliğine bağlı kalan unsurların dünyayı etkileyen siyasal fikirlerin de etkisinde kalarak uyanması doğaldı. Tanzimat, verdiği izinler ve özgürlük ortamı içinde devletin parçalanması sonucunu doğuracak bir iç krizin patlamasının fitilini de ateşliyordu.

Devletin Müslüman ve Hristiyan unsurları ayrı ayrı özgürlük ve bağımsızlık istiyordu. Bu istekleri kabul etmek bir başka açıdan çok uluslu imparatorluğun yıkılmasını da kabul etmek demektir. İstekleri kabul etmemek ise Tanzimat'ın ortaya attığı fikirlerden ve bu yolla ortaya çıkan gerekliliklerden vazgeçmek demektir. Tanzimat dönemi yenilikleri hiçbir şekilde bölünmeyi hedeflememiş olmakla birlikte, modernleşme ve dışa açılmayla ülkeye nüfus eden yeniliklerin doğal ve olasılıkla kaçınılmaz bir sonucu olarak ayrılıkçı fikirler ve devamında bölünme

Tüzüğü incelendiğinde bunun modern anlamda bir kulüp niteliği taşıdığı görülür. 1937 yılında Anadolu Kulübünün İstanbul şubesine dönüştürülmüştür. (Mahmut Goloğlu, **Atatürk ve Anadolu Kulübü**, Ankara, y.y., 1981, s. 13-14.)

⁵³ Gayrimüslimlerin kurduğu sosyal, kültürel ve eğitim amaçlı derneklerin diğer aynı amaçlı kurulan derneklerden ayrı olarak tasnif edilmesinin gerekçesi görünürdeki bu ortak amaçların yanında kendi milli kimliklerini de koruma amacı gütmeleridir.

durumu ortaya çıkmıştır. Bu durumda iktidar sahipleri, Batı medeniyetine yönelmek ve sonucunda modernleşmek ile İmparatorluğun siyasal bütünlüğünü korumak amaçlarının uzlaşmazlığı nedeniyle büyük bir çıkmazın içindeydiler⁵⁴. Yeni kuşak aydınların Babıali yokuşunda savundukları yeni fikirler, devlet adamlarının içinde bulunduğu güç durumla karşı karşıya geldi. Yöneticiler kendi ettikleri fikirleri biçmek zorunda olduklarını biliyorlar ve yeni kurumlar ve fikirlerle yetişen genç aydınları da bu güç duruma adapte etmeye çalışıyorlardı. Derneklerin kurulup dağıtılması, üyelerinin yaşadığı sıkıntılar ve sansürler, gittikçe artan baskıların nedeni buydu⁵⁵. Ayrıca, yapılan yeniliklerin pek çoğu kanun metinlerinde kalmıştı. Keyfi idare, suiistimaller ortadan kalkmamıştı. Aydınlar artık batılılaşmanın sadece fermanlarla, parçalı kanunlarla gerçekleşmeyeceğini anlamışlardı. II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen Abdülmecit'in tahttan indirilmesi ile keyfi idarenin kalkacağını umuyorlardı. Bir kısmı da daha şiddetle hareket edilmesini, Padişah'ın öldürülmesini istiyorlardı; başka bir grup ise, devlette düzenin kurulması için Batı'da olduğu gibi anayasa yapılmasını, kişisel hak ve özgürlüklerin bu yolla güvence altına alınmasını, devletin hukuk düzeninin anayasal esaslar üzerine kurulması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu gibi düşüncelerle hareket eden aydınlar, o dönemlerde faaliyet gösteren azınlıkların gizli veya açık siyasal derneklerini örnek alarak teşkilatlanma yoluna gittiler ve siyasal dernekler kurmaya başladılar. Bu şekilde devletin politik hayatında yeni bir dönem başlamış oluyordu⁵⁶. Tanzimat'a karşı ilk siyasal tepki, "Kuleli Vakası" olarak adlandırılan olaydır.

a. Kuleli Vakası

Kırım Savaşı'nın ardından savaştan önce var olan özgürlükçü eğilimler artış gösterdi. Artık yeni fikirler küçük memurlarda ve hatta bazı ulema arasında da

⁵⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. Bası, İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, s. 57; Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 43.

⁵⁵ Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, s. 43.

⁵⁶ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 16.

takipçiler buluyordu. İstanbul başta olmak üzere ülkenin tamamında hoşnutsuzluk baş göstermişti. Bunun yanında Tanzimat yenilikleriyle oluşan görece serbest ortamdan da rahatsız olan bir kesim bulunmaktaydı. Ülkede biri Tanzimat taraftarı, diğeri aleyhinde iki grup oluşmuştu. Muhallifler Reşit Paşa taraftarlarını Hristiyanlar tarafından getirilmiş birer Batılı yabancı suretinde gösteriyor, bunların milleti aldattığını iddia ediyorlardı⁵⁷.

Tanzimat'a ilk örgütlü tepki Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından üç yıl sonra, 1859'da ortaya çıkartıldı. Gizli örgütün gerçek adının ne olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Berkes'e göre olay düşün planında bir iz bırakmadan o denli geçici olmuştur ki, sonraları ondan bahsedenler olaydaki gizli derneğin gerçek adının ne olduğu üzerinde kesin bir sonuca varamamışlardır⁵⁸. İleride bahsedileceği gibi oluşumun değişik isimlerle anılması olaya çok farklı görüşteki insanların katılmasından kaynaklanmış olabilir. Kimileri derneğe “Şeriatı Tutma Cemiyeti” derken, diğerkleri de “Fedailer⁵⁹ Cemiyeti” demişlerdir. Kuleli Vakası'nı gerçekleştirenlere iki nedene dayanarak *fedailer* denmiş olması mümkündür, bunlardan ilki üyelerinin büyük bir kısmının suikast yapabilecek kişilerden oluşmasıdır. İkincisi ise Cemiyet'e girenlerden “Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ile aramda(ki) ahdi kabul ettim ve ben muahhid fedaiyim” cümlesi yazılı bir taahhütname alınmasıdır⁶⁰.

Yemin ederek birbirine bağlanan bu grup hazırladıkları programı biraz da ihtiyatsızca imzalayıp mühürlemişlerdi. İrtem'e göre programda “kafirlerden alınmış şeriatı aykırı müesseseler ile Kuran ahkamına tecavüz” edildiğinden söz ediliyor, her Müslüman'ı ayaklanma bayrağının altına davet ediyordu. Derneğin sadece reisleri

⁵⁷ Süleyman Kani İrtem, **Abdölmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, Ed. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2007, s. 214.

⁵⁸ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 272.

⁵⁹ Fedai İslam geleneğinde bir dava uğruna, o davada kendi isteğiyle rol alarak, ölümü de göze alıp bir tedhiş eylemine girişen kişi demektir.

⁶⁰ Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, s. 50.

birbirini tanıyor ve bu reislerden her birine yüzden üç yüz kişiye kadar üyeler tabi oluyordu. Reisler kendilerine *hüddai* derneğin faal üyelerine de *fedai* diyorlardı⁶¹.

Cemiyet'in ne zaman kurulduğu ve ne kadar sürdüğü konusunda bir bilgi yoktur. 1859'da ortaya çıkarıldığı bilinmektedir. Tespit edilen üyeleri Kuleli Kışlası'nda yargılandıkları için olaya bu ad verilmiştir. Yoksa ortada bir olay varsa da bu Kuleli'de olmamıştır. Vaka, bir tür hükümet darbesi yapmak için kurulmuş olan gizli bir derneğin meydana çıkarılmasından ibarettir. Darbeden üç gün önce Tatar Hüseyin Hüsnü Paşa son anda çekinerek derneğin amacını Serasker Rıza Paşa'ya ihbar etti. Rıza Paşa takibata başlayarak darbe günü Tophane'de toplananları yakalattı. Yakalananlar Babı Seraskeriye'ye getirildiler⁶².

Yakalanabilen dernek üyeleri arasında öne çıkanlar şunlardır: Süleymaniyeli Şeyh Ahmed (Cemiyet Başkanı)⁶³, Hüseyin Daim Paşa⁶⁴ ve Cafer Dem Paşa⁶⁵ gibi yüksek rütbeli subaylarla, yine ordudan Binbaşı Rasim Bey gibi nisbeten düşük rütbeli askerlerin yanında, Arif Bey⁶⁶, Tophane Müftüsü Bekir Efendi, Hezregoratlı Şeyh Feyzullah Efendi, Kütahyalı Şeyh İsmail, Tophane Mızıka Başçavuşu

⁶¹ İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 217.

⁶² İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 219.

⁶³ Süleymaniyeli Şeyh Ahmed, Beyazıt Medresesi mollasıdır. İrtem'e göre, "Ahmet Efendi devletin harabeye sürüklendiğini görüyor, maliyedeki intizamsızlığa, Padişah'ın safahetine, harem-i hümayunun delice israflarına kızıyor, halkın memurlar tarafından mükerrer vergilerle tazyik edilmesine acıyordu. Ahmet Efendi fikirlerini bazı azim sahiplerine açıyor, bunlar da temas ettiklerine bu yolda propagandada bulunuyorlardı. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 215.)

⁶⁴ Hüseyin Daim Paşa hareketin önderleri arasındaydı. Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa adı ile biliniyordu. Devlet tarafından çeşitli haksızlıklara uğradığını düşündüğü için Şeyh Ahmet ile birleşip örgütün içine girdiği iddia edilmektedir. Örgüt üyeleri arasında en büyük nüfuza sahip olandır. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 215.)

⁶⁵ Cafer Dem Paşa yakalandıktan sonra kayıkla Kuleli Kışlası'na sevk edilirken kendisini denize atmış ve boğulmuştur. Arnavutluk kökenli iyi bir aileden geliyordu. Dış ilişkilerde güçlüydü. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 215.)

⁶⁶ Lakabı Didon Arif olup umumi katiptir. Kalemîye sınıfındandır. Tophane Mektebi kaleminde çalışmaktadır. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 216.) 1856'da Kırım Savaşı esnasında İstanbul'a gelen Fransız subayları özellikle küçük çocuklarla iletişim kurmaya çalışırken onların susması üzerine "söylesene!" anlamında "dis donc" dedikleri için bu Fransızların sakal tipine didon adının verildiği söylenir. Herhalde Arif Bey'in de buna benzer bir sakalının olması nedeniyle kendisine "didon" lakabı verilmiştir.

Erzurumlu Mehmed'dir⁶⁷. Görüldüğü gibi komplo/cemiyeti paşalar, şeyhler, hocalar oluşturunuyordu. Hükümeti devirme amacı gerçekleşirse katılma vaadinde bulunan daha birçok asker ve sivil kişi bulunduğu da anlaşılmıştır⁶⁸. Cemiyet'in 40-50 civarı üyesi olduğu tahmin edilmektedir⁶⁹. Olayın yüzeyde kalmış bir sonucu daha vardır; Ali Paşa hükümeti Avrupa elçilerine olayı küçük göstermeye çalışmış, devirme olayıyla ilişkili çoğu devlet memuru olanları dolaylı yollardan başka vilayetlere atayarak bu kişileri bir daha böyle siyasal içerikli eylemlere girişemeyecek duruma getirmiştir⁷⁰. Sorguyu yürüten komisyon üyelerinden bir fevkalade mahkeme oluşturuldu. Üyeleri: Ali Paşa (Sadrazam), Mehmet Paşa (Meclis-i Ali Tanzimat Reisi), Kamil Paşa (Meclis-i Vala Reisi), Mustafa Zarif Paşa (Dar-ı Şura-yı Askeri Reisi), Mithat Paşa (Sorgu katibi)'dir. Tahkikat sırasında yakalananlar kendilerini savunmak yerine idarenin kötülüklerini ve neden bu tür bir harekete kalkıştıklarını beyan ettiler. Sorgulama ve yargılamanın sonucunda derneğin hedefinin Şehzade Abdülaziz Efendi'nin tahta geçirilmesi ve hain kabul edilen bütün vükelanın görevlerinden alınarak yerine kendi istekleri doğrultusunda bir heyetin getirilmesi olduğunun, teşebbüsün Tanzimat hareketine karşı bir irticai hareketten ibaret olduğu kanaati oluştu⁷¹.

⁶⁷ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Baha Matbaası, 1956, s. 51; Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, s. 45.

⁶⁸ Engelhardt özellikle Rumeli'de bulunan hükümet adamlarının birçoğunun Cemiyet'in başkentte hazırladığı komplodan yana olduklarını söyler. (Ed Engelhardt, **La Turquie et le Tanzimat**, Paris, s. 106'dan naklen Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 301, dn. 1.)

⁶⁹ Olayın ortaya çıkış şekli 24 Safer 1276 (13 Eylül 1859) tarihli 953 numaralı Ceride-i Havadis nüshasında şu şekilde açıklanmıştır: "İhlal-i asayiş niyet-i fasidesiyle bazı sebekmegzan bir cemiyet teşkilini murad eyledikleri haber alınarak buna mütecasir olan 40 kadar eşhas derhal ahz-ı girift ve kuleli kıışlasına haps olunmuştur." (Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, s. 51.) Ancak İrtem derneğin sadece yakalanabilen üyelerini yüzlerle ifade etmektedir. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 218.)

⁷⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 272.

⁷¹ İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 220. Meclis-i Vala Başkatibi Mithat Efendi – Paşa- bu örgütün sorgu hakimi idi. Mithat Paşa suçluları sorgularken oldukça baskı yapıyordu. Sorgulama sırasında çok sinirlenen Çerkes Hüseyin Daim Paşa: -Efendi! Efendi! İşi uzatma! Biz yaptık! diye bağırdı.

Mahkemece Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim, Rasim ve Arif Beyler'e idam cezası verilmiş, ancak bu karar Abdülmecit'in⁷² onayıyla müebbet hapse çevrilmiştir⁷³.

Mahkemenin sonucu, 21 Rebiülahır 1276 (17 Kasım 1859) tarihinde *Ceride-i Havadis*'te ve 12 Cemazeyilevvel 1276 (27 Kasım 1859) tarihinde de *Takvim-i Vakayi*'de bir beyanname ile yayınlanmıştır. Beyannamede karar,

“(M)evkuflar ayrı ayrı tadad, Cemiyet Reisinin Süleymaniye Sancağı ahalisinden Şeyh Ahmed namında biri olduğu ve belli başlı azaların da Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, İmalat Meclisi azasından Binbaşı Rasim Bey, Tophane-i Amire ketebesinden Arif Bey ile... Sunuf-u Muhtelifeden diğer kesen(dan ibaret bulunduğu işaret ve) birinci derecede müttehem ve canı olan kesandan Cafer Dem kendisini denize ilke ile cezasını bulmuş olmasıyla diğerleri olan Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim, Arif ve Rasim Beylerin ululemle idam olmaları.”

şeklinde belirtilmekte ve mahkeme tarafından hükmedilen çeşitli mahkumiyetler sayılmaktadır⁷⁴.

Gizli derneğin amacı ve ideolojisinin ne olduğu konusunda da fikir birliği yoktur. Yakalananlar yargılandıklarına göre –ki yargılama açık yapılmamıştır- bu kişiler Padişahı öldürecek, hükümeti devirecekler, Tanzimat rejimini kaldıracaklardı. Bu iddianın gerçeği yansıttığı şüphelidir. Cemiyet üyelerinin kompozisyonuna,

⁷² Padişah Abdülmecit olay kendisine intikal ettirildikten sonra şu şekilde bir açıklama yapmıştır: “Onlar bana isyan etmek istemediler. Benim hakkımda fena niyetlere düşmüşler ise ben de buna fırsat verdim. Bir hükümdara layık olduğu şekilde hükümeti idare edemedim. Sizlere körü körüne emniyet ettim. Suiistimalleri, fena hareketleri, ihmalleri ya öğrenemedim yahut bunlara müsamaha ettim. Onları ölümle cezalandırmayacağım. Vükela da bundan sonra hareketlerini tashih eylesinler.” İlgililer daha sonra Padişah’tan kapılardaki nöbetçileri arttırmasını rica ettiler, bunu da istemedi. Bilakis bir açık araba hazırlanmasını emredip, bununla bütün şehri dolaştı, halkı selamladı. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 219.)

⁷³ İdam cezasının onaylanmamasının ardından müebbet kalebentliğe mahkum olan Hüseyin Daim Paşa ile Binbaşı Rasim Bey Akka’ya; Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi Magosa’ya; Süleyman Paşazade Hasan Bey ile mühendishane yüzbaşlarından Ali Bey Rodos’a; Abdülkadir Bey Lefkoşa’ya; Dağıstanlı Tahir Ağa, Tophane meclis-i katibi Hurşit, Çemişgezekli Hamzazade Mehmet Efendiler Vidin’e; Tophane müftüsü Bekir Efendi Limni’ye; talebe-i umumdan Bekir ile Beypazarlı İbrahim ve Tekirdağlı Emin Ağalar Sakız’a gönderildiler. (İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 221.)

⁷⁴ Uluğ İğdemir, **Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937, s. 27; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, s. 52.

sonradan destekleyecek olanlara bakıldığında amaçlarının sadece Padişahı devirip yerine Abdülaziz'i geçirmek olduğu düşünülebilir. Osmanlı tarihi bu tür darbelerin de tarihidir. Olayın belki de en ilginç yanı yeni kurulan ordunun siyasal hayatta rol oynayacak bir güç haline gelmek üzere olduğunu göstermesidir. İşin içinde yüksek rütbeli subayların da olması bunun kanıtıdır. O dönemde İstanbul'da yaşayan yabancıların yazdıklarına bakıldığında da Manastır'a atanan Hüseyin Daim Paşa'nın da olayın içinde olduğu görülür. İrtem de Paşa'nın bulunduğu yerde tevkif edilerek Kuleli'ye getirildiğini iddia etmektedir⁷⁵. Yüksek subay, sivil mülkiye erkanı, Şeyh Ahmed gibi kişilerden başka üyeleri içinde dördüncü bir unsur da genç aydın kuşağıdır. Ebuzziya Tevfik bunlar arasında Şinasi'nin de olduğunu iddia etmektedir. Yargılananlar arasında Şinasi'nin Tophane'de çalıştığı sıralarda çok yakından tanıdığı iki kişi de vardır. Bu gizli dernekte bulunanların büyük bir kısmı da Tophane ve Bahriye'dendi. İçinde paşaların, memurların, ulemanın ve “genç”lerin bulunduğu bir derneğin ideolojisinin ne olabileceği konusunun netleşmemesi doğaldır⁷⁶.

Cemiyet'in program ve nizamnamesi bulunamamıştır. Konuyla ilgili araştırmalarda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır: Polonya asıllı Fransız subayı Vambéry ve Fransız diplomat Engelhardt gibi yabancı yazarlar Kuleli Vakası'nı meşrutiyete doğru ilk hareket olarak görmektedirler. Namık Kemal de olayı bir özgürlük hareketi olarak görmek ve Cemiyet'in başı olduğu kabul edilen Şeyh Ahmed için *erbab-ı hürriyetin şeyhü'l-reisi* deyimini kullanmaktadır. Abdurrahman Şeref, Uluğ İğdemir ve Ebuzziya Tevfik gibi yazarlar ise, Cemiyet'e devrimci ve ihtilalci bir karakter tanımamaktadırlar. Onlara göre hareketin amacı, devrin Batılı yeniliklerine ve bunun yarattığı ekonomik bunalıma karşı olan bir grubun başta Padişah Abdülmecit olmak üzere hükümete olan tepkisidir. Olay görüldüğü gibi henüz hareket ve eylem haline geçmeden hükümet tarafından bir ihbar üzerine ortaya çıkarılmış, sorumluları yakalanmış ve haklarında gerekli cezalar verilmiştir⁷⁷.

⁷⁵ İrtem, **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, s. 219.

⁷⁶ Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, s. 53; Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 274–275; Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 150.

⁷⁷ Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, s. 149; Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler**, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Şemsettin Kutlu, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2006, s. 115; İğdemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir**

Bu dernek Tanzimat sonrasında mevcut idareye ve yönetime karşı ilk isyan teşebbüsü olması nedeniyle önem taşıdığı gibi daha sonra ortaya çıkacak olan “Genç Osmanlılar” hareketine de ilham vermiştir. Konumuz açısından önemi sosyolojik anlamda ilk siyasal dernek olmasıdır. Derneklerin hukuk tarafından tanınması ve tüzel kişiliğe sahip olması yolunda bir ilk adımdır.

b. Genç Osmanlılar

Tanzimat’a ikinci tepki hareketi *İttifak-ı Hamiyet*⁷⁸ adlı bir dernekten gelmiştir. Bu dernekte önderlik ordu mensuplarında değil, genç aydınlardadır⁷⁹. Gizli derneği kuran altı genç anayasal ve parlamenter bir yönetim biçimini getirmeyi amaçlıyorlardı⁸⁰. Mutlaka yönetimi devirerek bunun yerine Batı’da olduğu gibi hak ve özgürlükleri tanıyan bir meşruti (parlamenter) yönetim peşindeydiler⁸¹. Daha sonra Genç Osmanlılar (Jeune Turc, Jön Türkler, Yeni Osmanlılar) adıyla da anılacak olan yurtseverler derneği/birliği’nin esas 1865 yılı Haziranında Bir Pazar günü Belgrat Ormanı’nın Valde Bendine karşı olan mevkide bir piknikte kurucuları tarafından belirlenmiştir⁸².

Kurucuları, Suphi Paşazade Ayetullah, Sağır Ahmet, Beyzade Mehmet (Mahmut Nedim Paşa’nın yeğeni), Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat ve Namık

Araştırma, s. 9–39; M. Vambery, “Osmanlı Hükümet-i Meşrutesinin İstikbali,” **Yeni Tasvir-i Efkar**, s. 4’ten naklen; Koray, **Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, s. 146.

⁷⁸ O dönemde hamiyet kelimesi *patriotism* anlamında kullanılıyordu. İttifak-ı Hamiyet yurtseverler birliği olarak Türkçeleştirilebilir.

⁷⁹ Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 275.

⁸⁰ Zürcher, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, s. 105.

⁸¹ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 17.

⁸² Genel görüşten farklı olarak Enver Koray, Genç Osmanlılar’ın 1867 yılında Paris’te kurulduğunu iddia etmektedir. İstanbul’da 1865 yılında kurulan cemiyet, Genç Osmanlılar’dan tamamen farklı “Meslek” adında bir dernektir. (Koray, **Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, s. 169.)

Kemal Beylerdir⁸³. Daha sonra bu beş gence Mirat mecmuası sahibi Refik Bey de katılır. Kurucular, Osmanlı hükümeti tarafından sürdürülen, felaket olarak kabul ettikleri politikalara karşı harekete geçmeye karar vermişlerdi. Bu gençlerin ortak noktaları Avrupa medeniyeti hakkında genel bir bilgi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılıp parçalanması konusundaki endişeleriydi. Avrupa’nın “hasta adamı”nın hızla parçalanmaya doğru gidişinin sorumluluğu, şimdi onlar tarafından Ali Paşa ve Fuat Paşa’nın başını çektikleri küçük bir devlet adamı grubuna yükleniyordu. Bu iki kişi dönüşümlü olarak sadrazamlık ve dışişleri bakanlığı (hariciye nazırlığı) makamlarında bulunuyorlar ve Babıali’nin politikalarını da birlikte oluşturuyorlardı. Kendilerinin dışındaki nazırların atanmasında tek söz sahibiydiler ve gençler tarafından “dalkavuklar oligarşisi” oluşturmakla suçlanıyorlardı⁸⁴.

Hareket, devletin sosyal yapısında meydana gelmiş bir değişmeyi yansıtmıyordu. Liberal ekonomik çıkarların ön plana alınması teşebbüsü olmaktan henüz çok uzaktı. Türk çoğunluğu henüz feodal ve yarı kapalı bir ekonomik düzenin içindeydi. Bu nedenle Gayrimüslimlerde olduğu gibi onlar adına söz sahibi olabilecek ticaret adamları henüz çıkmamıştı. Yeni Osmanlılar ancak ileride varılacak olan toplumsal düzenin bilincine varmış aydınlardı⁸⁵.

Kurucu üyelerin hemen hepsi Babıali Tercüme Odası’nda⁸⁶ zaman zaman çalışmışlardı. Bu nedenle çoğu devletin dışişleri politikası kadar, Avrupa siyasal sistemini de öğrenme fırsatı bulmuşlardı. Onlar aslında hedef aldıkları birçok kişinin gayreti sayesinde Batılı tarzda yetişmiş bir nesildiler ama şimdi gençlerin onlara

⁸³ Tökin’e göre cemiyet altı değil; yedi genç tarafından kurulmuştur. Yedinci genç Tercüman-ı Ahval gazetesini sahibi Agah’tır. (Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 17.)

⁸⁴ Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, s. 59; M. Kaya Bilgegil, **Yeni Osmanlılar**, Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 356; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 7. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 18.

⁸⁵ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 19.

⁸⁶ Genç aydınlar 19. yüzyılda birçok önde gelen Osmanlı devlet adamının meslek yaşamına Babıali Tercüme Odası adım atmışlardır. 18. yüzyıldan beri Divan tercümanlığını yürüten Fenerli Rum aileler, Yunan İsyanı sonrası sadık ve güvenilir bulunmadıkları için 1821’e kadar tümü azledilmiştir. 1821–1833 yılları arasında tercüme işleri geçici düzenlemelerle yürütülmüş daha sonra 1833’te *Tercüme Odası* resmen kurulmuştur. (Zürcher, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, s. 71.)

karşı olmaları gibi Ali ve Fuat Paşalar da Tanzimat'ı ilan eden Mustafa Reşit Paşa'ya karşı çıkmışlardı⁸⁷.

Dernek kuruluşundan kısa bir süre sonra 245 kadar üye toplamıştır. Veliaht Murat Efendi derneğin toplantılarına katılmakta ve Şehzade Abdülhamit Efendi de – ki sonra II. Abdülhamit adıyla tahta çıkacaktır- dernek faaliyetleriyle ilgilenmektedir. Cemiyet'in çatısı altında Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, Mustafa Fazıl Paşa gibi isimler de toplanmışlardır. Fazıl Paşa ileride Cemiyet'in tek finansörü haline gelecekti⁸⁸.

Cemiyet'in yaptığı ikinci gizli toplantıda nizamnamenin tespit ve düzenleme görevi Ayetullah Bey'e verilmiştir⁸⁹. Cemiyet nizamnamesi *Carbonari* esaslarına göre düzenlenmiştir⁹⁰ ve yine onun örgütlenme modeline göre hücreler halinde kurulmuştur⁹¹. Buna göre üzüm salkımı biçiminde kurulacak olan yapının her bir hücresinin yedi üyeden oluşması kararlaştırılmıştı. Ancak, bu hücrelerde, her altı kişiyi örgütleyen yedinci üyenin *baş* ya da *sekreter* olması ve görece daha üst düzeydeki gizli toplantıların sadece bu “baş”lar arasında yapılması kararlaştırılmıştır. Her üyeye ve içerisinde bulunduğu hücreye ayrı birer numara verilmiş ve üye bu yolla hem kendisinin hem de hücresinin numarası ile tanınmıştır. Örneğin ilk altı üyeyi örgütleyen Nuri Bey ilk numaraya (1) sahip olmuş ve Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne birkaç aylık bir gecikmeyle giren E. Tevfik ise 105. numarayı almıştır⁹².

⁸⁷ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 19.

⁸⁸ Düşüncelerini eyleme geçirmek amacıyla Paris'e geçen Fazıl Paşa, buradan Abdülaziz'e yönetim şeklinin değiştirilmesi gerektiğine dair bir de mektup yazmıştı. Namık Kemal ve arkadaşları bu mektubu İstanbul'da gazetelerinde yayınlamışlardı. (Aksoy, **Jön Türkler**, İstanbul, Nokta Kitap, 2008, s. 12.)

⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, Y.y., 1952, s. 93.

⁹⁰ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 151.

⁹¹ Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 276. Carbonari İtalyanca kömürçüler demektir. Örgüt, İtalya'da Fransız Devrimi fikirlerinin etkisi altında 1820'de doğan; amacı ulusal ve Cumhuriyetçi bir İtalyan siyasal birliği kurmak olan örgütlerin en ünlüsüdür. Mason örgütlenişini model alan Carbonari'ler devletlerin orduları ve polisleri karşısında başarısızlığa uğradılar. 1834'te bu tür bir hücresel yapılanmayla devrim yapamayacaklarını anlayan Giovane Mazzini, *genç/Jeune* hareketini başlattı. İtalya'da ve daha sonra bütün Avrupa'da *Jeune Europe* akımı halinde 1850–1860 yıllarında yayıldı.

⁹² Teber, **Paris Komünü'nde Üç Yurtsever Türk Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler**, s. 32.

Cemiyet'in program ve doktrininin tam bir metnine ulaşamamış olmakla birlikte saltanatı mümkün mertebe mutlakıyetten kurtararak meşrutî bir hale getirmek amaçlanmaktadır. Jön Türk sıfatı ile bu tür bir değişim istenmesi normal karşılanmalıdır. Ancak Tanzimat'ın bütününde olan ikilik Cemiyet'e de yansımıştır. Devrimlerle sarsılan 19. Yüzyıl Avrupası'nın kaynaşma ve değişimi ifade eden çeşitli devrimci örgütlerini kendisine örnek alan Genç Osmanlılar Batılı derneklerle aynı amaca sahip olabilir miydi? Tanzimat psikolojisinin hakim olduğu bir devrede, *Carbonari* veya *Jeune Europe* birlikleri gibi bir hareket ve program takibi mümkün değildi. Mutlakıyetten cumhuriyete atlamak onlar için pek mümkün görülüyordu, bunu aşırı bir hareket olarak kabul ediyorlardı⁹³. Bu durum Cemiyet'in devrimci yanını da zaafa uğratmış ve “padişahçı bir devrim cemiyeti” karakterine bürünmesine neden olmuştur. Cemiyet üyeleri arasında fikri bir birliğin bulunmaması, uyuşmazlık, programlarını çıkmaza sokmuştur. Kuntay'ın deyişiyle, “245 tane Yeni Osmanlı varsa, o kadar da meşrutiyet telakkisi var”dır. Ancak unutulmaması gereken nokta Genç Osmanlılar'ın zaten yapıcılıkta değil; yıkıcılıkta birleşmiş olduklarıdır. Ali Paşa'yı istememekte 245'in hepsi de *bir* oluveriyordu⁹⁴. Tüm taraflar açısından da önemli olan devletin varlığını sürdürebilmesiydi. Yaşadıkları uyuşmazlık çarenin formüle ediliş tarzındaydı⁹⁵.

Cemiyet üyelerine göre, Sırp ve Girit sorunları devletin itibarını sarsmaktadır. Bu nedenle de Ali Paşa'nın siyaseti asla kabul edilemez. Fuat Paşa onlara göre Ali Paşa'dan biraz daha özgürlükçü ve Cemiyet'e de daha yakından davranmaktadır.

⁹³ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 19.

⁹⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 93–94.

⁹⁵ Örneğin en radikalleri sayılabilecek Ali Suavi, herhalde halktan gelmesi nedeniyle, cesaretle halk tabanına dayanan bir çeşit direnişten ve ihtilalden söz ederken bunu gerçekleştirmek için de hayatından olurken, diğerleri çok daha muhafazakar bir tutum içinde kalmayı tercih edeceklerdir. Onların içinde toplumun aşağı kısmına yakın olmak ve onların desteğini kazanmak gibi bir siyasal mücadele anlayışı pek gelişmemişti. Ne olursa olsun madem tek sorun devlet katındaydı, sorunun çözümü de yine orada verilecek mücadeleden sonra belirlenecekti. (Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Cilt: I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 73.)

Ancak Cemiyet'in programlarını bizzat düzenlemekle görevlendirilen Ayetullah Bey tarafından ihbar edildiği için tüm ülke çapında örgütlenmesi mümkün olamamıştır⁹⁶.

1867'de Babıali'yi basıp hükümeti değiştirmeye karar veren Cemiyet üyelerinin bir kısmı, olaydan Sadrazam Ali Paşa'nın haberi olması üzerine, hareketi gerçekleştiremediler ve teşebbüs aşamasında kaldı. Olayın ertesinde üyeleri çeşitli yerlere sürgün edildiler. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi, Fazıl Paşa'dan aldıkları davet üzerine sürgüne gitmek yerine Paris'e kaçma yolunu seçtiler. Böylece Cemiyet merkezi de Paris'e taşınmış oldu. Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'le barışıp İstanbul'a dönmesi ve Fransa'nın da Padişah'ın isteğini kabul ederek Cemiyet üyelerini sınır dışı etmesi üzerine, Londra'ya taşındılar⁹⁷. Fazıl Paşa'nın Genç Osmanlıları başsız ve gazetesiz bırakmasının ardından aralarında zaten var olan fikir ayrılıkları nedeniyle üyeler tek tek dağılmıştır. Ali Paşa'nın ölümü üzerine de birçoğu yurda dönecek ve dernek halinde olmasa bile faaliyetlerini bireysel yollarla devam ettireceklerdir.

Tüm bunlara rağmen Cemiyet'in, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde büyük etkisi olmuştur. Abdülaziz'in yerine meşrutiyet fikirlerine bağlı olan V. Murat geçmiştir. Siyasal atmosfer değişmeye başlamıştır. Yeni Sultan'ın ilk beyannamesinde *vatan* ve *hürriyet* kelimelerini kullanması bunun ilk işaretiydi. Ancak V. Murat'ın ortaya çıkan tehlikeler karşısında ülkeyi yönetemeyecek durumda olması nedeniyle yönetime Meşrutiyet'i ilan edeceğini taahhüt eden II. Abdülhamit⁹⁸

⁹⁶ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 94–95; İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,” **Tanzimat 2**, 2. Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 801–810.

⁹⁷ A. Şerif Aksoy, **Jön Türkler**, İstanbul, Nokta Kitap, 2008, s. 13.

⁹⁸ “Abdülhamit günümüzde en çok tartışılan Osmanlı padişahlarından biridir. Bazı tarihçiler tarafından mutlakîyetin en önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilir. Diğer bazı tarihçiler ise, daha ılımlı olarak Osmanlı Devleti'nin o dönem içinde bulunduğu koşullarla beraber değerlendirmektedirler. Zürcher onun sadece bir sultan olarak değil, mutlak bir hükümdar olarak hüküm sürdüğünü söyler. 19. yüzyıl Avrupalısı'nın (Ermeni olayları nedeniyle) II. Abdülhamit'i özellikle hükümdarlığının sonlarına doğru, kan dökücü ve gerici bir tiran şeklinde gördüğünü, Genç Türklerin mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti tarihçilerinin ise söz konusu padişahı, devletin tekrardan hayat bulmasını tam bir kuşak boyunca durduran bir gerici olarak nitelendirdiklerini, 1960'tan günümüze ise aynı padişah döneminin, Tanzimat'ın bir devamı olduğunu, hatta Tanzimat hareketinin doruğunu simgelediğine ilişkin değerlendirmelerin yapıldığı belirtilmektedir. (Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayınları, 2004, s. 289.)

geldi. Meşrutiyet hazırlıklarını hızlandıran ve aleyhte olanları durduran en önemli olay, yabancı devletlerin “ezilmekte olan Hıristiyan unsurları korumak” adına müdahalelerini önlemek için, Birinci Meşrutiyet’in ilanının bir önlem olarak görülmesidir. Kanun-i Esasi’nin hazırlıkları kısa sürede bitirildi ve hazırlanan taslak Padişah’a takdim edildi⁹⁹. Ancak taslağın onayının gecikmesi Genç Osmanlılar’ı endişelendirdi. Padişah taslağın sıkıyönetim (idare-i örfiye) ile ilgili olan 113. maddesine yeni eklemeler yaparak Kanun-i Esasi’yi hükümet ve vekillerin onayına sunar. Bu eklenen fıkra “Anayasa” ile verilen hakları tümüyle geri alıyordu. Padişahın dudakları arasından çıkacak bir tek söz Kanun-i Esasi’den daha geçerli kabul ediyordu. 113. maddeye eklenen fıkra şu şekildedir: “Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanların memâlik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb’id etmek münhasıran Zatı Hazret-i Padişahının yed-i iktidarındadır.” Bu sayede yargısız cezalandırılmanın önü açılmış olmaktadır¹⁰⁰. Taslak son şekliyle kabul edilirdi. 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876)’da “Tersane Konferansı”¹⁰¹ sırasında okundu ve Birinci Meşrutiyet devri başlamış oldu. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ebuzziya Tevfik 113. maddede yapılan değişikliği öğrendiklerinde hayal kırıklığına uğramışlardı. Ancak, bu olumsuzluğa rağmen tam olarak istedikleri gibi olmasa da amaçladıkları Meşrutiyet rejimine kavuşmuşlardı¹⁰².

⁹⁹ 19. yüzyıl anayasalarının büyük çoğunluğu gibi Kanun-i Esasi de hem doğrudan doğruya hem de 1851 tarihli daha otoriter Prusya Anayasası aracılığıyla 1831 Belçika Anayasası’ndan büyük ölçüde etkilendi. 1876’ya gelindiğinde Osmanlı reformlarının yüzyıllık bir geçmişi, belirlenmiş bir geleneği, itici bir gücü bulunuyordu. Bu nedenle Kanun-i Esasi sadece Batılıların gözünü boyamak amacıyla ilan edildi yorumu tarihi temellere sahip değildir. Şüphesiz ki reformcular, muhafazakarlardan biraz daha az olmakla birlikte, devletin bütünü ve egemenliğini nereden gelirse gelsin korumak endişesinde olan Müslüman ve Osmanlı idiler ama onların pek çoğu devletin yararına olduğuna inandığı reformlara ve hür fikirlere de bağlıydılar. Kanun-i Esasi’ye göre devletin ana kuruluşu şöyleydi: “Osmanlı soyunun en büyük evladı saltanat ve hilafet makamının da sahibidir (md. 3). Monarşinin ve devletin başı halife-sultandır. Padişah yürütme organının da başı hatta kendisidir. Heyet-i Vükela ya da Meclis-i Vükela’nın (bakanlar kurulu) başkan ve üyeleri olan sadrazamı, şeyhülislamı ve vekilleri kendisi seçer, atar ve gerektiğinde azleder (md. 7, 27). Yasama meclisi Meclis-i Umumi adını taşımakta olup iki kanatlıdır: Ayan Meclisi (Heyet-i Ayan) ve Meclis-i Mebusan (Heyet-i Mebusan).” (Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 136.)

¹⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler 1876–1938 Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 1. Kitap, 2. Bası, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 7.

¹⁰¹ Meşrutiyet idaresinin, Balkan sorunu ve Osmanlı Devleti’nde azınlıklara uygulanacak reform hareketlerini görüşmek üzere Avrupa Devletleri ve Rusya’nın katılacağı Tersane Konferansı başlarken ilan edilmesinin amacı, konferansı temelsiz bırakmaktı. Osmanlı Devleti anayasasını ilan ederek inisiyatifi ele almayı planlamıştı.

¹⁰² YAZICI, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, s. 89.

Kanun-i Esasi'nin öngördüğü şekilde tarihte ilk kez seçimler yapıldı ve Meclis 19 Mart 1877'de toplandı¹⁰³. Tayinle gelmiş 25 kişiden kurulan bir Ayan Meclisi¹⁰⁴ ve 120 milletvekilinden kurulu bir Meclis-i Mebusan vardı. Üyeleri ise her elli bin erkek nüfusa bir temsilci olmak üzere dört yıl için ve seçim yoluyla bu göreve gelirlerdi. Bunlar Sultan'ın kendi rejimine liberal ve “demokratik” bir hükümet görünüşü verecek ve yapmayı uygun bulduğu her şeye görünüşte bir halk desteği ve hukuki geçerlilik sağlayacak etkisiz bir meclis gibiydi. Fakat zamanla bu uysal ve tecrübesiz milletvekilleri bile kendine özgü bir canlılık göstermeye başladı. Bağdat, Arnavutluk, Suriye gibi bölgelerden gelen, Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Yahudi milletvekilleri ilk kez bir arada toplanmışlardı. Çok geniş bir coğrafyadan toplanıp gelen bu kişiler tek tek kendi bölgelerinin sorunlarını anlatmaya başladıklarında, baştan başa tüm ülkenin aşağı yukarı aynı sorunları yaşadığını gördüler ve şikayet sebebi olan durumları ve bunlara çözüm yollarını bulmak için sistemdeki gerekli değişiklikleri açık kalplilikle tartışmaya başladılar. Zamanla bakanların yönetimlerinden şikayetler artmaya başladı, ciddi ve kesin bir hal aldı. Bakanların kendileri aleyhindeki ithamlara cevap vermek üzere Meclis önüne çıkarılması isteğine önce bakanlar sonra II. Abdülhamit karşı çıktı, mebuslar ile padişah ve hükümeti arasındaki husumet ciddi bir durum aldı. İlk Osmanlı parlamentosu 28 Haziran 1877'de sona erdi ve ikincisi yeni seçimlerden sonra 13 Aralık'ta toplandı, 13 Şubat 1878'de milletvekillerinin bahsedilen talepleri üzerine II. Abdülhamit Meclisi dağıttı ve vekillere seçim bölgelerine dönmelerini emretti. Parlamento beş ay içinde topu topu iki toplantı yapmıştı ve 30 yıl bir daha toplanamadı¹⁰⁵.

¹⁰³ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 26.

¹⁰⁴ Ayan Meclisi Meclis-i Umumi'nin iki kanadından biridir. Ayan üyeleri, Meclis-i Mebusan'ın üye sayısının üçte birini aşmamak üzere, 40 yaşını geçmiş ve seçkin hizmetleriyle tanınan kişiler arasından padişah tarafından seçilir ve atanırlar (Kanun-i Esasi, md. 60–61) ve ömür boyu bu görevde kalırlardı (md. 62). (Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 136.)

¹⁰⁵ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 166–168.

Kanun-i Esasi'nin *Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyyesi ve Vezaifi*'nden söz eden ikinci babında¹⁰⁶ dernek kurma hakkına değinilmiyordu. Bu bölüm kişi hak ve özgürlüklerini gözetten hükümler içermişse de yasal ve siyasal yaptırımların olmayışı, bu hak ve özgürlüklerin işlerlik kazanmasını önlemiştir. Diğer bir deyişle Kanun-i Esasi, kişi hak ve özgürlüklerini gözetecek anayasal bir hüküm, kurum ya da mekanizma getirmemiştir. Tersine kişilere tanınan hak ve özgürlüklerle bağdaşmaz hükümlere yer vermiştir. Gereğinde bu hak ve özgürlükleri ortadan kaldıracak güç odaklarını da bünyesinde taşımıştır¹⁰⁷. Hemen ardından gelen *İstibdat*¹⁰⁸ adı verilen baskıcı dönemde diğer kişi hak ve özgürlükleriyle birlikte her türlü derneğin kurulması da sekteye uğramıştır.

Bu arada siyasal derneklerin yanında siyasal olmayan amaçlar için çalışan dernekler de diğerine oranla daha sınırlı sayıda da olsa kurulmuşlardı.

¹⁰⁶ Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, s. 26–27.

¹⁰⁷ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu,” **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt: I, 1985, s. 205.

¹⁰⁸ II. Abdülhamit rejimi boyunca (1878–1908) anayasallık yönünde herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Ancak bu dönemde Kanun-u Esasi, Salname-i Devlet-i Osmaniye'lerin (Devlet Yıllıklarının) ilk sayfalarında tam metin olarak yer almıştır. II. Abdülhamit az çok siyasal çoğunluğun kapısını aralayabilecek ve en az yedi genel seçimi kapsayabilecek bir siyasal hayatı, tekçi, kapalı ve totaliter bir rejime dönüştürmüştür. Bu nedenle Meşrutiyetçiliği tartışılabilir belki de olumlu geleneklerle beslenebilecek bir rejimin anayasası dondurulmuştur. Tam tersine bir mutlak monarşi, anayasal çizgi dışında, olumsuz ve fiili olarak kurulmuştur. Bu oluşumun adına “Yıldız Rejimi” denilebilir. Özelliği garip bir ikilemi yansıtmıştır. Yasal olarak, sadrazam ve bakanlar bir varlığa sahiptiler, hukuksal açıdan padişah ve heyet-i vükela yürütme organıdır. Fakat asıl ve gerçek yürütme Yıldız “Kamarilla”sıdır (saray takımı). Padişah ikinci ve etkin hükümeti sarayda kurmuştur. Heyet-i Vükela'dan istediklerini elde edemeyen elçiler Yıldız'a başvurmayı adet edinmişlerdir. Bir adı da “Mabeyn Hükümeti” olan bu rejimin Kanun-u Esasiyle tamamen yabancı ve onca yasaklanmış iki kuruma dayalı olarak oluştuğu tarihsel bir gerçektir. Bunlar hafiyelik ve sansürdür. İstibdat idaresinin ruhu sayılmıştır. Sansür, siyasal hayatın kapalı olmasını kamuoyunun şartlandırılmasını sağlayan en etkin araçtır. Düşünceleri yayma ve sair özgürlüklerin kısıtlanmasını sağlayan bir eylemdir. Bu durum otuz yıl devam etmiştir. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876–1938 Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, s. 16–17.)

2. Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Dönemi'inde Siyasal Amaç Taşımayan Dernekler

Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından birçoğu yeniden bir hukuksal çerçeveye oturan derneklerin geçirdiği değişimlerin başında, örgütlenmelerinin içinde halktan (yönetici zümre dışında) kişilere yer vermeleri gelmektedir. Ayrıca özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren cemaatlerin sosyal yardım ve kültür dernekleri içinde değerlendirilebilecek kurumlar oluşturdukları görülür¹⁰⁹. Bu yüzyılda dünyada yaşanan değişimlerle paralel olarak Osmanlı Devleti'nde de benzersiz değişimler yaşanmıştır. Buna ne ad verilirse verilsin yaşanan derin bir farklılaşmadır. Bu nedenle ne dünyada ne de yaşanan coğrafyada hiçbir şey artık eskisi gibi olmayacaktır. Bu derin değişimin izleri toplumun hemen hemen her kesimine nüfuz etmiş bir toplumsal örgütlenme alanını ortaya çıkarmıştır. Tanzimat devrinin sihirli sözcükleri *ilim, fen, maarif* ve *terakkidir*. Batılılaşmanın ancak *ilim ve fenle* (bilimle) olabileceğine yönelik bir inanç yaygınlaşmaya başlamıştır ki bu da pozitivistimin ayak sesleri olarak nitelendirilebilir. Derneklerin kurulması dahil her türlü kültürel hamle de *terakki* hamlesi olarak kabul görmüştür. Bu nedenle pozitif bilimleri yaymayı amaçlayan derneklerin kurulmasıyla Avrupa'daki ilerlemenin yakalanabileceği düşünülür. Ayrıca, derneklerin ilerleme ve medenileşme ölçütü olmalarının yanında, bilimsel faaliyetlerle –örneğin çevirileri ile- batılılaşmaya katkı yapacakları yönünde bir inanç gözlemlenir. Bunu yapmak için gereken insan kaynağı ile bilimsel birikimin de toplum içinde var olduğu düşünülmektedir¹¹⁰.

Müslümanlar arasında görülen bir şikayet nedeni de az dernek kurulmasıdır. Gazetelerde gayrimüslimler dernek kurarken Müslümanların bundan kaçınması eleştiri konusu olmuştur. Dernekleşme medenileşmenin olduğu kadar, yurtseverliğin de ölçüsü olarak algılanmıştır. Dönemin gazetelerinde Yunanistan'daki derneklere

¹⁰⁹ Mehmet Ö. Alkan, "1856–1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları," **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 87.

¹¹⁰ **Basiret**, Sayı: 340, (29 Muharrem 1287/7 Nisan 1287)'den naklen Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı," **Tarih ve Toplum**, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim 2003, s. 10.

halkın yardımları örnek davranışlar olarak sunulmakta, Osmanlı toplumu ise bu açıdan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin çok büyük bir bölümündeki temel argüman halkın arkasında devlet gücü olmaksızın örgütlenemediği yönündedir¹¹¹. Dernekleşmenin 1840'lı yıllarda tek tük ve geçici bir nitelik taşıdığı gözlemlenirken 1850'li yıllarda bunlara bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar yenilerinin eklendiği görülmüştür. Asıl patlama 1860'lı yıllara denk gelir. Tüm bu eleştiriler dernekleri düzenleyecek bir hukuk normuna ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

a. Derneklerin Yasal Çerçevesi

Tanzimat döneminde hem 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde, hem de Ferman'da dernek kurma özgürlüğüne ve yasak amaçlı derneklere ilişkin açık bir kural yoktur. 1857 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda ise devlete karşı isyan ve halkı birbirine karşı savaşmaya kışkırtma suçunun düzenlendiği 57. maddesinde: “Bir takım eşkıya birlikte olarak icra eder veyahud icrasına tasaddi eylerler ise, ol cem'iyet-i şakavete dâhil bulunanlardan asıl reis-i eşkıya ve muharrik-i mefsetet olanlar...” gibi bir kural yer alır ki burada kullanılan cemiyet terimi medeni hukuk anlamında dernek kavramıyla örtüşmez; Celali isyanlarında da kullanıldığı gibi topluluğu ifade etmektedir¹¹². Bu suçları icra kastı ile “bazı eşhas beyninde bir ittifak-ı hafi teşkil” olunması durumunda verilecek ceza da 58. maddede¹¹³ belirlenir.

¹¹¹ **Hadika**, Sayı: 23, (13 Kanunievvel 1289)'dan naklen Alkan, “Osmanlı'da Cemiyetler Çağı,” **Tarih ve Toplum**, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim 2003, s. 10.

¹¹² İlgili Kanunname'nin şerhi için Reşad, **Mi'yar-ı Ceza**, Kanun-i Ceza Şerhi, İstanbul, 1313, m. 57.

¹¹³ Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun 58. maddesi: “55. ve 56. maddelerde beyan olunan fesadlardan birini icra kasdıyla bazı eşhas beyninde bir ittifak-ı hafi teşkil olunup da, ol ittifakda tasmin olunan fesadın icrası söyleşilip karargir olduktan başka esbab-i icraiyesini tehyie zımnında bazı efal ve tedabire dahi teşebbüs olunmuş olup da, madde-i fesad henüz filen icra derecesine gelmemiş ise, ol ittifakda bulunan kimseler nefy-i ebed cezasıyla mücazat olunur.

Ve eğer öyle bir ittifak-ı hafide ber vech-i muharrer fesadın esbab-ı icraiyesini tehyie zımnında teşebbüs olunmuş bir fiil ve tedbir tebeyyün etmeyip yalnız icrası söyleşilerek karar verilmiş olmaktan ibaret bulunur ise, ol halde dahil-i ittifak bulunan kimseler muvakkaten kal-a-bend kılınır. Ve yine maddeteyn-i mezkureteynde beyan olunan fesadlardan birini icra etmek üzere bir ittifak-ı hafi teşkiline dair teklif vuku bulunup kabul olunmamış ise, ol teklifi eden kimse bir seneden üç seneye kadar haps olunur.” (Ahmet Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986, s. 843.)

62. maddede¹¹⁴ eşkıya cemiyeti, 63. maddede “bir şirket suretinde bulunan eşkıya ve haydut cemiyeti”nden söz eder¹¹⁵. Burada şirket teriminin kullanılma anlamı iştirak halinde bulunmaktır. 64. maddede de “şekavet cemiyetleri”¹¹⁶ ibaresi bulunmaktadır¹¹⁷. Bu dönemde kurulan gizli derneklerin amaçları bakımından Kanunname’nin ilgili maddelerine uyanları, o maddelerden ceza alabilirlerdi. Nitekim Kanunname’nin ilanından bir süre sonra 1859’da “Kuleli Vakası” ile ortaya çıkarılan gizli dernek hareketine mensup olanlar bu Kanunname uyarınca yargılanmışlardı.

Kanun-i Esasi’nin ilanına kadar geçen sürede gerek siyasal gerek sair amaçlarla kurulan derneklerin sayıca artmış olmasına rağmen Anayasa’da dernek kurmak bir temel hak olarak yer almamıştır. Bunun nedeni kurulan derneklerin bir kısmının siyasal amaçlarla kurulmasıdır. Verilen diğer özgürlükler ise zamanın değişimiyle “padişah bahşişi” (eski deyimle *ihsan-ı şahane*) olarak tanımlanır ve o gözle bakılırdı¹¹⁸. Anayasa’nın o dönemde getirmek istediği siyasal yapının henüz “parti” örgütlenmesine elverişli olmayışı, artık gayrimüslimlerle birlikte devletin

¹¹⁴ Ceza Kanunname-i Hümayunu’nun 62. maddesi: “Her kim Devlet-i Aliyyenin emlak ve emval ve nü kudunu ve ahaliden bir cemm-i gafirin emlakini zabt ve yağma ve gayret etmek ve bu misillu cinayet ashabının aleyhinde hareket eden asakir-i Devlet-i Aliyyeye karşı durmak zımında teşekkül etmiş olan müsella eşkıya cemiyetine baş olur veyahut bu cemiyet içinde bir kumanda sahibi bulunur ise idam olunur. Ve bu makule eşkıya cemiyetlerinde dahil bulunanlardan ol cemiyetlerde söz ve kumanda sahibi olmayanlar, mahall-i fesada tutuldukları halde muvakkaten küreğe konur.” (Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, s. 844.)

¹¹⁵ Ceza Kanunname-i Hümayunu’nun 63. maddesi: “Madde-i sabıkada beyan olunan eşkıya ve haydut cemiyeti bir şirket suretinde bulunacağından işbu şirket-i fesadiyenin umurunu uzaktan yakından idare eden ve öyle eşkıya cemiyeti tertib ve teşkil eyleyen veyahut onlara bilerek veya bilihtiyar esliha ve cephe ve sair alat-ı fesadiye veren ve tedarik ediviren veyahut zahire ve me’kulat gönderen veyahut her ne suretle olur ise olsun, eşkıya cemiyetlerinin müdir ve kumandalarıyla muhabere-i hafiye-i fesadiyesi vuku bulan ve ol sekavet cemiyetlerinin maksat ve niyetlerini ve hal ve sıfatlarını bildiği halde mecburiyeti olmayarak onlara yatacak ve ihtifa edecek ve toplanacak mahal veren kimseler muvakkaten küreğe konur.” (Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, s. 844.)

¹¹⁶ Şekavet, soygunculuk, yol kesme anlamında kullanılırdı. Ceza Kanunname-i Hümayunu’nun 64. maddesi: “Böyle şekavet cemiyetlerinde bir kumanda ve hizmet sahibi olmayan kimselerden, memurin-i mülkiye ve askeriye taraflarından dağılmaları için ilk defa vuku bulan tenbih ve teklife imtisal ile savuşup giderek veyahut sonra dahi mevki-i fesadın gayrı mahallerde silahsız olup bila mukavemet tutulan eşhas haklarında ehl-i fesad cezası hükmolunmayıp bi-şahsın işlemiş oldukları cerayim-i mahsusaları var ise, onlara mebni mücabat olunur. Ve o makule eşhas zabtiye nezareti altında bulunur.” (Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, s. 844.)

¹¹⁷ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 187.

¹¹⁸ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler 1876–1938 Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, s. 13.

tebaası arasında Türk kimliğine sahip olanlar dışındaki Müslüman unsurların dahil olduğu azınlık milliyetçiliği ve bölücülük amacı güden derneklerin dönemin siyasal şartları gereği fazla olması; devletin güvenliğini tehdit etmesi, Avrupa etkisiyle kurulan mason örgütlenmelerinin, başta saray olmak üzere muhafazakar siyasal çevrelerde yarattığı güvensizlik gibi etkenler Kanun-i Esasi’de derneklerle ilgili bir hükmün bulunmamasında etkili olmuştur. Ayrıca o dönem diğer Avrupa ülkelerinin kanunlarında özellikle de Fransa’da kanuni çerçeve olarak dernek türünde tüzel kişilere Osmanlı Devleti’nden daha hoşgörülü davranıldığı söylenemezdi. Merkezi iktidar, kendi gücünün karşısında başka baskı gruplarının örgütlenmesini istemiyordu. Fransız Devrimi’nin getirdiği özgürlük, kentsoyluların özgürlüğü idi. Eğer kişi toplulukları türünde bir örgütlenmeye izin verilirse eski dönemin kurumlarına, tarikatlara, esnaf birliklerine, muhafazakarlara ve belki aristokrasiye de örgütlenme imkanı doğabilirdi. Bir süre sonra yine aynı gerekçelerle işçi sınıflarının da örgütlenmesi istenmediğinden yasak sürdürüldü. Buna benzer nedenlerle belki de Osmanlı yöneticileri, henüz geleneğe dayanan, lonca, tarikat ve vakıflar gibi kurumların çökmediğini gören ve yeni hukuksal çerçevelere gerek duymayıp üstelik sakıncalı bulan muhafazakar çevreler ve Batı’da taklit edilecek örnek göremeyen reformcu bürokratlar Anayasa’da dernek kurma özgürlüğüne gerek duymamışlardır¹¹⁹.

Kanun-i Esasi’de doğrudan derneklerle ilgili bir düzenleme bulunmamasına rağmen, “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyyesi” bölümündeki 13. madde “Tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahat için her nev’i şirketler teşkiline mezundurlar” hükmünü taşımaktaydı. Ancak burada kullanılan “şirket” tabiriyle kast edilen derneklerin kurulmasını düzenleyen bir cemiyetler kanunu 1909’a kadar hazırlanmadı. Sadece 1889’da devlet tarafından izin verilmedikçe hiçbir derneğin kuruluşuna izin verilmeyeceği hükmü getirildi¹²⁰.

¹¹⁹ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 194; Hatemi, “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği),” s. 79.

¹²⁰ Hanoğlu, “Cemiyet,” s. 329.

Bahsi geçen 30 Aralık 1889 (7 Cemaziyelevvel 1307) tarihli *Adliye Temhirat-ı Umumiyesi*'ne göre:

“Hükümet-i Seniyyenin ruhsat-ı resmiyyesi olmaksızın cem’iyyet-i edebiye ve hayriye teşkili katiyen memnudur”¹²¹.

Bu belgede, en azından 1889 tarihinden sonra kurulacak olan kültürel ve yardım amaçlı derneklerin ancak hükümetten ruhsat alarak kurulabileceği anlaşılmaktadır. Kanun-i Esasi’de dernek kurma özgürlüğü tanınmamış ve dernek anlamındaki cemiyet terimi kullanılmamış olsa bile bu yasaklama yönetim tarafından dernek kurma özgürlüğünün daha önce en azından siyasal içerik taşımayan dernekler için var olduğunun, tanındığının bir göstergesi olarak kabul edilir. Siyasi amaçlı olanlarına gelince, bu metnin karşıt anlam (mefhum-i muhalefet, argumentum e contrario) yorumundan kurulmalarının yasak olduğu anlaşılır.

İstibdat döneminde derneklerin siyasal faaliyette bulunmaları şiddetle kovuşturulduğu ve bu tür faaliyetleri endişeyle karşılandığı için çok istisnai durumlar ve bizzat Mabeyn ya da hükümet tarafından kurulanların dışında dernek kurulmasına izin verilmemiştir. Sadece istisnai olarak uzun bir yazışma sonrası Musevilerin 15. yüzyıl İspanyolcasını bırakıp artık Türkçe konuşmalarını temine çalışan *Ta’mim-i Lisan-i Osmani Cemiyeti*’nin kurulmasına izin verildi¹²².

Dernekler o dönemde yayınlanan bilimsel eserlerde hukuksal açıdan “serbest-i iştirak” kavramı başlığı altında ele alınmaktadır. II. Abdülhamit döneminde idare hukuku alanında yayınlanan bir kitapta konu şu şekilde açıklanmaktadır:

“Umur-ı siyasiye veya maarif ve edebiyatın terakkisi maksadıyla açılan veyahud sade bir takin eşhasın suret-i hususiyede evkatgüzar olmaları için tesis edilen cemiyet ve kulübler Avrupaca şimdiye kadar bazı netayic-i seyyie de tevliid eylemiş olduklarından her yerde çok teftiş ve tedkik altındadırlar ve ruhban cemaatleri dahi bu şirketler hakkındaki ahkâma tabi olmaktadırlar. Maahaza kavanin-i Osmaniye’de bu kabilden şirketlere mesağ-ı resmiye bulunmadığı halde hükümet-i seniyye-i

¹²¹ Milyadi Karavokiros, *Lügat-i Kavanin-i Osmaniye*, İstanbul, 1310, s. 227.

¹²² Hanioglu, “Cemiyet,” s. 329.

mülukanenin müsaadat-ı adilanesi sayesinde nice cemiyat-ı ruhbanîye ve kulübler ve cemiyat-ı edebîye ve musikiye ve saire Memalik-i Şahanede dahi mahzar-ı himaye-i hükümet olmaktadır.”¹²³

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere o dönemde dini, edebî, sanatsal amaçlı dernekler resmi izin olmadığı halde hükümetin müsaadesi ve/veya müsamahası ile kurulmaktadır.

Tespit edildiği kadarıyla Cemiyetler Kanunu öncesi, yasal sınırları çizilmeden evvel, dernekler kuruluşları açısından dört grupta tasnif edilebilir. Bunlardan ilki, devletin açık izni olmadan yönlendirmesiyle kurulan dernekler, ikincisi Düstur’da nizamnamesi yayınlanarak izinle kurulan dernekler, üçüncü grup, azınlık dernekleri gibi özellikle kapitülasyonlardan yararlanılarak kurulan dernekler ve son olarak gizli dernekler grubudur.

İlk grup derneklere *Encümen-i Daniş* örnek verilebilir. Bu dernek 1845 yılında Padişahın ve diğer devlet erkanının yönlendirmesiyle kurulmuştu. Yarı resmi bir statüdeydi. Gelecek başlıkta ayrıntılarıyla incelenecektir. İkinci gruba örnek olarak *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye*’dir. 14 Nisan 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr’ın Şinasi tarafından yazılan baş yazısında, bir takım kişilerin Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye ismi ile bir grup oluşturarak Maarif Nezaret-i Celilesi’nden ruhsat talep ettikleri ve “keyfiyet canib-i Babıalî’ye arz ile iktiza eden İrade-i Seniyye’nin istihsal olduğu” söylenmektedir¹²⁴. Nizamnamesi Düstur’un Müttemmim cildinde yayınlanmıştır¹²⁵. Üçüncü grup Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim unsurların kurduğu derneklerdir. Bu tür dernekler siyasal bir amaç taşımadıkları sürece Müslüman tebaanın kurduğu derneklerle benzer şekilde kuruluyorlardı.

¹²³ İbrahim Hakkı, **Hukuk-ı İdare**, Cild-i Evvel, İstanbul, Karabet Matbaası, 1307, s. 71; Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” s. 12.

¹²⁴ Şinasi, **Makaleler**, Külliyyat IV, Ed. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara, Dün Bugün Yayınevi, 1960, s. 95.

¹²⁵ Hatemi, “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği),” s. 82.

b. Sosyal, Kültürel, Mesleki ve Bilimsel Dernekler

Batı’da 17. yüzyılda özellikle bilimsel alanda kurulmaya başlanan ve 18. yüzyılda parlak bir dönem yaşayan derneklerin, modern bilimin kurulması, sosyal dayanışmanın arttırılması, mesleki bilgilerin yaygınlaştırılması için birinci derecede etkili olan kurumlar olduğu açıktır. Tanzimat dönemi kültür, eğitim ve bilim anlayışını hazırlayan Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı toplumu, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki geçiş döneminde, entelektüel ve sosyal hayatta, daha önce karşılaşmadığı bazı yeniliklerle karşılaşmış ve aynı devirde aydınlar ve başka bir takım kanallardan Batı kültür ve bilimiyle ilişkiye geçmiş, birçok alanda yenilik hareketleri devlet tarafından benimsenip uygulanmaya başlamıştır.

Batı’da bilimsel alanda dernekleşme hareketleri diğer pek çok yenilik gibi modernleşme amacıyla olan Osmanlılara da yansımış ve Osmanlı bilim kültür hayatına yeni bir “tüzel kişilik” kavramının girmesine neden olmuştur. Sürecin sonunda Osmanlı aydınları ve meslek erbabı arasında dernekleşme teşebbüsleri ve faaliyetleri başlamıştır¹²⁶. Önceki bölümde İslam hukukunda, kişi topluluklarından ziyade, vakıf türünde mal topluluklarının tüzel kişi anlayışının gelişmiş olduğundan bahsedilmişti, bu nedenle bilim adamları ve meslek sahiplerinin kendi aralarında dernek türünden kişi topluluğu aracılığıyla fikirlerini yaymaları ve mesleklerini icra etmeleri, Osmanlı toplumu için yeni bir kavramdı. Gerçi ilmiye sınıfının kendisine özgü yapısı, hiyerarşisi ve kurumları içinde bilim adamları bir araya gelirler ve meslek erbapları loncalar vasıtasıyla gruplaşırlardı; ancak modern Batılı anlamıyla dernekleşmemişlerdi. İctihat kapısının kapanmış sayıldığı bir hukuk düzeninde, ekonomik ve kültürel sebeplerle tasfiye sürecine girmiş hukuki kurumlara dayanılarak yeni ihtiyaçlar karşılanamazdı. Var olan bu eski klasik kurumlar, Tanzimat sonrası hızla batılılaşma sürecine giren dernekleşme çalışmalarında hukuki zemin sağlayacak güçte değillerdi. Tanzimat döneminde her alanda, geleneksel kurumlar ve Batı örneğine göre kurulmuş yeni kurumlar ayrımı yapıldığından,

¹²⁶ İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” s. 2.

bunların her ikisini bir arada yürütmeye çalışıldığından medrese çevresine ait sayılan fıkıh, yine o çevreye bırakılarak, Hatemi'ye göre "Garb'dan alınan ulum ve fünün için yine Garb'dan örfi bir hukuki çerçeve ithal etmek her halde daha uygun görüldü"¹²⁷.

Osmanlı Devleti'nde "cemiyet" kelimesi ilk olarak 1845'te kurulmuş olan Meclis-i Muvakkat'ın¹²⁸ hazırladığı tarihsiz bir raporda görülmüştür. Daha sonra 11 Şubat 1851 tarihli *Meclis-i Maarif-i Umumiye* raporunda *Encümen-i Daniş* için kullanılmıştır¹²⁹. Bazı kaynaklarda Encümen-i Daniş, Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk bilimsel dernek olarak nitelendirilmiştir. Topluluk esasen devletin yönlendirilmesiyle kurulan bir kuruldur ve ancak yarı resmi bir dernek olarak sınıflandırılabilir. Toplanma şekli ve faaliyetleri Batı'daki akademilere benzeyen bir kuruluş olduğundan Osmanlı akademisi olarak da isimlendirilebilir. Yerli ve yabancı üyeleriyle bilimsel çalışmalarda bulunmak, ileride açılması planlanan Darülfünun'un ihtiyacı olan ders kitaplarını hazırlamak gibi amaçlara sahiptir. Encümen'in kuruluş aşamasının Darülfünun'un kuruluşuyla ortak bir geçmişi vardır.

Abdülaziz 10 Ocak 1845 (11 Muharrem 1261)'de bizzat Babıali'ye gelerek okuttuğu Hatt-ı Hümayun'da devletin asıl amacının tüm vatandaşlarının refah ve mutluluğu olduğunu, ancak şu ana kadar yapılan çalışmaların askeri alanla sınırlı kaldığını belirtiyor ve eğitim alanında gerekli reformların gerçekleştirilmesini istiyordu. Bunun üzerine harekete geçen Babıali 11 Nisan 1845'te eğitimde gerekli reform ve projeleri hazırlayacak sekiz kişilik bir kurulu, Meclis-i Muvakkat'ı kurdu. Meclis bir yıldan fazla çalıştıktan sonra hazırladığı raporu 1846 Temmuz'unda Meclis-i Vala-ı Ahkam-ı Adliye'ye¹³⁰ sundu. Encümen-i Daniş kuruluşunda

¹²⁷ Hatemi, "Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği)," s. 82.

¹²⁸ *Meclis-i Muvakkat*, 1845'te Osmanlı Devleti'ndeki bilim ve eğitim kurumlarının düzenlenmesi için devlet tarafından oluşturulmuş ve devletin eğitim politikasına uygun olarak çalışmalar yapmış resmi kuruldur. Sekiz kişiden oluşan bu kurul asker, ulema ve bürokrat sınıfının ileri gelenlerinden oluşuyordu. Kurul, haftada iki gün toplanarak, görüşlerini Meclis-i Vala'ya bildirecekti.

¹²⁹ İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış," s. 6.

¹³⁰ Meclis-i Vala, 24 Mart 1838'de, gerekli kanun tasarılarını ve nizamnameleri hazırlamak, devlet adamlarıyla ilgili davalara bakmak, devlet ve milletin işlerini görüşmek amacıyla kurulmuştur. Bu

Académie Française örnek alınmıştır. Raporunda kurulacak olan Darülfunun’a zemin sağlaması ve ön hazırlık yapması için Encümen-i Daniş ismiyle bir bilimsel dernek kurulmasını öngörüyordu. Cemiyet’in kurulma süreci başladı. Meclis-i Maarif-i Umumiye raporun üzerinde çalıştıktan sonra değişiklikleri kapsayan raporuyla birlikte Sadaret’e sundu. Sadaret raporu görüşünü almak üzere Bab-ı Meşihat’a ve Meclis-i Vala’ya sundu. Her iki kurumdan da gelen olumlu görüşlerin üzerine Sadaret, Bab-ı Meşihat’tan ve Meclis-i Vala’dan aldığı cevapları da ekleyerek 14 Nisan 1851 tarihli yazı ile hepsini Padişah’a sundu. 15 Nisan 1851 tarihli Mabeyn’in cevabi yazısında Padişah’ın da tüm teklifleri uygun bulduğu ve gereğinin yapılmasını şu şekilde ifade etti:

“İcra-i iktizaları müteallik ve şeref-sünuh buyrulan emr-i irade-i seniyye-i cenab-ı cihanbani mukteza-i celilinden olarak evrak-ı merkume yine savb-ı sami-i sadaret-penahilerine iade ve tasvir kılınmış olmağla ol babda emr-i ferman hazret-i veliyyü’l-emrindir.”¹³¹

15 Nisan 1851 tarihli irade ile Encümen-i Daniş kurulmuş oldu. Meclis-i Maarif-i Umumiye raporunun Abdullah Cevdet tarafından hazırlanmış olan özeti, tüzük tasarısı (nizamnamesi) ve üyeliklere teklif edilenlerin bir listesi Takvim-i Vekayi’nin

söz konusu işlerin mecliste görüşülüp karar bağlanmadıkça yürürlüğe konulmaması kararlaştırılmıştır. Meclis, bir başkan, beş üye ve iki katipten oluşmaktadır. Başkanlığına eski serasker Hüsrev Paşa getirildi. İlk toplantısını kuruluşundan sonraki hafta, 31 Mart 1838 tarihinde yaptı ve düzenli olarak sürdürdü. Üyeler meclisteki görevlerinin yanında eski görevlerini de sürdürdüklerinden bu durum meclisin işleyişine yansdı ve işlerin aksaması sonucunu doğurdu. Bunun üzerine Meclis-i Vala üyelerinin eski görevleriyle ilişkileri kesildi ve kendilerini tümüyle meclis çalışmalarına vermeleri için yeterli maaşlar bağlandı. Tanzimat’ın ilanından sonra yeni kanun ve nizamların hazırlanmasına hız verildiğinden meclisin önemi arttı ve işleri çoğaldı. Ardından meclisin düzenli bir şekilde ve rey serbestisi içinde görev yapabilmesi için, bir nizamname ile çalışma usulleri yeniden düzenlendi. Buna göre görüşülecek kanun layihaları önceden incelenmek üzere bütün üyelere dağıtılacak, layihalar hakkında söz alacak üyelerin isimleri belirlenerek bir sıraya konulacak; kendisinden açıklama istenen bakanlar, bunu yerine getirmeye mecbur olacaklar, görüşmelerle ilgili zabıt tutulacak; reylerin eşitliği halinde karar verme yetkisi padişaha ait olacak; nihayet kesinleşen bir kararın tenkidi yasak olacaktı. İdarenin iç düzeni ve kanunlarla ilgili tüm meseleler bu meclis tarafından halledilirdi. Üye sayısı Tanzimat’ın ilanından sonra ona çıkarıldı. Önceleri Perşembe, Cuma ve Cumartesi hariç haftada dört gün toplanırken işlerin yoğunlaşması nedeniyle Babıali’nin resmi tatil günü olan Perşembe hariç her gün toplanmaya başlandı. Bununla da artan iş yüküne çözüm bulunamayınca kanun tasarılarını hazırlama görevini yerine getirmekte güçlük çektiğinden kendi içinden doğan bir meclis ortaya çıktı. Meclis-i Vala’da bulunan kanun tasarılarını ve nizamnameleri hazırlama yetkisi yeni kurulan Tanzimat Meclisi’ne geçti. (Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992, s. 178–190.)

¹³¹ **İrade Tasnifi**, Meclis-i Vala, No: 1740. (13 Cemaziyelahir 1267/15 Nisan 1851) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

30 Receb 1261 (1 Haziran 1851) tarihli sayısında yayınlandı ve kuruluşu kamuoyuna duyuruldu. Tüzüğü dört bölüm ve 26 maddeden oluşmaktadır. Üyelerin ve başkanların seçimi, üyelere aranacak vasıflar, Encümen'in nasıl çalışacağı, toplantı yerleri, gün ve saatleri ve Encümen'in amaçları belirlenmiştir. Ancak amaçlarını büyük ölçüde gerçekleştirememiştir. Üyelerin toplanmasında ise Académie Française üyelerinin eser sahibi olmaları gerekirken Encümen üyelerinin bilim adamı özelliklerine bakılmaksızın seçimi tamamen Padişah ve yakınlarının istekleri doğrultusunda belirlendi. Kırım Savaşı günlerinde Encümen'in faaliyetleri fazla masraflı bulunduğu için kapatılmıştır¹³².

Bu arada dikkat çekici bir konu daha gözlemlenmektedir. Ülken'e göre, önceki bölümlerde bahsedilen Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi, Encümen-i Daniş'in kurulması ile son bulmuş, devletten gelen Encümen-i Daniş girişimine Beşiktaş grubundan da bazı kurucular katılmıştı. Encümen'in kapanmasına yakın yıllarda da *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* kurulacaktı.¹³³ Bir silsile şeklinde, birbirlerinin devamı olarak açılan bu dernekler artık bilimsel dernek kültürünün de yaygınlaşmaya başladığını gösteriyordu.

1853 yılında Batılı oryantalistler tarafından *Société Orientale de Constantinople* (İstanbul Şark Derneği) kurulmuştur. Bu, devletin teşvikiyle kurulan yarı resmi kurulların dışında Osmanlı'da kişilerin girişimiyle kurulan ilk bilimsel dernektir. Derneğin amacı, doğu ülkelerine ve özellikle de Osmanlı Devleti'ne ait çeşitli veriler toplamak, yaymak ve bu ülkelerin coğrafyasını, eski eserlerini, tarihini, dilini, edebiyatını, bilim ve sanatını incelemektir. *Société Asiatique de Paris* (Paris Şark Derneği) ve *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft* (Alman Şark Derneği) örnek alınarak oluşturulan cemiyetin nizamnamesi yedi İngiliz, beş Alman, dört Fransız, iki Rum, bir Danimarkalı, bir İsviçreli, bir Sardunyalı, bir Ermeni ve bir

¹³² Kenan Akyüz, **Encümen-i Daniş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975, 30 vd.; Emine Atılğan, **Tanzimat'tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 8-26, Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 114; Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 432.

¹³³ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 24.

Amerikalı 23 üye tarafından imzalanmıştır. Derneğin kuruluşunu takip eden yıllarda yaptığı faaliyetlere ilişkin herhangi bir belge ve kaynağa rastlanmamıştır¹³⁴.

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk derneklerden biri de *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*'dir. Bugünkü adıyla *Türk Tıp Derneği* 15 Şubat 1856'da İstanbul'da kurulmuştur. Ancak kurulduğu yıllardaki durumuyla bir Osmanlı Tıp Cemiyeti değildi. İlk ismi *Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi* idi¹³⁵. Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız doktorlarının aralarında bilimsel toplantılar yapabilmesi ve bilgi alışverişinde bulunabilmeleri amacıyla *Société Médicale de Constantinople* ismiyle kurulmuştur. İngiliz hekim Pincoffs'un yaklaşık 6 aylık bir çalışmasının ardından ilk toplantısını yapmıştır. Derneğin kuruluşu sırasında Padişah'tan izin istediklerine dair bir belge bulunmamaktadır¹³⁶. Ancak bir yıl sonra Sadrazam Fuat Paşa'nın yardımıyla, Abdülmecit'in 17 Ramazan 1272 (22 Mayıs 1856) tarihli beratı ile hükümetten aylık 50 altın tahsisatı sağlanmıştır¹³⁷. Berat şu şekildedir:

“Mücerret emri insaniyete ve eşref-i ulum olan fenni tababete hizmet emeliyle memalik-i mahruse-i şahanemde bulunan huzzak-ı etibba tarafından Dersaadetimde bir cemiyet-i ilmi teşkiline müsaade-i seniyyem erzan kılınması ve işbu cemiyete badi-i şeref ve itibarı ve himayet-i mahsusa-i şahanemin alamet ve bergüzarı olmak üzere Cemiyet-i Şahane-i Tıbbiye-i Osmaniye namı verilmesi istida olunmuş ve işbu cemiyetin suret-i terkiibini mübeyyin cemiyet-i mezkure azası tarafından verilen layihanın tercümesi takdim olunmuş olup işbu cemiyetin teşkili menafî ve fevaid-i umumiyeyi müstelzim olmasıyla ve insaniyete ve uluma bir hizmet maksadıyla mebni bulunmasıyla muhassenat-ı asriye-i padişahanemden olduğundan ettiba-ı müctemianın emel ve niyetleri takdir olunarak cemiyet-i mezkure himaye-i mahsusa-i mülükanemde bulunmak üzere zikr olunan nam ve

¹³⁴ Fleischer, “Die Morgenlandische Gesellschaft in Constantinople,” Zeitschrift der Morgenlandische Gesellschaft, Cilt: VII, 1853, s. 273-278'den naklen, İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” s. 7.

¹³⁵ Hüsrev Hatemi, “Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) Türk Tıp Cemiyeti 1856–1986,” **Türk Tıp Derneği 130. Kuruluş Yılında, (1997'de 140. yıl)**, Değişmemiş 2. Bası, İstanbul, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, 1997, s. 16.

¹³⁶ İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” s. 4; Emine Atılğan, **Tanzimat'tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler**, s. 30.

¹³⁷ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 86. (Daha sonra Abdülhamit döneminde yılda 600 lira tutan bu ödenek 280 liraya indirilmiştir.)

unvanın itası ve bir kıta berat-ı ali şanın ısdarı hususlarına irade-i seniye-i mülukane taalluku ile emr-i humayun-u şahanem sünuh ve südur etmiş olmağın mukteza-i feyz-i musrifi üzere divan-ı hümayunumdan işbu berat-ı alışanımın tastir ve cemiyet-i mezkureye ita olundu. (12 Ramazan sene 1272’de yazıldı)”¹³⁸

Bu berat sayesinde hem kuruluş izni hem de yardım elde edilmiş oluyordu¹³⁹. Ayrıca yardımlarından ötürü Fuat Paşa’yı da ikinci şeref üyeliğine getirmişlerdir. Söz konusu beratla derneğe *şahane* unvanı da verilmesi Batılı ülkelerdeki *royalın* karşılığıdır¹⁴⁰. Yabancı doktorlar ve yerli azınlık doktorları bir arada çalışmışlardır ve toplantılarında kullandıkları dil ve tüzükleri Fransızca’dır¹⁴¹. Bütün tebliğler Fransızca yapıldığı gibi, 1857’de ilk sayısı çıkan *Gazette Médicale d’Orient*, derneğin çalışmasındaki düzenli titizliği yansıtmaktadır, gazete 1911 yılının Mart ayından itibaren *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane Şark Tıp Mecmuası* adını almış ve o güne kadar 70 cilt halinde yayınlanan gazetenin 1925’ten itibaren yayın hayatı sona ermiştir¹⁴². Derneğin yönetim kurulu, bir başkan, iki başkan yardımcısı, iki katip ve bir veznedardan oluşuyordu. 1918 yılında derneğin dili Türkçeleşmiştir. Savaşlar boyunca 1923 yılına kadar cemiyet de Osmanlı Devleti gibi zor günler geçirmiştir. 1973 tarihinde değişen Dernekler Kanunu’nun “cemiyet” adını kaldırmasıyla “Türk Tıp Derneği” adıyla varlığını sürdürmüştür¹⁴³.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin dışında kuruluşunda Türklerin rol oynadığı *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye* adıyla 1866 bir dernek daha kurulmuştu. İzin için kurucusu Hayrullah Efendi derneğin eshab-ı mucibe layihasını Sadrazam’a sundu.

¹³⁸ A. Süheyl Ünver, “Cemiyeti Tıbbiye-i Şahane,” **Türk Tıp Derneği 130. Kuruluş Yılında, (1997’de 140. yıl)**, Değişmemiş 2. Bası, İstanbul, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, 1997, s. 6.

¹³⁹ 9 Haziran 1879’da kurulan *Société de Pharmacie de Constantinople* üyeleri de 1881 yılında “şahane” unvanı için müracaatta bulunmuşlardır. Ancak onlara 16 Safer 1298’de *Cemiyet-i Osmaniye-i Eczacıyan* ismini kullanabilecekleri söylenmiş, *şahane* unvanı alma talepleri reddedilmiştir. **Şura-ı Devlet**, No: 2955. (BOA)

¹⁴⁰ Hüseyin Hatemi ve Aykut Kazancıgil, “Türk Tıp Cemiyeti Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları,” **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 111.

¹⁴¹ Derneğin tüzüğünün tam metni için bkz. Hatemi ve Kazancıgil, “Türk Tıp Cemiyeti Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları,” s. 113–116.

¹⁴² Ünver, “Cemiyeti Tıbbiye-i Şahane,” s. 5–6.

¹⁴³ Hatemi, “Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) Türk Tıp Cemiyeti 1856–1986,” s. 21–22.

Derneğin amacı tıp dilinin Türkçeleşmesi, yabancı eserlerin Türkçeye kazandırılması ve Müsüman Türk öğrencilerin de daha kalabalık bir şekilde tıp okumalarının sağlanmasıydı¹⁴⁴. Bu istekleri hükümet tarafından kabul edilerek kurulması için bir irade yayınlandı. Bu iradede:

“...(C)emiyet-i mezkurenin politikaye-i düveliyeye ve edyan-ı mezahiye müdahale etmemek şartıyla eyyam-ı münasibde akd ve teşkil-i istizan olunmuş olub vakıa fûnun-ı tababetin günbegün ilerlemesi ve mebde-i ve esasının meydana çıkarılması için cemiyet-i mezkureye ita olundu”¹⁴⁵

denirken, özellikle politik olaylardan uzak durmaları ve sadece tıp bilimini ilerletmek için yeni eserler üzerinde çalışmaları şartıyla izin verilmiştir. Tutanak kayıtlarına göre derneğin ilk resmi toplantısı 16 Şubat 1866 tarihini taşır. Cemiyet Türk tıbbında batılılaşma ve Türkçeleşmeyi temsil eder. 15 Teşrinisani 1303'te (17 Kasım 1887) Seraskerlikten gelen bir emirle kitaplarının basılmadan önce kontrolü şartı konmuştur. Daha sonra 7 Mayıs 1895'te II. Abdülhamit aldığı bir kararla Cemiyet'in çalışmalarını zararlı bularak derneği kapattı. Siyasal bir faaliyette bulunmadığı halde devrin şartları ve üyelerinin ileri fikirli oluşunun bu kapatma olayında etkili olduğu söylenir. Dernek daha sonra 12 Kanunuevvel 1326 (25 Aralık 1910)'da İkinci Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamında, Cemil Bey (Cemil Topuzlu) yeniden toplanmıştır. Cumhuriyet ilan edildikten sonra *Türkiye Tıp Encümeni* adını almıştır. 10 Aralık 1965'te ise yabancı ülkelerdeki benzerleri gibi *Türkiye Tıp Akademisi* adı ile faaliyetlerini sürdürmüştür¹⁴⁶. Bu iki derneği örnek alarak Cumhuriyet'e kadar 14 adet tıp derneği daha kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, Batılı tarzda modern eğitim içerisinde yetişen meslek mensupları arasında ilk cemiyetleşme teşebbüslerini tıp hekimlerinin yapmış olması dikkat çekicidir. Bu girişimden örnek alan diğer meslek mensupları da –eczacılar,

¹⁴⁴ Suphi Artunkal, “Türk Tıp Akademisinin Tarihçesi,” **Türkiye Tıp Akademisi'nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 5; Unat, “Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri,” s. 94.

¹⁴⁵ **İrade Tasnifi**, Dâhiliye, No: 31742. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

¹⁴⁶ Hikmet Altuğ, “Türkiye Tıp Akademisinin Kısa Tarihçesi,” **Türkiye Tıp Akademisi'nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 19.

veteriner hekimler, diş hekimleri- onları takip etmişlerdir. Önce uygulamalı bilim dallarında dernekleşmenin görüldüğü ve daha sonra temel bilim dallarında da başladığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde kurulan dernekler incelendiğinde, sayılarına bakıldığında mesleki derneklerin bilimsel derneklerden sayıca çok daha fazla olduğu görülmektedir.

c. Cemaat ve Millet Dernekleşmeleri

Osmanlı Devleti birçok millet ve farklı din unsurunu içerisinde barındıran toplumsal bir yapıya sahiptir. “Osmanlı” sözcüğü yalnızca Müslüman-Türk unsuru değil, onunla birlikte diğer etnik ve dini unsurları da içinde bulunduran bir kavramdır. Osmanlı, Müslüman ve Gayrimüslim unsurlarıyla bir bütün olarak düşünüldüğünde yapılacak tespitlerin eskisinden çok farklı öğeler taşıması kaçınılmazdır¹⁴⁷. Osmanlı Devleti’nin son döneminde *millet* kavramından bahsedildiğinde akla ilk olarak dil, din, ırk açısından çok çeşitli unsurların bir arada yaşadığı Balkanlar gelir. Yarımada, *Pax Romana* olarak adlandırılan dönem dışında ilk çağlardan beri katliamlara, sürgünlere, göç ettirilmelere sahne olan bir bölgeydi. Osmanlılar 1389 Kosova Savaşı’ndan sonra kalıcı olarak yerleştikleri Balkanlar’da dönemin şartlarına uyum gösteren, tarıma dayalı bir sosyal düzen kurdular. Fethedilen bölgelerde yaşayan halkın kendi geleneklerini terke zorlamamaları, dinlerini değiştirmek zorunda bırakılmamaları, çeşitli vergi kolaylıkları gibi nedenlerle o dönemde kendilerini Osmanlı Devleti içinde rahat hissetmelerine neden olmuştur. Fethedilen yerlerde özel bir İslamlaştırma ya da Türkleştirme politikası izlenmedi. Bosna, Arnavutluk ve Kosova gibi bölgelerde, vergi kolaylıklarından yararlanmak için olduğu kadar sosyo-kültürel nedenlerle de bölgesel ve kitlesel olarak İslam dinine geçişler oldu. Babailik, Bektaşilik, Hurufilik, Kalenderilik gibi heterodoks İslam’ın çeşitli tarikatları Hristiyan tebaa arasında da yayıldı. Farklı etnik ve dinsel gruplar arasında ortak yaşama kültürü gelişti. Fethedilen bölgelerde, yerleşim biriminin gelir kaynakları, ekilebilir toprakları, meraları ayrıntılı bir şekilde

¹⁴⁷ Alkan, “Osmanlı’da Cemiyetler Çağı,” s. 8.

saptanır ve vergi kaynakları tam olarak tespit edilir, miri arazi sistemine geçirilirdi. Has ve zeamet olarak ayrılan büyük topraklar, arpalık ya da ocaklık adı altında hanedan üyelerine veya yönetici sınıfına tahsis edilir, geri kalan arazi de dirlik adı verilen tımarlara bölünürdü. Hangi dinde olursa olsun köylüler tımar sahibine çift resmi öderlerdi¹⁴⁸.

Osmanlı Devleti çeşitli uluslardan oluşan bir mozaik görünümündeydi. 1789'dan sonra Osmanlı Devleti'nde de yayılan milliyetçilik akımı, devletin “millet” sistemi ile bağdaşmamaktaydı.

Fransız Devrimi'nden¹⁴⁹ en çok etkilenenler gayrimüslimlerdir. Fransa *Compo Farmio Anlaşması* ile Venedik topraklarını Avusturya ile paylaştıktan sonra Osmanlı Devleti ile komşu olmuştur. Böylelikle Osmanlıların, Hristiyan tebaasına hürriyet ve milliyetçilik düşünceleri daha kolay bir şekilde aşılarmaya başlanmıştır. Sırplar 1804'te bu sebeple ayaklanmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Nitekim II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra şu sözleri söyleyerek Fransız Devrimi'nin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkardığı etkileri ortadan kaldırmaya çalışmıştır: “Ben tebaamın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim, aralarında başka güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim havidir ve hepsi hakiki evladımdır.” der.

1789 Fransız Devrimi'nin ardından gündeme gelen ve hızla yayılma eğilimi gösteren milliyetçilik, modern çağın en önemli ideolojilerinden birisi halini almıştır. Bu ilke birçok devletin siyasal haritasını altüst etmiş ve çeşitli olaylar aracılığıyla bugüne kadar ulaşan yapısıyla siyasal tarihin gidişatını değiştiren uzun soluklu

¹⁴⁸ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Milliyetçilik ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 4–6.

¹⁴⁹ Fransız Devrimi gerek oluşum sebepleri gerekse sonuçları ile tüm dünyayı etkilemiştir. Bugünkü modern dünyanın şekillenmesinde etkili olan devrim, meydana geldiği dönemde özellikle milliyetçilik ve çağdaşlaşma kurumları ile kendisini göstermiştir. Milliyetçilik fikri imparatorlukları derinden sarsmış ve ulus devletlerini oluşturmuştur. Osmanlı Devlet adamları başlangıçta bu inkılabın yıkıcı etkisini görememişlerdir. Fransız Devrimi fikirlerinden esinlenerek; fakat temel unsurlar üzerinde durmadan devleti içinde bulunduğu bunalımdan kurtaracaklarını düşünmüşlerdir. Ancak İnkılabın milliyetçi tesirleri, tüm alınan önlemlere rağmen İmparatorluğu dağıtmıştır.

düşünce sistemleri arasında yer almıştır. Bu nedenle 19. yüzyıl milliyetçilikler çağı olarak da adlandırılır. Milliyetçiliğin bugüne kadar birçok tanımı yapılmıştır ama kısaca “bir millete ait olma bilinci” olarak tanımlanabilir. Modern yaklaşımlara göre (modernist yaklaşım olarak da sınıflanır) milletler ve milliyetçilik endüstrileşmenin, modernleşmenin ve kapitalizmin yayılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır¹⁵⁰. Anderson’a göre, “ulusların tarihçinin gözündeki nesnel modernliği karşısında milliyetçilerin gözünde sahip oldukları öznel kadimlik” milliyetçiliği açıklamaya çalışanların karşılaştığı temel paradokslardan biridir¹⁵¹.

Osmanlı Devleti’nde de gidişat farklı bir gelişim seyri izlememiştir. Paris Konferansı adeta bir dönüm noktasıdır. Paris Kongresine katılan Avrupalı devletler alınan kararları, barışın yerleşmesinden çok Osmanlı Devleti’nde ıslahatın istedikleri yöne gitmesi için kullandılar. 1 Şubat 1855 tarihli *Viyana Protokolü*, Eflak-Boğdan ve Sırp beyliklerinin gelecekteki idari örgütü, Tuna ve Karadeniz’in serbestisi ve gayrimüslim uyrukların imtiyaz ve bağımsızlığına ilişkin dört maddeyi içermektedir. Son madde reayanın durumunun düzeltilmesi ile ilgiliydi. *Paris Konferansı* ile Osmanlı Devleti Tanzimat döneminin başlarındaki merkeziyetçi eğilimini terk etmeye zorlanmıştı¹⁵². Hükümet *aşarı* kaldıracağını ve gayrimüslimleri orduya ve devlet işlerine alacağını ilgili ülkelere bildirdi¹⁵³.

Cemaatler günümüz anlamıyla ağırlıklı olarak özel hukukun geçerli olduğu alanda, eğitim, aile, miras, borçlar ve ticaret hukuku gibi konuların içerildiği ve çözümlendiği dinsel organizasyonlardır. Osmanlı Devleti kendi uyruğu olan cemaat üyeleri ile olan ilişkilerini bu cemaat örgütleri aracılığıyla yürütmüştür. Bahsedildiği gibi, Tanzimat dönemine kadar daha çok geleneksel bir çerçeve ve meşruiyet ile

¹⁵⁰ Ümit Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999, s. 98; Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007, s. 9.

¹⁵¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, İstanbul, Metis, 1995, s. 19.

¹⁵² İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840–1880**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 47.

¹⁵³ Athanasia Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi,” **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, 2. Bası, Ed. Pınaropı Stathis, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 47.

süregelen bu durum Tanzimat'ın ilanı ile hukuksal bir temel kazanacaktır. Aşağıda bahsedilecek olan Islahat Fermanı ile Osmanlı uyruklarının eşitlenmesi belgelenecek ve her cemaatin kendi yönetimlerini düzenlemesi istenecekti¹⁵⁴.

Paris Anlaşması'ndan, altı hafta kadar önce 28 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'na¹⁵⁵ göre, herkes için, can, mal, ırz ve namus emniyeti, kanun önünde eşitlik ve hukuka uyma, din, mezhep ve eğitim özgürlüğü, gayrimüslimler için, mahkemede eşit tanıklık, müsaderenin kaldırılması, karma mahkemeler kurulması kabul edilmişti¹⁵⁶. Eyalet ve liva merkezlerinde yaşayanlardan ayrıca karma meclisler kurulacaktı ve merkezde de kanun ve nizamnamelerin tartışılıp hazırlanacağı Meclis-i Vala'da, her cemaatin ruhani liderleri ve ayrıca görevleri bir yıl devam edecek birer üyelerini bulundurmaları Ferman uyarınca kararlaştırıldı. Özetle Ferman, gayrimüslimler hakkında anayasal gelişme sayılabilecek üç önemli adım atmıştır: İlki Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında nüfusa göre temsilin yerleştirilmesi, ikincisi yukarıda da bahsedilen yeni meclislere gayrimüslim üyelerin de kabul edilmesi ve son olarak milletlerin organizasyonunun yerinde düzenlenmesi çerçevesinde, cemaatlara ruhbanların dışında halktan temsilcilerin katılmasıdır¹⁵⁷.

Ferman'ın getirdiği yeniliklere Hristiyan uyrukların tepkisi farklı oldu. Rumlar yeniliğe en çok karşı çıkanlardı. Üzerlerindeki devlet otoritesinin artmasını istemiyorlardı¹⁵⁸. 15. yüzyıldan beri sahip oldukları eşitler arası birinci konumlarını kaybedeceklerdi. Dört asırdır diğerlerine göre üstün olmalarına rağmen Ferman'la Patrikhane, Ortodokslar üzerindeki aşırı haklarını kaybediyordu. Ferman'ın içeriği büyük oranda Tanzimat prensipleriyle örtüşüyordu. Tarihin getirdiği bir zorunluluk nedeniyle Babıali bu kararı almıştı. Avrupa'nın baskısının yanı sıra devletin o günkü

¹⁵⁴ Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi, s. 48.

¹⁵⁵ **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: I, s. 7-14.

¹⁵⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, Cilt: III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t. y., s. 1-4.

¹⁵⁷ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat," **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 1987, s. 18; Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi," s. 3.

¹⁵⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, s. 10-11.

koşulları ve bürokrasinin geleneği gelişmelere kısmen de olsa özgün bir yol çizebilirdi.

Tüm Osmanlı milletlerinin resmi olarak tanınması ve bu sayede toplumsal kurumlara dahil edilmesi, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gerçekleşir. Millet elbette gayri resmi olarak önceki yüzyıllarda tedricen biçimlenmiştir ve diğer dinlerin reisleri ve merkezleri (örneğin Patrikhane gibi) devletin bir idari mekanizması olma özelliğini kazanmıştır. 1876'da Kanun-i Esasi ile Osmanlılık ilkesi yani Osmanlı Devleti'nin bütün tebaasının eşitliği ilkesi ilan edilir ve devamında reform bildirgeleri toplumsal kurumların tümüyle laikleştirilmesini öngörür. Reform metnlerinin incelenmesiyle, gayrimüslimlerin Osmanlı uyruğu olmalarını kendi milletlerine dahil olarak meşrulaştırdıklarıdır. Yani Rum, Rum olduğu için Rum'dur. Dolayısıyla ruhani lider, örneğin Patrik, Ortodoksların Osmanlılığının kefilidir. Ancak o, Osmanlı Devleti dahilinde Ortodoksların eşitliğini temin eden, yani Ortodoksların diğer Osmanlılarca ayırt edilmesini ve tanınmasını sağlayan kişidir. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi, reform belgeleri, Osmanlı Devleti kurumlarının sekülerleşmesini öngörür ve bunu da büyük ölçüde gerçekleştirir ama dini liderlerin inananlar topluluğu üzerindeki iktidarının da tanınması, ilk bakışta reformları bizzat baltalar. Etraflıca analiz edildiğinde bu tam olarak böyle değildir. Millet temelinde bir ayırımın tanınmasına, millet çerçevesi içinde ruhani olmayanların da gücünün tanınması yani ruhani liderlerin gücünün sınırlanması eşlik eder. Böylece ruhani meclislerin yanına halktan kimseleri de koyarak, ruhani olmayanların cemaat düzeninde yıllardır itiraz ettikleri şeyi, ruhbanların mutlak iktidarını resmen tanıırken ilk kez ruhbanın bu dünyevi iktidarına sınır koyar¹⁵⁹. Osmanlı Devleti'nin adet olarak sadece dini önderlere devrettiği ruhani işlerle ilgili imtiyazları müminler cemaatinin bütününe yayar ve bunlar artık dini toplulukların değil tüm milletin imtiyazlarıdır ve bu yolla onları dünyevileştirir. Örneğin Patriğin gücünü sınırlandırır ve bu gücü Ortodoks Hristiyanların bütününe yayarken Patriği toplumsal kurumların sekülerleşmesinin kefilini tayin eder. Bu durumda dini lider, milletin iç işleyişini düzenleyecek toplumsal kurumları,

¹⁵⁹ Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi," s. 7–9.

Babıali'nin talimatlarına ve meclislere katılacak halktan kimselerin düşüncelerine göre düzenlemeye mecbur olduğundan dünyevileşmenin taşıyıcısı haline gelir¹⁶⁰.

Yine de Osmanlı Devleti Avrupa'nın ekonomik ve diplomatik baskısına her zamankinden daha çok maruz kalmaktaydı. Sonuçta yapılacak reformun alacağı yön konusunun tespiti zordu. Parçalanmakta olan bir ülkeye hangi tür yönetim şekli getirilecekti. Bürokratlar, Avrupa diplomasisinin önerdiği projelerden ve bu projelerden daha radikal nitelikteki Balkan ulusçuluğunun isteklerini bastırabilecek yeni bir yönetim sistemi kurmak zorundaydılar¹⁶¹. 1800'lü yılların başında Osmanlı sınırlarından giren “millet” kavramı, çok kısa sürede önce devletin Avrupa ile ortak yanları daha fazla olan gayrimüslim unsurları üzerinde ayrılıkçı bir kimliğe bürünmüş ve birlikte yaşayan farklı milletler birer birer yapıdan ayrılmışlardır.

Yaşanan kopuşlara bir şekilde dur diyebilmek için Osmanlı Devlet adamları ve aydınları, çok çeşitli öneriler ortaya koymuşlar ve devleti kurtarmaya çalışmışlardır¹⁶². Bu öneriler kısaca özetlenecek olursa, Tanzimat döneminde *Osmanlılık*, II. Abdülhamit döneminde *İslamcılık/İslam Birliği* ve nihayetinde 1908 sonrası İttihatçılar döneminde *Türkçülük*'tür. Bu üç döneme kronolojik açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kaos ortamıyla paralellik görülür. Osmanlılık düşüncesi ile Devlet'in henüz tam olarak çöküşe geçmediği bir dönemde eşitlik, Osmanlı vatandaşlığı gibi kavramlarla tebaa üzerinde devlete karşı bir aidiyet hissi yaratarak İmparatorluğu oluşturan unsurların bir arada tutulması için çalışıldığı görülür. İslam birliği fikri ise, Osmanlılık düşüncesinin pek yararlı olmadığının özellikle Hristiyan unsurların ayrılık konusundaki ısrarlarının anlaşılması üzerine, Araplar gibi Müslüman unsurları imparatorluk çatısı altında tutabilme çabasının bir yansımasıdır. Tüm bu çabaların sonuçsuz kalacağına anlaşılmasıyla da nihayetinde “Türkçülük” düşüncesi Osmanlı Devleti'ni kurtarabilecek fikir olarak hayata geçirilmiştir. Bu aşamadan sonra, devletin kurucu unsuru olan Türklerin birliğini

¹⁶⁰ Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi,” s. 9.

¹⁶¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840–1880*, s. 47–48.

¹⁶² Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, s. 200.

sağlamak ve bu şekilde devleti yaşatmak ana siyasa olarak kabul edilmiştir. Bu tespitten hareketle, Fransız Devrimi'nin sonuçlarından biri olan “millet” kavramının etkilerine Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletler içerisinde Türklerin en son maruz kaldığı söylenebilir.

Özetle Tanzimat Fermanı'nın okunmasının ardından cemaatlerin dinsel yönetimleri ve mezhep ayrıcalıklarına ilişkin geçerli yöntemlerin birer özel düzenleme ile belirlenmesi sağlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ardından da Rum, Ermeni, Musevi ve Protestan cemaatleri hakkında birer özel tüzük (nizam-ı mahsus) yapıldığı görülmektedir¹⁶³. Bunların dışında kalan mezheplerin özel tüzükleri yoktur. Ancak örneğin Bulgar Eksarhlığı'na 1870 yılında bir berat verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde merkezi İstanbul'da olan büyük cemaatler şunlardır: Rum, Musevi, Ermeni Gregoryen, Ermeni Protestan ve Bulgar cemaatidir. Bunun dışında kalanların çoğu Suriye, Irak ve Cezire taraflarında bulunmaktadır. Bunlar, Rum Melkit Katolik Cemaati, Süryani Kadim Cemaati, Süryani Cemaati, Keldani Cemaati, Nasturi Cemaati, Yakubi Cemaati olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde resmen tanınmış ve faaliyet gösteren 12 tane cemaat belirlenmiştir¹⁶⁴.

Dernekleşme sürecine bakıldığında, gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha erken tarihte derneklerini kurdukları görülür. Tanzimat'tan önce başlayan sınırlı dernekleşme teşebbüslerinin Birinci Meşrutiyet döneminde, Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar, Arnavutlar ve Araplar arasında düzenli ve sürekli bir şekil aldığı görülür. Modernleşmeyle geleneksel tarım ekonomisi çözülürken, yerini iktisadi bir örgütlenme türü olan şirketler almaya başladığında, aynı şekilde millet

¹⁶³ Islahat Fermanı ile gayrimüslim toplulukların kendi iç idare ve işleyişlerinde zamanın ihtiyaçlarına göre bazı düzenlemelerin yapılması gerektiği belirtiliyordu. Bu yenilikler milli nizamnameler yoluyla gerçekleştirilecekti. 1860'tan itibaren bir seri düzenlemeler yapıldı. Bunlar, “Rum Patrikhanesi Umurunun Islahı Zımında Patrikhane-i Mezkurede Müçtemi Olan Komisyonun Patrik İntihab ve Nasbuna Dair Tertib Eylediği Nizamname-i Umumi” tercümesidir. **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: II İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289, s. 902–937; “Dersaadet Ermeni Patrikinin Suret-i İntihab-ı Beyanı”, **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: II, İstanbul, 1289, s. 938–961; “Hahamhane Nizamnamesi” **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: II, İstanbul, 1289, s. 962–975; “Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi”dir, **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: IV, İstanbul, 1295, s. 615–616.

¹⁶⁴ İbrahim Hakkı, **Hukuk-ı İdare**, Cild-i Evvel, İstanbul, Karabet Matbaası, 1307, s. 315; Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” s. 48.

sisteminin çözülmeye başlamasıyla birlikte yeni bir örgütlenme şekli olan dernekler ortaya çıkar. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Museviler için ortak görülen özellik, din dışı alanlarda ve amaçlarla örgütlenmenin görülmeye başlanmasıdır. Ancak yine de bazı farklılıklar göze çarpar; bu dönemde bir yandan başta dini otoritelerin karşı çıktığı sonra kabullenmek zorunda kaldığı dini kurumların etkisi dışında örgütler ortaya çıkarken, diğer taraftan dini amaçlı, ibadethane merkezli yardım ve dayanışma dernekleri kurulur. Protestanlar arasında Amerika'ya bağlı, misyoner istasyonları türünde bir örgütlenme daha yaygınken, Katolikler arasında Fransa'ya bağlı ve kilise merkezli dini yardım derneklerinin varlığı gözlemlenmektedir. Ortodokslar arasında ise daha çok Yunanistan merkezli bir dernekleşme eğilimi vardır. Museviler arasında öne çıkan dernekler ise Fransa merkezli *Alliance Israëlit* destekli laik eğilimli eğitim, yardım ve kültür dernekleridir¹⁶⁵. Cemaat yapısının çözülmesi sürecinde, yeni bir ideoloji, siyasal ve kültürel bir yeniden yapılanma çağrısı olarak milliyetçilik özellikle gayrimüslimlerde bağımsız bir değişken olarak cemiyetleşmeyi oldukça etkilemiştir.

Rumlar arasında, siyasal dernekler bir kenara bırakılırsa, dernekleşme 19. yüzyılın hemen başında ortaya çıkar ve son şeklini ancak yüzyılın ikinci yarısında *Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi* (Elliniki Filolopiki Eteryä) ile alır. Dernek 1861 yılının Mart ayında kurulmuştur¹⁶⁶. Cemiyet'in ismi daha sonra *Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos*'a dönüşmüştür. Amacı Osmanlı Devleti içerisindeki Ortodoks halklar arasında ve özellikle Anadolu'da eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Gecikmiş bir aydınlanma ruhu içinde dinsel önyargılardan bağımsız bir eğitimin yaygınlaştırılması tüm İmparatorluk'ta eğitimin genel bir ihtiyacıdır. Ayrıca toplantılarında Yunan ulusal inancını pekiştirmek amacıyla, antikiteden ilham alarak Antik Yunanı, Bizans tarihini, düşünsel başarıları konu alan bilimsel çalışmalar okunuyordu. Cemiyet hızla gelişmiş ve diğer benzerlerinden ayırt edilir derecede canlı ve yaygın büyük bir kitleye ulaşmıştır. Öyle ki İstanbul'da Rum cemaatinden olmayan çok sayıda kişi faaliyetlerine etkin bir biçimde katılmaya başladı. Cemiyetin

¹⁶⁵ Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı," s. 8.

¹⁶⁶ Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: I-II, s. 790.

modern anlamda bir nizamnamesi (*Kanonismos tu Sillogu*) vardı, ancak kuruluşları için resmi bir izin almamıştı¹⁶⁷. Yine de toplumsal bakımdan Cemiyet, ne başlangıç aşamasında ne de faaliyetlerinin sonraki safhalarında kapalı bir organizasyon olarak nitelendirilemez. Cemiyet'in nizamnamesi bizzat örgütlenmesini ve idareyi günün koşullarına uygun belli bir hiyerarşiye ve açık bir biçime göre öngörüyor; her yıl üyeler arasından seçilen başkanlar tarafından idare ediliyordu. Müdürlerin oluşturduğu organları yöneten bir de başkanları vardı. Cemiyet'in nizamnamesi İstanbul'un başka dernekleri için de bir model teşkil etti¹⁶⁸. Ancak II. Abdülhamit 1890'da pek çoğu fermanla onaylanmamış bazı derneklerin yasallığını yok saymıştır; Sillogos da onlardan biridir. Bunun dışında derneğin çeşitli ekonomik sorunları olduğundan bu tarihten sonra Patrikhane'nin himayesi altına girmiştir¹⁶⁹. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Cemiyet'in siyasal etkinlikle bağlantısı neredeyse yoktu ve Osmanlı bürokrasisiyle ilişkileri çoğunlukla bu siyasetten uzaklıkları dolayısıyla iyiydi. Faaliyetleri takibata uğramamıştır¹⁷⁰.

Theodor Herzl'in Filistin'le ilgili çalışmaları haricinde Osmanlı Musevileri'nin gizli siyasal amaçlı derneklerden çok, kültürel amaçlı dernekler kurduğu görülür. Bunlardan en önemlisi, Fransa merkezli *Alliance Israélite Universelle* (Evrensel İsrail Birliği)'dir¹⁷¹. Bu dernek ve kurulan diğerleri Siyonizm hareketinin önderleridir. Alyans derneği 1860 yılında kurulmuştur. Eğitim ile ilgilenir ve okullar açardı¹⁷². Dernek Fransa merkezli olduğundan resmi dili Fransızcadı ve okullarında da bu dili diğer yerel dillere ve Ladino, Yiddiş gibi kendi dillerine tercih etmekteydi¹⁷³.

¹⁶⁷ Haris Eksertzoğlu, **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 9–12.

¹⁶⁸ Eksertzoğlu, **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati**, s. 45.

¹⁶⁹ Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi,” s. 25.

¹⁷⁰ Haris Eksertzoğlu, **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati**, s. 51–52.

¹⁷¹ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, Çev. Meriç Sobutay, İstanbul, Kapı Yayınları, 2008, s. 256.

¹⁷² Alliance okulları ve Tanzimat devrinde Türkiye Yahudi cemaati hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Aron Rodrigue, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması-Alliance Okulları**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s. 41–168.

¹⁷³ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, s. 804.

Diğer bir ilgi çekici gayrimüslim derneği ise siyasal amaçlara sahip olan *Filik-i Eterya Cemiyeti* (*Eterya ton Filikon= Dostluk Cemiyeti*)’dir. 1814 yılında Rusya’nın Odesa şehrinde ikisi Rum biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından kurulmuştur. Kurucusu *Ksantos*’un da mason olması dolayısıyla, masonların kuruluş ve işleyiş usulleri benimsenmiştir. Yunan bağımsızlık hareketine destek veren Rus Çarı’na dernek başkanlığının teklif edilmesi de desteğin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. *Apostol* adı verilen papazlar Rum unsurunun bulunduğu bölgelere dağılarak üye kaydetmeye ve taraftar kazanmaya çalışmışlardır. Cemiyet üyeleri gerektiğinde servetlerini ve hayatlarını feda etmeye ve Cemiyet’in projeleri hakkında konuşmamaya yemin ediyorlardı. Kısa süre içerisinde Osmanlı Devleti toprakları üzerinde birçok şubesi açılan bu gizli dernek, Patrikhane’ye bağlı tüm Rumları ve ülkelerini içine alan bir devlet kurma amacı güdüyordu. Cemiyet’in gizli merkezi İstanbul Fener’de Rum Beylerinden Eksatto’nun evidir. Cemiyet Mora İsyanında da önemli bir rol oynamıştır. Bunun farkına varan II. Mahmut, Rumlara karşı sert tedbirler aldı. Öncelikle resmi tercümanlık yapan Fenerli Beylerin tüm itibarı sarsıldı. O sırada Fener Rum Patriği olan *V. Grigorios*’un Mora asileri ile mektuplaştığı ve Filik-i Eterya’nın İstanbul’daki başkanı olduğu düşünüldü. Hükümetin isteğine uyarak asileri aforoz etmesine rağmen isyan büyüyünce Patrik, isyanı teşvik ettiği ithamıyla resmi elbisesi ile bir paskalya pazarında Patrikhane’nin orta kapısının önünde asıldı. Suçlu görülen diğer metropolitler de aynı şekilde cezalandırıldı. Ancak bu idamlar Avrupa kamuoyunun Yunanlıları daha fazla desteklemesine ve Osmanlı Devleti’ne karşı sürdürdükleri baskıların daha da şiddetlenmesine neden oldu. Yaşanan uluslararası gelişmelerin ardından 1829’da Rusya ile yapılan Edirne Anlaşması ile Eflak-Boğdan ve Sırbistan’ın imtiyazları arttırıldı ve Yunanistan’a bağımsızlık verildi. Filik-i Eterya’nın çalışmaları sonucunda bağımsızlığını kazanan Yunanistan, Osmanlı Devleti’nin dağılmasında bir başlangıç noktası olmuştur. Cemiyet varlığını ve faaliyetlerini 1876 yılına kadar

devam ettirdi¹⁷⁴. Daha sonra Berlin Anlaşması ile Eflak-Boğdan, Sırbistan ve Karadağ'ın da bağımsızlıkları tanınmıştır.

Filik-i Eteryayı örnek alan diğer Balkan ulusları da çeşitli gizli siyasal dernekler kurmuşlardır. Amaçlarının bağımsızlık olduğu açıktır. Özellikle Makedonya ve Bulgaristan'da Balkanlaşmanın siyasal simgesi komiteler ve çetelerdir¹⁷⁵. Makedon ve Bulgarlar, bunlar eliyle yürüttükleri savaşlarda uzmanlık kazanmışlar ve bu sayede komite ve çetelerini siyasal hayatın yapısal unsurları durumuna getirmişlerdir. Bu tür bir olguyla daha çok Balkanlar'da karşılaşılır.

Ermeniler bu gelişmeye daha çok 19. yüzyıl sonunda katılacaklardır. Teşkilatlanmalarını 1880'li yılların sonlarına doğru tamamlamışlar, gizli komiteler kurmuşlar ve Anadolu'da isyanlar çıkararak olası Avrupa müdahalesini arzu etmişlerdir. 1881 yılında Erzurum'da "Anavatan Müdafileri Cemiyeti", 1882'de Ermenileri, hukuklarına sahip olmak, bazı yerlerde isyanlar çıkarmak ve gençleri silahlandırmak amacıyla "Kara Haç Cemiyeti" kurulmuştur. Hınçak Komitesi ise 1887 yılında İsviçre'de Armenia gazetesi yazarlarından Avedis Nazarbekyan ve eşiyle birlikte Kafkasyalı bir grup öğrenci tarafından kurulmuştur. İdareci ile üyelerinin büyük bir kısmı Rusyalı Ermenilerden oluşmaktadır. Taşnaksutyun Komitesi (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) ise 1890'da Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları tarafından meydana getirilmiştir. Hınçak komitesinin programı doğrultusunda ihtilale başlayan komiteciler, 1896 yılı sonuna kadar aralıklarla özellikle Doğu Anadolu'yu karıştıracak olaylar zincirinin ilk halkasını başlatmışlardır. Hınçak Komitesi aynı dönemde İstanbul'da ilk eylemini de

¹⁷⁴ Necla Günay, "Filik-i Eteryay Cemiyeti," **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 1, 2005, s. 273-285; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, Cilt: V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, y.y., s. 109-110; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, 504-505; Bülent Atalay, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri 1908-1923**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001, s. 10.

¹⁷⁵ Komita ve çete sözcükleri o dönem genellikle eşanlamlı olarak kullanılıyordu. Fakat tarihsel gelişme içinde aralarında farklar olduğu açıktır. İkisi de eylemci olmakla beraber Komita (komite) planlayıcı, beyin görevine sahip yüksek düzeyde kurmay ve karar organıdır. Çetenin ise uygulayıcı niteliği ağır basar. Her an harekete hazır, terörize eden, militan bir vurucu kuvvettir; genel olarak 15 kişiyi geçmeyen kadrosuyla ayrı ayrı ve suikast, bombalama gibi sınırlı hareketler yapar.

düzenlemiştir. Kumkapı Olayı olarak bilinir. Bu ve bunun gibi düzene karşı sürdürülen isyan hareketleri nedeniyle hükümetçe çeşitli takibatlara konu olmuşlardır¹⁷⁶.

Makedonya’da kurulan en ünlü siyasal örgüt, *Vnatreşna Makedonska Revolucionerna Organizacija (VMRO: İç Makedonya Devrimci Örgütü)*’dür. 1893 yılında Selanik’te kurulmuştur ve yapısı gereği gizlidir. 1903 yılında bir isyan tertip etmişler ve Kručevo kentini işgal edip Kručevo Cumhuriyeti’ni kurmuşlar ama 12 gün sonra isyan Osmanlı ordusu tarafından bastırılmıştır¹⁷⁷.

Bir diğer Balkan ulusu olan Arnavutluk, Osmanlı Devleti’nden en son kopan ülkedir. 1908’den 1913’e kadar Arnavutluk sorunları, Tanin başyazarına göre, “her gün bitiyor ve her gün başlıyordu”. Bu nedenle Osmanlı yönetimini sürekli başkaldırma eylemleriyle uğraştırmışlardır. Arnavut dernekleri hakkındaki araştırmalar yetersizdir, bir dernek için birden fazla isim kullanılması işi daha da zora sokmaktadır. Dahiliye Nazırı Ahmet Bey’e göre Arnavut Kulüpleri (dernekleri) Kürt dernekleriyle birlikte İstanbul’da kurulan derneklerdendir. *Başkim*¹⁷⁸ *Cemiyeti*, Arnavut dernekleşme tarihi içinde en tanınmış ve örgütlenmiş dernektir. 1908 öncesinde kurulduğu kabul edilmektedir. Cemiyet ayrılıkçı bir ideolojinin eylem organıydı. 1908 İsyanının beyni Manastır Başkim Cemiyeti idi¹⁷⁹. Ayrılmak isteyen diğer bir gayrimüslim grup ise Ermenilerdir. İdeolojik planda ilk Ermeni isteği Osmanlı ülkesi içinde yabancı koruyuculuğu altında ıslahat hareketine bağlı bir özerklik elde etmekken, daha sonra bu amaç Erivan’dan Akdeniz’e kadar uzanacak bir Ermeni devleti kurulması amacına dönüşmüştür. Ermeni ve Arap gizli siyasal dernekleri esasen İkinci Meşrutiyet döneminde asıl etkinliklerini gösterdikleri için gelecek bölümde inceleneceklerdir.

¹⁷⁶ Ermeni Dernekleri, bu dernekler hakkında devletçe yapılan yazışmalar, alınan mahkeme kararları için bkz.: Yusuf Sarınoy (Proje Yöneticisi), **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.

¹⁷⁷ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, s. 509–514.

¹⁷⁸ Arnavutça’da birlik, ittifak demektir.

¹⁷⁹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, s. 535–540; Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul, YKY, 2007, s. 76.

d. Mason Örgütlenmesi

Kökleri Antik Çağ'ın işçi birliklerine kadar uzanan mason dernekleri, Osmanlı Devleti'nin son ve "en uzun" yüzyılına etki etmiş kurumlardan biridir. Tarihin ilk dönemlerinde masonluk duvarcı ustalarının kurduğu bir meslek teşekkülü şeklindeydi ki Fransızca'da da mason duvar ustası anlamında kullanılır. Eski Çağ'da inşaat ustalarının sahip olduğu inanç, özel bir niteliğe sahiptir. Uğraştıkları iş mabetlerin inşasıdır ve bu çalışmanın asıl amacı tanrıları onurlandırmaktır. Roma'da ve etkilediği diğer ülkelerde *collegiaların* içinde örgütlenmişlerdir. Örf ve adetleri, *rit* ve *semboller* ile Bizans *collegiası*, Arap ve Müslüman topluluklarını da etkilemiştir. Tüm bu birliklerin ortak özelliği, yapı geleneklerine sahip çıkmak ve inşaat tekniklerini sır olarak saklamaktır. Daha sonra laik "zanaatçı birlikleri" (*confrérie*)¹⁸⁰ 12. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanmıştır. Zamanın sosyal ve dinsel çalkantılarından doğan ve başlangıçta her meslekte insanı, aynı amaç doğrultusunda bir araya getiren kuruluşlara "zanaatçı birlikleri" adı verilmiştir. Daha sonra yeni bir düzenlemeye gidecek ve birlikler bünyelerine aynı meslekte uzmanlaşmış kimseleri alacaklardır¹⁸¹.

Bu dönemlerde zanaatlar her zaman bir tımara ya da bir siteye bağlıydı. Mesleklerini yapmaları konusunda bağlı bulundukları otorite sıkı kuralları uygulamakta ve zanaatın ürünlerinin satın alınması, vergi ödenmesi, gözetleme görevi, yer değiştirme yasağı gibi ağır sorumluluklar yüklenmekteydiler. "Düzene

¹⁸⁰ *Confrérie*ler esasen yardım seven, din ağırlıklı birliklerdir. Mimar, mühendis, dülger, duvarcı ustası gibi özgürce sanatını uygulayan ve aynı zanaat kolunda çalışan kimselerdir. Bir zanaat Fransa'da örgütlenmeye başladığında onun için ilk kullanılan söz *confrérie*dir. Dinsel ve toplumsal rolleri olan bu yardımlaşmaya dayalı kardeşlik dernekleri, zanaatçılar dernekleri olan *métier* zamanla birbirinden ayrılacaktır ama *métier*lerin yanı sıra mutlaka bir de *confrérie* olurdu. Sonra *métier*ler (*communauté métier*) zanaat topluluğu halini aldı. Ancak 18. yüzyılda lonca, korporasyon adını alacaktır. Paul Naudon, **Masonluk**, Çev: Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınları, 2004, s. 20.

¹⁸¹ Paul Naudon, **Masonluğun Kökenleri**, Çev. Can Kapyalı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007, s. 19-64; Mustafa Besimzade, **Sorularla Masonluk**, 2. Bası, İzmir, İzmir Vadisi Araştırma Locası Yayınevi, 2006, s. 16.

sokulmuş” bu zanaat erbabının yanında başka zanaatçılar da vardı. Bunlar, zanaatlarını yaparken gezip dolaşma özgürlüğünden de yararlanabiliyorlardı. Bu tür imtiyazları vermeye yetkili tek kurum kilise idi. Gerçekten de bu tür ayrıcalıklara sahip derneklerin inançları sorgulanmadan kilisenin koruyuculuğu altında geliştiği görülür. Bunlar *hür* zanaatlardı ve bazen bu işle uğraşanlara *hür duvarcılar* da denirdi (kendilerine her dilde hür kelimesini karşılayan bir sözcükle: *hür mason*, *franc maçon*, *free mason* da denilmekteydi)¹⁸². İnşaatçı topluluklarına ait ele geçirilen en eski yönetmelik *Montpellier*’de hazırlanmış 1196 tarihinde *Montpellier Senyörü VII. Guillaume* tarafından onaylanmıştır¹⁸³. Dernek o dönemlerde mesleki amaçlarının yanında bazı sosyal amaçlar da edinmişti. Hastalara ve yolculara yardım veya ölenler için ayinler düzenlemek gibi. Ayrıca ustaların, kalfa ve çıraklara karşı öğretmenlik yapma görevleri de vardı. Çalışma ve bilim kollarının uzmanlıklara ayrılmadığı insana ait gerçekleri ifade görevinde olan bir ustanın aynı zamanda, mimarlık, müteahhitlik, duvarcılık, dülgelik, heykeltıraşlık yaptığı bir çağda bu öğretim işi, geometri, sanat, felsefe ve ilahiyat konularında geniş bilgi sahibi olmayı gerektirmektedir. Yapı sanatında yetkinliğe erişmek, insan bilgi ve yeteneklerinin özüne de varmış olmayı zorunlu kılmaktadır. Masonluğun daha o dönemde spekülative olan bu niteliği, kabul edilen, yani zanaata yabancı olmakla birlikte üyeliğe alınan kimselerin de katılmasıyla daha belirgin bir hal aldı. Bu zanaat dışında katılımların bazı nedenleri vardır. Her şeyden önce, masonluk yasalarca yasaklanmamış bir dernekti. Belirli ayrıcalıklara sahipti, ustalar ve sanatçıların ünü olmaları, orada görüşülen sorunlar, bilgi edinebilme imkanı, güçlü kişilerin koruması altında olma, kuşku uyandırmadan düşüncelerini paylaşmak usta olmayan okuma yazma meraklısı insanları da yanlarına çekmekteydi¹⁸⁴.

12. ve 16. yüzyıllar arasında mesleklerde konuşulan ortak dilin Fransızca olduğu söylenir. Henüz uluslararası bir gelişimin düşünülmediği sıralarda loncaların

¹⁸² Naudon, **Masonluk**, s. 20–21.

¹⁸³ İngiltere’de de eski çağlara ait mesleki birçok tüzükle karşılaşılmalıdır. 1352’de Latince olarak kaleme alınan York Masonluğu yönetmeliği, *Ordinacio Facto Pro Cementariis et Ceteris Operatis Fabricae* ismiyle yayınlanmıştır. (Naudon, **Masonluğun Kökenleri**, s. 201.)

¹⁸⁴ Naudon, **Masonluk**, s. 24–26; Naudon, **Masonluğun Kökenleri**, s. 234.

yönetimindeki üst düzey görevliler kendi aralarında ve diğer ülkelerdeki meslektaşlarıyla çalışmaların geliştirilmesi ve sanatçıların ekonomik koşullarının düzeltilmesi konularında diplomatik anlaşmalar yapmışlardır. Amblemelerinde ve inşa edilen yapılarda *in rebus* olarak adlandırılan ve sözcüklerin resimle anlatılması adı verilen ezoterik ve alegorik bir tür hiyeroglifi andıran yazıların tümü Fransızca'dır¹⁸⁵.

17. yüzyılda dini çatışmalar Avrupa ülkelerini ekonomik yönden zayıflatınca, inşaat sektörü de bu sıkıntıdan etkilenmiştir. Masonlar bu sıkıntıyı atlarmak için çeşitli tedbirlere başvurdular. Eski yıllarda da görülen, meslekten olmayan ama ekonomik ve politik yönden güçlü kimseleri localara almaya başladılar. Bu durum yukarıda da açıklandığı şekilde her iki tarafın da menfaatineydi. Bu yüzyılın ünlü filozof ve bilim adamlarından Francis Bacon, Isaac Newton, Elias Ashmol gibi bir çok simyacı da *kabul edilmiş* sıfatıyla mason oldu. Eski zamanlarda meslekten olan kişiler daha fazlaydı ama daha sonra imtiyazların artması nedeniyle, dışarıdan gelme, kabul edilmiş üyeler, operatif üyeleri sayıca geride bıraktı. 24 Nisan 1717'de Londra'da dört loca bir araya gelerek ilk büyük locayı kurdular ve bir büyük üstad benimsediler. Localar Federasyonu denilebilecek bu birleşme ile modern anlamda *spekülatif hür masonluk* kurumu da resmen kurulmuş oldu. James Anderson tarafından bugün *Anderson Yasaları*¹⁸⁶ olarak bilinen tüzük hayata geçirildi¹⁸⁷. Bu tarihe yani 1717'ye kadar süregelen masonluk, *operatif masonluk* olarak adlandırılır. 1717 tarihinde *obediyan*sın¹⁸⁸ da kurulması ve meslek dışı üyelerin sayısının meslekten üyelerden artık daha fazla olması ve yeni kurallarla birlikte ikinci döneme, günümüz anlamıyla masonluğa "spekülatif masonluk" adı verilmektedir. Yeniden organize edilen masonluğun bu tarihte tespit edilen esaslarının çeşitli ilave ve değiştirmelere rağmen, hemen hemen aynen bugün de yürürlükte olduğu

¹⁸⁵ Naudon, **Masonluğun Kökenleri**, s. 230–232.

¹⁸⁶ Bu yasa, 1723 yılında daha evrensel bir görüşle gözden geçirilmiş olmasına karşın, 1738 yılında yapılan değişiklikler spekülatif hür masonların sonraki yıllarda *obediyan*s denilen gruplaşmalarla bölünmelerine zemin hazırlamıştır. Nitekim İngiltere'de tüm İngiliz localarının bir çatı altında birleşmeleri ancak 24 Aralık 1814 tarihinde mümkün olabilmektedir. (Naudon, **Masonluk**, s. 25.)

¹⁸⁷ Besimzade, **Sorularla Masonluk**, s. 29–30.

¹⁸⁸ Obediyan masonlukta büyük loca ile eş anlama gelen bir terimdir. Büyük locaya bağlı olarak çalışan locaların, bağlı bulundukları büyük locanın tüzük ve kurallarına uymakla yükümlü bulunduklarını vurgular.

söylenmektedir¹⁸⁹. 1723 tarihinde kabul edilen ve yayınlanan *Hür ve Kabul Edilmiş Masonların Eski ve Muhterem Kardeşlik Cemiyetinin Nizamları* adını taşıyan bir ana tüzük, bu tarihten sonra tüm dünyada kurulmuş olan ulusal mason obediyanlarının kuruluş tüzüklerine kaynak ve dayanak oluşturmuş ve çoğu yerde olduğu gibi kabul edilmiştir¹⁹⁰. Yine bu dönemde masonların kilise ile yolları ayrıldı ve çoğunlukla Krallıkların koruması altına girdiler.

Osmanlı Devleti ve Türkiye’de masonluk genellikle üç ayrı bölümde incelenmektedir. Bunlar, İkinci Meşrutiyet’ten önceki dönem, 1909 yılından 1935’e kadarki dönem ve 1948 yılından sonraki dönemlerdir. Dernek 1935 ve 1948 yılları arasında kapatılmıştır. Konu açısından bir sınırlamaya gitmek gerektiğinden burada sadece ilk ve ikinci dönemin Cumhuriyet’e kadar olan kısmı, dernekler hukuku açısından çeşitli tarihsel olaylarla birlikte incelenecektir.

Osmanlı masonluğu 18. yüzyıl ortalarında doğdu ama ancak 1850’den sonra devletin siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda Batı’ya açılmasının ardından gelişmeye başladı. Bu dönemde masonlar kendi ulusal obediyanlarını kuramadıkları için dernekler bir sömürge masonluğu çizgisi taşımaktadır. O dönem Osmanlı topraklarında açılan düzinelerce locanın hiç biri özerk değildi. Hepsi aralarında rekabet olan ve farklı ulusların çıkarlarını temsil eden çeşitli yabancı obediyanlara bağlıdır: İngiltere Büyük Locası, Fransa Büyük Locası ve Büyük Maşırıkı, İtalya Büyük Maşırıkı, Hamburg Büyük Locası, Yunanistan Büyük Maşırıkı vd. gibi¹⁹¹.

Osmanlı Devleti’nde masonluk hakkındaki ilk gayri resmi bilgi 1721 yılına aittir ve İstanbul’da Fransız masonları tarafından bir locanın kurulması ile ilgilidir. Apak’ın naklettiği kadarıyla:

¹⁸⁹ Fikret Çeltikçi, **Hür Masonluk Tarihinden Notlar**, 2. Bası, Ankara, Mimar Sinan Yayınları, T. y., s. 28.

¹⁹⁰ Çeltikçi, **Hür Masonluk Tarihinden Notlar**, s. 71; Carl Claudy, **Introduction to Freemasonry III**, Washington, The Temple Publishers, 1931, s. 157.

¹⁹¹ Paul Dumont, **Osmanlılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk**, Çev: Ali Berktaş, İstanbul, YKY, 2000, s. 22; Angelo Iacovella, **Gönye ve Hilal**, 2. Bası, Çev. Tülin Altınova, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 9, dn: 11.

“İstanbul’da ilk mason locası 18. asırda (23)üncü Osmanlı Padişahı Üçüncü Sultan Ahmet (1703–1730) zamanında açılmıştır ki, Türkiye’deki ilk mason mahfili de budur. Bu loca Fransız obediyanına bağlı olup, Galata’da Perşembe Pazarı’nda Arap Camii civarında imiş. Galata ve Azapkapı arasındaki bölge o zamanlar Frenkler ve bilhassa Venedik ve Cenevizlilerin ahfadında olan Levantenler sakin bulunduklarından bu locanın onlar tarafından idare edildikleri zan olunmaktadır. Maalesef ismi malumumuz olmayan bu loca Üçüncü Sultan Selim zamanına kadar çalışmış ve 1789 Fransız Büyük İhtilalinin doğurduğu aksülameller neticesi o tarihten sonra kapanmıştır.”¹⁹²

1762’den itibaren devletin İstanbul, İzmir, Selanik gibi belli başlı kentlerinde *Büyük İngiltere Locasına* ve *Marsilya Ana İskoçya Locasına* bağlı locaların varlığı bilinmektedir. Bu localara ait en eski loca cetveli *Marsilya Obediyanına* ve *Fransa Maşrik-ı Azamı*’na aittir. Bu cetvelde dokuz ülkeden büyük tüccarların ve diplomatların isimlerine rastlanır ama herhangi bir Müslüman Türk yer almaz. Bu ilk masonluk teşebbüsleri çoğunlukla Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında taraftar toplamıştır. 1850’lerden önce localara pek kabul edilmeyen Müslümanların sayısı o dönem çok azdır¹⁹³.

Apak’a göre 1720’de III. Ahmet tarafından Fransa’ya elçi olarak gönderilen *Yirmisekiz Mehmet Çelebi* oğlu *Sait Çelebi*’yi de kethüda olarak yanında götürmüş ve bir yıl kadar Paris’te yeni fikirlerle temas ettikten sonra İstanbul’a dönmüşlerdir. Akabinde Sait Çelebi, İbrahim Müteferrika ile Türkiye’de ilk matbaayı kurmuş ve bu sırada İstanbul’daki yukarıda anılan Fransız locasına bazı arkadaşlarıyla beraber girmişlerdir. Bilinen ilk Türk masonu bu nedenle Sait Çelebi’dir¹⁹⁴. Yine ilk masonlar arasında bilinenlerden biri de Humbaracı Ahmet Paşa’dır¹⁹⁵.

¹⁹² Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, Türkiye Mason Derneği, 1958, s. 18.

¹⁹³ Thierry Zarcone, *İslam’da Sır ve Gizli Cemiyetler*, Çev. Ali Berkay, İstanbul, Alkım, 2005, s. 15–16.

¹⁹⁴ Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*, s. 18. Sait Çelebi daha sonra I. Mahmut döneminde 1732’de İsveç’e, 1741’de ise Fransa’ya elçi olarak gitmiş, daha sonra III. Osman döneminde 1744’te beş buçuk ay kadar sadrazamlık yapmış ve Paşa unvanını almıştır. 1761’de Maraş’ta vefat etmiştir.

¹⁹⁵ 1675–1747 yılları arasında yaşamıştır. Aslen Fransız olup adı Claude Alexandere de Bonnevale’dir. Bonnevale Kontu olarak bilinir. Er olarak Fransız ordusuna girdi, birkaç yıl içinde teğmenliğe yükseldi. Deniz savaşlarında büyük başarılar sağladı. 1698’de kara ordusunda görev aldı. 1701’de İtalya’ya karşı savaştı. On dördüncü Lui’nin hanımlarından biri hakkında sarf ettiği

Bazı önemli olaylar nedeniyle Osmanlı Devleti'nde bu ilk gelişim ve karşılaştığı sıkıntılar takip edilebilmektedir. Papalığın, masonluğu aforoz ettiği Papa XII. Clementus'un 1738'de *In Eminentí Apostolatus* adıyla çıkardığı ferman Osmanlı topraklarında da etkili oldu. 1745'te İzmir ve İstanbul'da Vatikan'a bağlı kiliselerde sert bir biçimde uygulamaya kondu. Yüksek rütbeli din görevlileri cemaatleri üzerinde baskı kurmaya başladılar. Rum ve Ermeni Patrikhaneleri de Katolikleri takip etti ve sonunda Hristiyan din adamları konuyu II. Mahmut'a götürerek, dine zararlı buldukları masonluğa karşı harekete geçilmesini talep ettiler. Bu talep yanıtızsız kalmaz ve 1748'de zaptiye İstanbul'da kurucusu Fransız olan ve Galata'da bir tercümanın evinde toplantılarını sürdüren locayı basar ve masonluk yasaklanır. Bu olay masonluğun gelişimini yaklaşık 10 yıl boyunca durdurur. 1762'de yine gizli bir biçimde toplantılarına başlar¹⁹⁶. 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede derneğin faaliyetleriyle ilgili kesin belgelere rastlanamamıştır. Tanzimat'tan sonra reformcu seçkinler batılılaşmak için yine Batı tarihine başvurduklarında Aydınlanma Çağı Avrupa'sında masonların oynadığı varsayılan egemen rolle karşılaşmışlardır.

Kırım Savaşı zamanında Batılı güçlere verilen tavizler ve Osmanlı Devleti'ne gelen, İngiliz, Fransız ve Piemonte'li askerler nedeniyle, masonluk tekrar hızlı bir

sözler dolayısıyla gözden düştü. Fransız ordusundan ayrıldı. İtalya'ya kaçtı. Oradan Avusturya'ya geçti. Avusturya ordusunda önemli görevlere geldi. Avusturya ordusu ile Fransa'ya karşı da savaşan Bonnevale, 1716'da Varadin'de Türklere karşı savaştı. Bu savaş sonunda mareşalliğe yükseltildi. Ancak bir süre sonra bütün rütbeleri geri alındı ve beş yıl hapse mahkum edildi. Affedildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna eyaletine sığındı. Burada İslamiyeti kabul etti ve Ahmed adını aldı. İstanbul'a gitmek için uzun süre izin bekledi. Topal Osman Paşa, 1731 yılında sadrazam olunca Avrupa tarzında ıslahatlar yapmaya karar verdi ve Ahmet Paşa'yı İstanbul'a davet etti. Bosna'dan getirttiği üç yüz humbaracı ve İslamiyeti kabul etmiş üç Fransız subayı ile İstanbul'a gelen Ahmet Paşa, yeni bir humbaracı ocağı kurdu. Bir süre sonra rütbesi yükseltilerek paşa oldu. Bir ara siyasi nüfusunu kaybetmesine rağmen, sadrazam Yeğen Mehmet Paşa, Avusturya hakkındaki bilgisinden istifade etmek istedi. Avrupa'da meydana gelen siyasi olaylar hakkında, Osmanlı Devleti'ne devamlı raporlar veriyordu. Devlet siyasetine yön verme girişimlerinde bulununca 1738'de Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. Bir süre sonra affedildi, İstanbul'a geldi ve yeniden Humbaracıbaşılık görevine döndü. 14 Mart 1447'de Fransa'ya dönmek için izin beklediği sırada İstanbul'da vefat etti. (AnaBritannica, Cilt: I, s. 217.)

¹⁹⁶ Celil Layiktez, **Türkiye'de Masonluk Tarihi 1771–1956**, Cilt: I, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1999, s. 6; Zarccone, **İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler**, s. 16.

gelişimin içine girdi¹⁹⁷. 1856'dan itibaren İngiltere, Fransa, İtalya, İskoçya, İrlanda ve Almanya büyük localarından aldıkları beratlarla İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut'ta birçok loca kuruldu. Hepsi birbirini rakip olarak görmektedir. Bu sırada İstanbul'da önemli bir mason locası da 1856'da İngiltere Büyük Locasına bağlı olarak kurulan *Oriental Lodge*'dur. Bunu yukarıda bahsedilen diğer ülkelerin locaları izler. En etkinleri, Fransa Maşrık-ı Azamı ve İtalya Maşrık-ı Azamı'nın kileridir. Daha sonraki tarihlerde Fransız locaları¹⁹⁸, Avrupalılardan ve azınlıklardan oluşan bir masonluktan Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bir masonluğa geçişi teşvik edecek ve Osmanlı masonluk dünyasında bir devrime yol açacaktır¹⁹⁹.

Avrupa'da okumuş bazı Ermeniler de 1861 tarihinde yani Abdülaziz'in ilk saltanat yıllarında Fransız Maşrıkı'na bağlı olarak İstanbul'da bir loca kurmuşlardı. Locanın ismi *Ser* idi. Ermenice kelime anlamı muhabbet ve sevgidir. Daha sonra yüksek mevkilerden birçok Müslüman da locaya katılmıştır ve İkinci Meşrutiyet'in ilanı aşmasında üyelerinin çeşitli çalışmalar yaptıkları da iddia edilmektedir. Daha sonra locanın üstadlığına o sırada İstanbul'da İran elçisi olarak bulunan Muhsin Han getirilmiştir. Muhsin Han bu locayı II. Abdülhamit devrinde de baskılara rağmen idare etmiş fakat sonra 1892 yılında baskıya daha fazla direnemeyen loca dağılmıştır²⁰⁰.

¹⁹⁷ Apak'a göre masonluğun bu dönemde artma nedenlerinden birisi de Koca Mustafa Reşit Paşa'dır. Savaştan önce Londra'da elçi olarak bulunan Paşa görevi sırasında orada mason olmuştu. Abdülmecit döneminde altı defa sadrazamlık görevine getirilen Koca Reşit Paşa, Kırım Savaşı sırasında da İstanbul'da Sadrazam olarak bulunuyordu. Paşa'nın İngiliz elçisi Lord Rading ile yakın dostlukları vardı ve elçi de bir masondu. (Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 22.)

¹⁹⁸ Bunlardan en önemlisi 1856 yılında Beyoğlu'nda *Etoile du Bosphore* adıyla kurulan Fransız locasıdır. İngilizlerin kurduğu saray kökenli üyelerinin ağırlıkta bulunduğu locaların aksine bu loca avukat, doktor, mühendis gibi serbest meslek sahiplerinin idaresinde, sanat ve özellikle güzel sanatlarla ilgilenenlerin bir araya toplanmasına çalışıyordu. Locanın üstadı Babıalı'de hükümet nezdinde hukuk müşaviri olan Louis Amiable idi. Müşir Fuat Paşa da bu mahfilin üyelerindendi. Loca Abdülhamit'in ilk saltanat yıllarına kadar faaliyette bulunmuş ve o zamanlar Saray'ın baskı ve takibi neticesinde kapanmak zorunda kalmıştır. (Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 22.)

¹⁹⁹ Layiktez **Türkiye'de Masonluk Tarihi 1771–1956**, s. 17; Çeltikçi, **Hür Masonluk Tarihinden Notlar**, s. 281 vd.

²⁰⁰ Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 24.

Faaliyet dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal tarihinin İkinci Meşrutiyet'ten sonra en liberal dönemi sayılabilecek on yıllar (1863-1874) örtüşen Fransız *Union d'Orient (Doğu Birliği)* locası, *Proodos*²⁰¹ locasıyla birlikte bu sürecin başını çeker. Loca başkanı, Müslümanları da dernek bünyesine kabul etmeye ve locanın ritüeli ve nizamnamesini ilk kez Türkçeye çevirtmeye karar verir. Bunun sonucunda çok sayıda Müslüman locaya başvuracaktır. Böylece, 1865'te Union d'Orient'da sadece üç Müslüman üye bulunurken 1869'da bu sayı elli üçe çıkar. Bu üyelerin çoğu entelektüeller, Sultan'ın yakınları, içlerinde nazırların da bulunduğu yüksek mevkilerdeki memurlardır. Osmanlı Barosunu organize etmek üzere Fransa'dan Babıali'ye davet edilen Louis Amiable ve Kleanti Skalyeri'nin 1868'de kurduğu Proodos locası da üyelerini bu çevreden toplar²⁰². Bu loca reformculardan, Namık Kemal'i ve 1876'da sadece birkaç ay tahtta kalabilen V. Murat'ı da tekris²⁰³ eder. Ayrıca Keçecizade Fuat Paşa, Sadrazam Mithat Paşa, Sadrazam Ahmet Vefik Paşa, Ziya Paşa da üyeler arasında sayılır²⁰⁴.

Akşam gazetesinin 23 Ocak 1932 tarihli nüshasında Yıldız Sarayı'ndan Serkatibi Hazreti Şehriyari Süreyya imzası ile 18 Ekim 1894 tarihli ve 3591 numaralı bir tezkerenin kopyası basılmıştır. Bu tezkere masonlarla ilgili olarak bir irade-i

²⁰¹ Proodos Yunancada ilerleme ve terakki anlamında kullanılır. Locanın üstadı Kleanti Skalyeri idi ve Beyoğlu'nda Hacıpulos çarşısındaki lokalinde faaliyet gösteriyordu. Bu loca önceleri Rumca çalışırken daha sonra Türklerin de locaya girmesi ve ritüel ve nizamnamenin Türkçe'ye çevrilmesi ile hem Türkçe hem Rumca olarak çalışmaya başlamıştır. Bu loca da diğerleri gibi II. Abdülhamit'in takibatı sonucunda faaliyetlerini durdurmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra mahfil Yunan Büyük Maşrık'ına bağlı olarak *Armoniya* ismi ile yeniden faaliyete başlamıştır. (Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, s. 24.)

²⁰² Zarcone, *İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler*, s. 16–18; Layiktez, *Türkiye'de Masonluk Tarihi 1771–1956*, s. 64.

²⁰³ Tekris *inisiyasyon* demektir. Herhangi bir ezoterik birliğin aralarına almak istediği kişilere uyguladığı, onlara yöntemlerini ve inanışlarını özet olarak gösteren ve kendi inanışlarına göre onları aydınlığa kavuşturmayı amaçlayan törendir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Şahin, "Masonlukta Tekris," *Toplumsal Tarih*, Sayı: 33, Eylül 1996, s. 40–45.

²⁰⁴ Zarcone, *İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler*, s. 18; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid ve Masonlar*, 4. Bası, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004, s. 95. Apak diğer yazarların aksine, Sultan Murat ve zikredilen diğer isimlerin Proodos locasında değil Ser locasında tekris edildiklerini öne sürmektedir. Bu iddiasını da Ziya Paşa'nın torunlarından birinin kendisine gönderdiği ve büyükbabasının Ser locasında üstad olduğunu kanıtlayan belge-mektuba dayandırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, s. 25–30.

seniye'nin Zaptiye Nezareti'ne tebliği için yazılmıştır²⁰⁵. Tezkirede adı açıkça zikredilmeyen Rum locası Proodos locasıdır. Apak'a göre İstibdat Döneminde yapılan takibatlara rağmen bazı locaların kısa süreli de olsa faaliyetlerine devam edebilmesi Babıali'nin dış baskılardan çekinmesinden kaynaklanmaktadır. Tezkirenin başında mason derneklerinin faaliyetlerinin bilinmekte olduğu, bunları kapama gibi bir önlemin alınmadığı ancak üyelerinin ve faaliyetlerinin sıkı sıkıya takip edildiği anlaşılmaktadır²⁰⁶.

Bu dönemde Fransız masonluğunun başarısı da kısa sürer. II. Abdülhamit'in iktidara gelmesiyle birlikte reformcu Osmanlılar'ın büyük bir kısmı kaçır ya da sürgün edilir. Müslüman üyeleri tarafından terk edilen localar ya kapanır ya da hayır işleriyle ilgilenmeye başlarlar²⁰⁷. İstibdat döneminde özellikle Selanik'te çeşitli yabancı obediyanlara ait localar II. Abdülhamit aleyhtarı kişilerin barınağı olmuştur. Masonlar güçlü ve kalabalık bir şekilde ancak 20. yüzyılın başlarında geri döneceklerdir. Bu geri dönüşe locaların geniş çaplı siyasallaşması eşlik eder. Selanik'te bulunan ve mason olan devlet görevlileri genellikle İtalyan localarına özellikle de 1901'de kurulan *Macedonia Risorta* ve Emanuel Karasu'nun başında olduğu *Veritas* locasına girmişlerdi²⁰⁸. 1908'den sonra 1918'e dek yeni Osmanlı iktidarının başında bu locanın üyelerinin bulunduğu iddia edilmektedir. Bir yıl sonra,

²⁰⁵ Bahsedilen tezkire şu şekilde kaleme alınmıştır: “Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabete Dairesi, 3591. Bu akşam alaturka saat sekizde Beyoğlu'nda Rum Mason Locasında bir hayli adam içtima ederek her türlü mevada dair mübahaset cereyan eylediği istihbar kılınmış olup gerçi mason cemiyetlerinin sureti daimede içtima etmekte oldukları malum ise de bunların vazifelerini tecavüz eylememeleri için hükümetçe dikkat olunması ve bu gibi ahvali gayri marziyeye meydan verilmemesi lazime hal ve maslahattan olduğundan bu bapta fevkalade iltizamı dikkat ile mezkur mason locasında içtima edenlerin kimler olduğunu bittahkik arzı atebei ulya kılınması muktezayı İradei Seniyei Cenabı Hilafetpenahiden bulunmakla olbabta emrû ferman hazreti men-leülemrindir. Fi 30 Rebiülahir 1312 ve fi 18 Teşrinevvel 1310, Serkatibi Hazreti Şehriyari Süreyya.” (Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 32–33.)

²⁰⁶ Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 34; Edhem Eldem, “Genç Osmanlı Döneminde Masonluk ve Siyaset Üzerine İzlenimler,” **Toplumsal Tarih**, Sayı: 33, Eylül 1996, s. 17.

²⁰⁷ Koloğlu, **Abdülhamid ve Masonlar**, s. 149.

²⁰⁸ Bu loca ilk kurulduğunda Makedonya'da faaliyette bulunan Yunan ayrılıkçı komitelerinin hakimiyetinde idi. Bunun üzerine Türkler karşı tedbir olarak bu locaya girmek için başvurmaya başladılar ve bu hareketin sonucunda locada çoğunluğu sağlayarak locanın Yunanlıların amaçları doğrultusunda çalışmasına engel olmuşlardır. Locada bulunan Türkler arasında Talat Paşa, Kazım Paşa, Mithat Şükrü Bileda, Binbaşı Naki, maliye müfettişi Ferit Aseo vb.dir.

3 Mart 1909'da yine onların teşvikiyle Osmanlı Devleti'nde ilk milli mason obediyanı kuruldu; tüm Avrupa obediyanları da İstanbul'da ve devletin geri kalanında eski localarını yeniden açtılar²⁰⁹.

Milli obediyan kurulabilmesi için daha önce kurulmuş olan bir obediyan tarafından doğrulmak ve sonra bu keyfiyet diğer obediyanlara bildirilerek onay ve tanıma cevabı almak gereklidir. Osmanlı milli obediyanının da 1908 senesinde Belçika Yüksek Şurası Başkanı olan Comte Eugene Goblet d'Alviella'nın himayesinde, Belçika, Fransa, İtalya, Macaristan ve İsviçre Yüksek Şuralarının teklifi ile ve İngiliz, İskandinavya Yüksek Şuraları hariç olmak üzere diğer Yüksek Şuraların onayı ile kurulması kararlaştırıldı. Bunun için 1907'de kurulan Mısır Yüksek Şurası görevlendirildi ve Şura üyelerinden Prens Aziz Hasan geniş yetkilerle Osmanlı teşkilatını kurmakla vazifelendirildi. Sonuç olarak 3 Mart 1909'da yapılan toplantıda Osmanlı Yüksek Şurası *Şura-i Ali-i Osmani* adıyla İskoç Riti uyarınca resmen kurulmuştur²¹⁰.

C. Tanzimat Döneminde Toplumsal Farklılaşma Ürünü Olarak Dernekleşme

Osmanlı tarihinin gelişim çizgisinde, kurumlar, değerler ve fikirler bakımından Tanzimat dönemi günümüzü etkileyen ve ilgilendiren önemli dönüm noktalarından biridir. Tanzimat modernleşmesi Cumhuriyet dönemi devrimlerine zemin hazırlayan ve o döneme kadar süren bir değişim sürecidir. Bu açıdan dönem, Osmanlı Devleti toplum hayatında yaklaşık iki yüz yıldan beri süre gelen reform ihtiyacının uygulamaya intikal etmiş önemli bir aşamasını oluşturur. Bu dönemde reform hareketi, öncekilerden farklı olarak, nitelik, yön, hız ve kapsam açısından büyük bir değişiklik gösterdi. Bu hareket zamanla birçok fikri ve siyasal akımı ortaya

²⁰⁹ M. Şükrü Hanioğlu, "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908," **Middle Eastern Studies**, 25/2, April 1989, s. 193, Iacovella, **Gönye ve Hilal**, s. 36 vd; Zarccone, **İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler**, s. 20–21.

²¹⁰ Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 50–51.

çıkardı. Bu siyasal akımlardan Osmanlı Devleti için nihai olanının öncülüğünü İttihat ve Terakki Cemiyeti yapmıştır. Cemiyet iktidara sahip olma mücadelesinin *gizli* olan kısmında sosyolojik açıdan dernek kurumunu kendisi için kullandı; etkili ve meşru bir konuma geldiğinde derneklerin hukuk tarafından tanınmasına öncülük etti.

Tanzimat modernleşmesi ile birlikte başlayan devletteki değişim toplumsal hayata da yansıdığına devletten bağımsız, eskisi gibi saray mensubu olmayan bir okumuş aydın sınıfı oluştu. Çıkardıkları gazeteler aracılığıyla okur-yazar kesim arasında küçük de olsa görülmeye başlayan kamuoyu Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez muhalefet fikrini de beraberinde getirdi. Bu muhalefet fikri Batı etkisi ile toplumsal hayata girmeye başlayan dernekler aracılığıyla filizlendi ve büyüdü. Yukarıda zikredilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kuşak öncesi aydınlar tarafından fiili olarak kurulan dernekler artık bundan sonra Devlet'e karşı bir başka iktidar odağı olabilecek baskı gruplarını da Türk kamuoyuna taşıdı. 1839'dan sonra büyük Osmanlı kentlerinde ve toprak düzeninde oluşmaya başlayan farklı bir sermaye sınıfı örgütlenmesinin yanı sıra Osmanlı milletlerinin de örgütlenme modeli olarak ortaya çıkan çeşitli cemaatler artık devletin gidişatına yön verecek öneme kavuşmaktadırlar. Dolayısıyla Tanzimat'ın ilanı sonrasındaki dönem çağdaş-modern örgütlenmenin de başlangıcını oluşturmaktadır. Çalışmaya temel olacak modern anlamda sivil toplum kuruluşlarının temeli bu dönemde atılmaya başlanmıştır.

III. Bölüm

CEMİYETLER KANUNU VE HAZIRLANMA SÜRECİ

A. İttihat ve Terakki Cemiyeti

1. Cemiyet'in Kuruluşu ve Gelişimi

II. Abdülhamit'in Rus ordularının Ayastefanos önlerine gelmelerini bahane ederek 1878'de Meclis-i Mebusan'ı dağıtmasından bahsedilmişti. Bu dönemden sonra İstibdat adı verilen baskı dönemi 1908 yılına kadar sürdü. Baskıcı düzenin temel sebeplerinden biri de tahttan indirilmiş olan V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak için taraftarlarının II. Abdülhamit'e karşı iki komplo girişimi düzenlemiş olmalarıydı. Bunlardan ilki Ali Suavi'nin önderliğinde gerçekleştirilen Çırağan Vakası, ikincisi ise Kleanti Skalyeri-Aziz Bey teşkilatının hazırlıklarıydı. Özellikle ikincisinin dış güçlerin de desteğiyle masonlar tarafından gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmıştır. II. Abdülhamit'in Meşrutiyet'i askıya alma kararı ve bu tür olaylar yine padişahın kendi kuşkucu doğasıyla da birleştiğinde ortaya tam bir baskı rejimi çıktı. Bunun üzerine başta basın olmak üzere, konuşma ve toplantı özgürlükleri de her zamankinden daha büyük bir baskı altına girdi. Mutlak iktidara sahip olan II. Abdülhamit bizzat kendisine bağlı olan ve jurnal (istihbarat) vermeyi teşvik eden bir hafiye sistemi ile birlikte, özel mahkemeler, keyfi tutuklama ve sürgünler ile herkesi korkutmuştu¹.

¹ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980, s. 21; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Tan Matbaası, 1949, s. 60.

Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş ve ona egemen olmuş birçok bakımdan ilk ve en önemli siyasal amaçlı örgüt *İttihat ve Terakki Cemiyeti* de bu dönemde faaliyetlerine başladı. İstibdat Döneminden başlayarak 1918 yılına değin birlik ve ilerleme anlamına gelen “ittihat” ve “terakki” sözcüklerinin isimde zaman zaman yer değiştirerek sürdürdükleri bu örgütün adı ilk olarak 1889'da duyulur. Jön Türk hareketine adını veren Genç Osmanlılar'ın başını çektiği ruh ölmüş değildi, ancak II. Abdülhamit ilk on yıllık saltanat dönemi içerisinde ne kendisine ne de güttüğü politikalara karşı tam olarak örgütlenmiş herhangi bir güçlü hareketle uğraşmak zorunda kalmadı. Diğer taraftan bu 10 yıl içerisinde II. Abdülhamit'in ele geçirdiği mutlak iktidarı ülkenin yararına kullanacağı kanısı oluşmuştu denilebilir. Ancak zamanla muhalif çevreler arasında II. Abdülhamit iktidarının eski devleti bir adım olsun ileri götüreceği yerde geriye götürdüğü düşünüldü ve muhalefet yeniden filizlenmeye başladı. Bu yeni direniş hareketinin gelişmesi ile Jön Türkler² 1908 Jön Türk İhtilali'nin tohumlarını da atıyordu. 1880'lerin ortalarında başlayan bu hareket

² Kendilerine isimlerini devreden Genç Osmanlı aydınlarının aksine İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuranların fikirlerindeki aslı özellik muhakkak ki yıkıcılıktır. Üzerlerinde heyecanla birleşilen fikirler II. Abdülhamit rejimini (doğrudan doğruya padişahı değil) yıkmakla tezahür etmiş ve ana sorunların çözülmesi bu olaya bağlanmıştır. Tunaya çeşitli sorular sormak suretiyle Jön Türklerin fikir yapılarını ortaya koymaya çalışmıştır: “Haddizatında Jön Türkler ne istiyorlardı? İslahat mı, ihtilal mi? İmparatorluğu muhafaza mı yoksa yeni bir siyasi şekil mi? Mesela bir cumhuriyet mi? Muhafaza edildiği taktirde İmparatorluğun dini ve sultanî yapısında ne dereceye kadar değişme yapılacaktır? İmparatorluğu teşkil eden etnik unsurlara ne nispette muhtariyet verilecektir? Bu bir adem-i merkeziyet mi, konfederasyon ya da federasyon mu olmalıdır? Osmanlı Devleti'ne hangi yeni siyasi müesseseler verilecek, eskiler ne şekilde ıslah edilecek, bilfarz Kanun-i Esasi'nin tadili hangi yönlerden nazara alınacaktır?” (Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938 Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 1. Kitap, s. 102.) Yine Tunaya'ya göre bu sorulara verilen cevaplar ortak olmaktan çok farklıydı ve esasen birçoğu da cevapsız kalmıştır. Yapısı açısından her Jön Türk'ün adeta ayrı bir programı vardı. Jön Türkler tarafından temsil edilen fikirlerin kaynakları arasında Fransız düşüncesi önemli bir yer tutuyordu. İhtilalcilerin daimi bir merkez kabul ettikleri Paris o dönemde büyük siyasal ve sosyal olayların karmaşıklığı içindeydi; İhtilalden gelme *Jakoben* anıları ve acı bir yenilginin türlü sosyal sonuçları *Üçüncü Cumhuriyet*'in kuruluş sancılarını yepyeni ve kapsamlı şekiller vermekteydi. Jön Türkler de hem Yeni Osmanlılar gibi hem de Paris'te gördükleri/öğrendikleri doğrultuda hareket etmek isteyen Türk Jakobenleridir. Bu halde Jön Türkler için yaratmaktan ziyade taklit ve ıktibas bahis konusu olmuştur. Jön Türklerin fikirleri geniş bir kültür ve tecrübeye dayandıkları, tarihsel oluşlara tamamen uydukları iddia edilemese de, bunların büyük bir medeni cesaret, mücadele gücü ve sonsuz bir fedakarlıkla ileri sürdüklerini unutmamak ancak tarihi bir realiteyi tanımak olacaktır. Serbest bir atmosferde özgür tartışmaların sonucu olarak istenen her toplumsal çözüme ulaşılacak bir muhitte Jön Türkler Meşrutiyet kapısından Batılı fikirlerin Osmanlı toplumuna taşıyıcısı olmuşlardır. Tecrübelerinin azlığı ve devletin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar içlerinden bazılarını eskisi gibi bir istibdadın kurucuları olmak durumundan alıkoyamamıştır. Bununla beraber ikinci ve daha çok tanınan Jön Türk hareketinin üyeleri devrimci seviyeye ulaştırdıkları fikirleri ile Türkiye'nin yakın tarihindeki önemli rollerini haklı olarak elde etmişlerdir. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938 Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 1. Kitap, s. 102-107.)

1908'e kadar uzanacaktı³. Derneğin kurulup gelişmesi için de yine Selanik'te bulunan bazı mason localarının desteğine ihtiyaç vardı. İstihbarat görevlileri, kapitülasyonlar dolayısıyla, yabancı ülkelerin vatandaşlığına da sahip olanların kurduğu ve üye olduğu localara girip izleme yapamıyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ilk olarak 1889 tarihinde adlarını duyurdular. Bu yıl *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* öğrencilerinden küçük bir grup 3 Haziran 1889 (21 Mayıs 1305)'da *İttihad-ı Osmani (Osmanlı Birliği)* adıyla gizli bir dernek kurar. Daha 1880'lerden itibaren Mekteb-i Tıbbiye'de İstibdat yönetimine karşı dernekleşerek yapılacak bir muhalefetin gerekliliği üzerine tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Mektebin öğretmenlerinin büyük bir kısmı Batı'yla yakın ilişkileri olan gayrimüslimlerdi ve kütüphanelerinde birçok Avrupalı yazarın eserleri bulunmaktaydı⁴. Tıbbiyenin öne çıkan bir muhalefet çizgisinde bulunma nedeni olarak eğitiminin pozitivist niteliği, materyalist bir dünya görüşünün yapılandırılması ve tutucu değerlerden uzaklaşmış olması gösterilebilir. Dernek istibdat rejimine karşı muhalefet amacıyla kurulmuştur. Kurucuları arasında Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali bulunuyordu. Cemiyet'in kurucusu olan İbrahim Temo başkanlığına seçilemedi. Onun yerine grubun en yaşlı üyesi Ali Rüştü Bey seçildi. Ancak kurucu olduğu için kendisine ilk üye anlamına gelen 1/1 üyelik numarası verildi. Cemiyet kuruluşu esnasında Genç Osmanlılar'ın da esas aldığı İtalyan "Carbonari" dernekleşme biçimi örnek alınarak meydana getirildi. Bu etki zaten Genç Osmanlılar yoluyla İttihat ve Terakki geleneğine aktarılmıştı. Bu bakımdan Carbonari'nin İttihat ve Terakki'ciler üzerindeki etkisi doğrudan yani İttihatçıların örgüt tarihini ve tüzüğünü, örgüt şemasını okuyup kopya etmelerine bağlı değildir. Ramsour bu görüşün aksine, Fehmi Caner'in ve Akil Muhtar Özden'in mektuplarına dayanarak İttihat ve Terakki'cilerin Carbonari'yi doğrudan kopya ettiklerini iddia eder. Buna göre İbrahim Temo memleketi Arnavutluk'a giderken

³ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2007, s. 29; Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 167.

⁴ Daha Tıbbiye mektebinin kuruluş yıllarında bir Batılı gözlemcinin Fransız materyalist düşünürlerinin eserlerini okuduklarına ilişkin duyduğu hayrete ilişkin bkz. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 351.

yolda Brindizi'ye uğrayıp orada mason locasını ziyaret eder. Locada Carbonari hakkında bilgi edinir ve bu bilgileri İttihad-i Osmani derneğine uygular. Oysa İbrahim Temo anılarında böyle bir geziden bahsetmez. Şükrü Hanioğlu da iddiaları ispatlar nitelikte herhangi bir kanıtın olmadığından bahseder⁵. Neticede İttihad-i Osmani'nin ve devamında İttihat ve Terakki'nin kesirli üyelik numaralarının bulunması⁶, özel giriş ve yemin töreni, üyelik için deneme süresi, özel işaret ve parolalar, ihanetin karşılığı olarak ağır cezaların verilmesi gibi ortak noktalarda söz konusu etkinin varlığını göstermektedir.

Cemiyet'in ilk nizamnamesinin tarihi konusunda kesin bir bilgi yoktur. Hanioğlu, 1891 sonu ve 1892 başında ilk nizamname taslağının Ahmet Rıza'ya gönderildiğini belirtmekte, böylece ilk nizamnamenin 1891 tarihini taşıdığını kabul etmektedir⁷. Oysa Sina Akşin, ilk örgüt nizamnamesini 1895-96 yılları arasına yerleştirmenin daha doğru olacağı düşüncesindedir⁸. Tarih sorununun kaynağı Hanioğlu'nun diğer yazarlar tarafından ilk nizamname olarak kabul edilen ve Tunaya'nın yayınladığı 39 maddelik nizamnameyi⁹, ikinci nizamname olarak kabul etmesi ve diğer yazarların sözünü etmediği 1891 tarihli bir başka nizamnamenin varlığını öne sürmesinde yatar. Hanioğlu, bu nizamnamenin varlığını Mehmed Rauf'un kitabındaki bilgilere dayandırmaktadır ki, asıl karışıklık yaratan nokta da budur. Çünkü Ali Birinci, Mehmed Rauf'un kitabındaki bilgilerin, yukarıda anılan 39 maddelik ve 1895-96 tarihleri arasındaki bir zamanda oluşturulmuş olması muhtemel nizamname için geçerli olduğunu bildirmektedir. Bu 39 maddelik metni, Cemiyet'in ilk nizamnamesi olarak kabul etmek doğru bir yaklaşım olacaktır ki tarihi ise 1895 sonrasına ait olmalıdır¹⁰. Nizamname'ye bakıldığında metin içinde "Osmanlı İttihad

⁵ Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 32; Hanioğlu, "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908," s. 190.

⁶ Bu kesirler örgütün her hücreğine ve hücredeki her üyeye birer sayı verilerek elde edilmekteydi. Böylelikle hücre numarası kesirin bölünen sayısını, üye numarası da bölen sayısını oluşturmaktaydı. Örnek olarak dokuzuncu hücrenin üçüncü üyesi 3/9 olarak bilinmekteydi.

⁷ Hanioğlu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, 2. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989, s. 177–179.

⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980, s. 27.

⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 117–122.

¹⁰ Hanioğlu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 177–179.

ve Terakki Cemiyeti” başlığının kullanıldığı görülür¹¹. Bu da asıl yayın tarihinin İttihat-ı Osmani Cemiyeti’nin Paris’te Ahmet Rıza grubuyla birleştikten, “İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını aldığı tarihten sonrasına rastlaması gerektiği görülür. Bu birleşme tarihi de 1895’tir.

Hareket askeri Tıbbiye öğrencileri arasında hızla yayıldı ve kısa süre içerisinde Harbiye, Baytariye, Mülkiye, Bahriye, Topçu ve Mühendishane Mektepleri gibi İstanbul’un diğer yüksek devlet okullarından da üyeler görülmeye başlandı. II. Abdülhamit iktidarına karşı ayaklanma hareketini ilk olarak bu askeri öğrenciler yüklenmiştir. Bunun nedeni ise, hem yukarıda bahsedilen Tıbbiyeliler ile olan ortak yönleri hem de yine onlar gibi Batılı etkileri en fazla duyanlar olmalarıydı. Ayrıca yetenekli ve akıllı öğrencilerin Osmanlı’da askeri okullardan başka bir yerde yeterli eğitim görme ihtimalleri de pek yoktu. Tüm bu genç devrimciler, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi gibi vatansever aydınların eserlerini çok iyi biliyorlardı ve özellikle Namık Kemal’in düşünceleri büyük bir hevesle yaymaktaydılar. Bu durum gayet tabii olarak II. Abdülhamit’in de kulağına gitmiştir. Sonrasında okul kumandanı Ali Saip Paşa görevden alınmış ve komployu önlemekle görevlendirilen askeri okullar müdürü Ziya Paşa işbaşına getirilmiştir. Birçok öğrenci sorguya çekilmiş ve aralarında Abdullah Cevdet, Giritli Şefik ve Şerafettin Mağmumi’nin de bulunduğu birkaçı tutuklanmıştı. Cemiyet’in bu dönemde pek ciddiye alınmadığı Abdullah Cevdet’in daha sonra okula ve dahi padişah aleyhine çalışmalarına devam edebilmesinden anlaşılmaktadır¹².

Bu örgüt İttihat ve Terakki’nin gerçek başlangıcı olarak kabul edilir. Hareketi asıl büyüten ve güçlendiren, o günlerde II. Abdülhamit yönetimine karşı çıkanların Avrupa ve özellikle de Paris’e kaçışlarıydı. Paris ve Cenevre gibi merkezler hem padişaha ve düzenine muhalefette bulunmak, hem de öğrenim görmek açısından uygun yerlerdi. Ayrıca bu gibi merkezlerde, Yeni Osmanlılar’dan o güne gelen bir

¹¹ Bu program (nizamname) Ahmet Bedevi Kuran tarafından Mahmut Celaleddin Paşa’nın evrakları arasında el yazısı ile yazılmış bir belge olarak bulunmuştur. Matbu değildir. Belgenin aslı Kuran tarafından Ankara Türk Devrim Tarihi Enstitüsü’ne teslim edilmiştir. (Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler (1859–1952)**, s. 117, dp: [1].)

¹² Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 36–37.

muhalefet geleneği ve bu geleneği temsil eden eski isimler de bulunmaktaydı. Avrupa'ya giden bu gruplar küçük çaplı gazete ve risale yayınıyla cemiyete üye ve taraftar toplamaya başladılar ve aynı zamanda fikirlerini yayma olanağı da buldular. Ayrıca öğrencilerin üzerindeki baskıyı ortadan kaldırmak ve öğrenimlerini sağlamak amacıyla İttihad-ı Osmani Cemiyeti de yetenekli öğrencileri çeşitli yollardan Avrupa'ya gönderiyordu. Mekteb-i Tıbbiye'nin 3. sınıfında öğrenci olan Selanikli Nazım da Paris'e gönderilen öğrenciler arasındaydı. Paris Tıp Fakültesi'ne kaydolun Nazım, öğrenimine ve siyasal faaliyetlerine burada devam etti. 1894 ve 1895 yılında Avrupa'da, Paris'e daha önceden kaçmış olan Ahmet Rıza Bey ile ilişkiye geçti ve kendisine teklif edilen Cemiyet'e katılması önerisini kabul etti. Bu sırada dernek Ahmet Rıza'nın önerisiyle “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını aldı¹³.

Cemiyet Carbonari'ler gibi hücre şeklinde örgütlenmiştir ve her hücre, üyeleri dışında diğer hücrelerin üyelerini tanımıyordu. Bu tür bir örgütlenme nedeniyle Saray'ın gizli örgütü ortaya çıkarma çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Üyeler birbirlerini gerektiğinde tanımak amacıyla masonlara benzer bir işaret sistemi geliştirilmişti. Üyelerden herhangi biri dernekten çıkmak istediğinde veya derneğin amaçlarına aykırı bir şekilde davrandığında ihanetle suçlanıp dernekçe yargılanıyordu. Yeni üyeler sağ elleri Kuran'da, sol elleri de tabancalarının üzerinde olmak üzere yemin¹⁴ ettirilirdi. Çoğunluğu Üçüncü Ordu subaylarından olan ve daha sonra 1908 İhtilali'ni gerçekleştiren ilk on üye şunlardır: Bursalı Tahir, Naki, Yüzbaşı Rahmi, Müthat Şükrü (Bleda), Talat, Kazım Nami, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet. Sırası ile bu ilk üyeler dernek içinde ilk on

¹³ “İlk önce ismini İstanbul'da İttihad-ı İslam koymuşlardı. Ben değiştirdim. Ya İttihad-ı Osmani demek ya da amacın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihat ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim.” (Ahmed Rıza, **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, İstanbul, Arba Yayınları, 1988, s. 23.)

¹⁴ Yemin metni şu şekildedir: “Cemiyet'in esrarını ve mensubininden bittesadüf öğrendiklerimden hiçbirinin ismini en şedit işkencelere düşür olsam da faş etmeyeceğime ve Devlet-i Osmaniye'nin (Kanun-i Esasi) ahkâmı dairesinde hakk-ı hakimiyeti ekber evlada intikal etmek üzere Al-i Osman uhdesinde kalması ve umum efrad-ı Osmaniye'nin bila tefrik-i cins ve mezhep nail-i saadet ve hürriyet olması için ila nihayeti'l-ömr çalışacağım ve düşür-ı felaket olan efrad-ı Cemiyet'e ve ailelerine muavenet eyleyeceğime ve Cemiyet'in mukarreratını tamamıyla ifa edeceğime ve şayet ihaneti tebeyyün ederse ceza-yı idama razı olduğuma dair, din, vicdan ve namusuma ve Cenab-ı Hakkın ism-i azametina...” (Abdullah İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2004, s. 52.)

numara ile üyelik numarası almışlardır. Genel merkezi oluşturan bu üyelerin her zaman toplanması dikkat çekeceğinden üç kişilik bir *yüksek kurul* oluşturulmuştu. Bu üç kişi Talat, Rahmi ve İsmail Canbolat idi¹⁵.

İstanbul'daki Cemiyet'in merkez komitesinin II. Abdülhamit tarafından etkisiz hale getirilmesi, Cemiyet'in ortadan kalkması demek değildi. Yurt dışına kaçan Jön Türkler, çeşitli merkezlerde hala faaliyetlerini sürdürüyordu. Bunlardan Ahmet Rıza 1895 yılından beri Paris'te Meşveret gazetesini yayınlarak, Padişah aleyhindeki muhalefetin merkezi durumuna gelmişti. Ahmet Rıza Bey, Auguste Comte'un Pozitivist fikirlerini benimsemiş ve kurduğu derneğe Pozitivistlerin *Odre et Progres* düsturunun ilhamıyla "İttihat ve Terakki" adını vermişti. İsmi verdiğ bu cemiyet adına Paris'te faaliyet göstermeye ve İttihatçıların temsilcisi olmaya devam ediyordu. Ahmet Rıza Bey, yayınladığı "Meşveret"te Osmanlı bir düşüncüyü savunuyordu. Bu çerçevede İttihatçıların bakış açısını belirleyen asıl olay Batı yayımlıcaılığının baskısı karşısında Osmanlı Devleti'nin varolup olmaması sorunuuydu. Yani, "bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna cevap aranıyordu. Doğu Rumeli, Mısır, Girit, Ermeni, Makedonya, Tunus olayları, II. Abdülhamit'in bu işin üstesinden gelemeyeceğini gösteriyordu. Daha çağdaş bir yönetim kurmak, II. Abdülhamit'in mutlakıyetine son vermek, yönetime çağdaş okul mezunlarının ağırlığını koydurmak ve Müslüman olmayanlara (bu arada Müslümanlara) siyasal haklar vermek tarzındaki uygulamalar, hem milletlerarası düzeyde devletin devamını sağlamak, hem de ülkeyi kalkındırmak için bir çare gibi görünüyordu. Bunun ötesinde, ortaya çıkan görüşler arasında; kimi pozitivistlik, kimi İslamcılığa, kimi Türkçülüğe, kimi Adem-i Merkeziyetçiliğe¹⁶, kimi Osmanlıcılığa, kimi Batıcılığa,

¹⁵ İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908–1913**, s. 52-54.

¹⁶ Adem-i merkeziyet kavramı taşıdığı anlam açısından merkezi bir devletin taşraya yetki aktarımını ifade eden bir yerinden yönetim uygulaması değil; aksine merkeziyetçi yapının çözülmesini takiben devletin taşrayı denetleme aygıtlarının çözülmesidir. Buna göre şöyle bir denklem oluşur: Adem-i merkeziyet=merkezin yokluğu=merkezsizlik. Konjonktürle bağlantı kurarak, taşranın merkezdin bağımsızlaşma sürecini ifade ettiği de eklenirse; ulaşılan sonuç, Osmanlı idare literatüründe bu tür bir kavramın icadının/üretilmesinin rastlantısal olmadığıdır. İsmail Hakkı Görelî, adem-i merkeziyetin geniş anlamının onun mahiyetini değiştirmeye kadar gittiğine dikkat çekmektedir. "Devletin göreceği işleri nazarı dikkate alınca evvela teşrii, idari ve kazai şeklindeki taksimi akla gelir. Adem-i merkeziyetin tatbiki bunlardan teşrii ve kazai olanları de şümülü dahiline alacak olursa bu takdirde adem-i merkeziyet siyasi sahaya intikal etmiş ve bi'n-netice iş adem-i merkeziyetten çıkarak federasyon halinde bir devlet teşkiline inkılab etmiş bulunur. Şu halde tefrik edilecek adem-i merkeziyet mefhumuna hasredilmek zaruridir." (İsmail Hakkı Görelî, **İl İdaresi**, Ankara, 1952'den naklen; Cenk Reyhan, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare**, Ankara, İmge Kitabevi,

ağırlık verebiliyordu ama hep aynı soruna çözüm aranıyor, aynı program destekleniyordu. Tüm kesimlerin teşhisi belli idi: Devletin hazin bir sona doğru gittiği. Fakat çözüm olarak ileri sürülen fikirlerde müşterek olunamıyor ve ileri sürülen her fikir çözüm yerine, sorunun bir parçası haline geliyordu¹⁷.

Meşveret Gazetesi, Ahmet Rıza Bey'in siyasal düşüncelerini, ekonomik ve sosyal sorunlara getirdiği çözümleri içeren ve bunları sürekli bir biçimde işleyen yayın organı konumundaydı. Bir ara İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organlığını da üstlendi. Meşveret'te savunulan belli başlı düşünceleri şöyle sıralamamız mümkündür:

- Osmanlılık düşüncesi,
- Ülke kalkınmasında eğitime öncelik veren bir yaklaşım,
- Nizamiye ve şeriye mahkemelerinin birlikte yürürlükte olmasının getirdiği karmaşıklığın giderilmesini amaçlayan hukuki çözüm.

İlginç olan nokta, hürriyetçi ve meşrutî bir siyasal düzenin savunmasını yapmaya çalışan Meşveret'in ne Türkçe, ne Fransızca yayımlarında, ülkede yaşanan sosyal sorunlara somut bir biçimde değinilmemiş olmasıydı. Bu durum toplumu yukarıdan

2007 s. 66.) Onar'a göre, adem-i merkeziyet idareleri; 1. salahiyyetlerinin derecesi, 2. tatbik sahası yani ülkeye veya hizmete tatbik edilmesi bakımından ikiye ayrılır. Salahiyyetlerin genişliği bakımından a. siyasi adem-i merkeziyet, b. idari adem-i merkeziyet vardır. Tatbik sahası bakımından a. mahalli adem-i merkeziyet, b. hizmet adem-i merkeziyeti vardır. (Onar, **Hukukunun Umumi Esasları**, Cilt I, s. 463–465.) O halde siyasi yönünün muhtariyete kadar genişleyen anlamı bir yana, Onar'ın tanımındaki idari, mahalli ve hizmet yönünden adem-i merkeziyet merkezin yerele yetki aktarması olarak kabul edilebilir. Reyhan, “adem-i merkeziyet” kelimesinin Türkçe karşılığının, Cumhuriyet döneminde yönetim terminolojisinin yerinden yönetim ya da aynı anlamla sözlük karşılığı olarak “bir merkezden değil her teşekkülün kendi kendini idare etmesi” anlamından farklı olarak, İkinci Meşrutîyet döneminde, merkeziyetsizlik=merkezsizlik tabirine karşılık geldiğini savunmaktadır ve bununla bir merkezin varlığını ön koşullandıran yerinden yönetim kavramının aksine, bir idare merkezinin bulunmadığı, merkezsizlik anlamıyla yüklü olduğuna vurgu yapar. Zira Reyhan'a göre “-iyet=aidiyet” eki, yani “merkez+iyet=merkeze ait olan” ve “adem=yokluk=-sızlık” ise, “adem-i merkeziyet=merkeziyetin (merkeze ait olanın)” merkezin yokluğu kısaca, merkeziyetsizlik=merkezsizlik demektir. Aynı adem-i dikkat=dikkatsizlik, adem-i itaat=itaatsizlik örneklerinde olduğu gibi. Bu bakımdan Prens Sabahattin'in izahlarının yerinden yönetim kavramını karşılamadığını düşünmektedir. (Reyhan, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare**, s. 70–71)

¹⁷ Tevfik Çavdar, **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860–1918**, Ankara, Ayca Yayınları, 1982, s. 57–58.

aşağıya doğru bir hareketle kurtaracaklarına inanan aydınların ve onların öncülüğündeki bir eğitim seferberliğinin, tüm sorunları çözeceğine yönelik inancın sonucudur¹⁸.

II. Abdülhamit, kendi aleyhine Avrupa'da çıkan bu gazeteleri haber alınca, her türlü engelleme yoluna başvurmaktan geri kalmadı. Fransız hükümetine başvurarak Gazete'yi kapattırdı. Bir süre sonra da Fransız mahkemelerine başvurarak Meşveret'e para cezası verdirtmeyi başardı. Meşveret, bu gelişmelerden sonra İsviçre ve daha sonra Belçika'da geçici bir süre de olsa yayınlanmaya devam etti. Yayınlarında istibdat idaresine var gücüyle hücum ediyor, Meşrutiyet yönetimine, anayasalı rejime geri dönülmesini istiyordu. Zorluklar içinde yayın hayatına devam eden Meşveret, bir yolunu bulup gizli gizli İstanbul'a getiriliyor, gençlere dağıtılıyordu. Bu arada çalışmalarından rahatsızlık duyulan Ahmet Rıza Bey'in Belçika hudutlarından dışarı çıkarılması için kral tarafından emir verildi¹⁹.

Belçika'da bulunan Jön Türkler, bu defa da İsviçre'nin Cenevre şehrine taşındılar. Daha sonra Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Paris'e gelerek Ahmet Rıza Bey'le birlikte faaliyetlerine devam ettiler. Avrupa'ya firar edenler arasında en ziyade tanınmış şahsiyetlerden ve II. Abdülhamit'i ürkütmüş olanlardan biri de hiç şüphe yoktur ki Mizancı Murat Bey'dir. Murat Bey, Düyun-ı Umûmiye komiseri iken, Kasım 1895 tarihinde İstanbul'dan ayrılmış Kırım ve Viyana yoluyla Paris'e gitmişti²⁰. Devlet yönetiminde düşündüğü değişikliklerin II. Abdülhamit tarafından yapılmadığını gören Mizancı Murat²¹ da diğerleri gibi aynı yolu seçmek zorunda kalmıştı.

¹⁸ Çavdar, **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860–1918**, s. 58.

¹⁹ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 70.

²⁰ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 70.

²¹ II. Abdülhamit'e bir ıslahat raporu sunan ve bunun uygulanmadığını gören Murat Bey, Osmanlı Devleti'ndeki sorunların çözümü için yurt dışına çıkmak zorunda kaldığını belirtir. Paris'e vardığında ise, Ahmet Rıza Bey kendisini soğuk bir şekilde karşılar. Çünkü Murat Bey'i kendisine rakip görmektedir. Oysa İttihat ve Terakki ile bir bağ kurmayan Murat Bey, padişahı ıslahat yapmaya ikna edemediği takdirde cemiyete katılacağını belirtiyordu. Bu da onun İslamcı düşünceye ağırlık vermesinden ve padişaha olan bağlılığından ileri geliyordu. Murat Bey, Paris'teki havayı beğenmediği için olsa gerek "Mizan"ı Mısır'da çıkarmak için Avrupa'dan ayrıldı. Mısır'a varır varmaz burasının ciddi bir siyasal kampanyanın dernekleşebileceği bir üs olmadığı kanaatine vardı. Çünkü Mısırlılar politikadan daha az yıpratıcı işlerle uğraşır olmuşlardı. Buna rağmen Murat Bey, çıkarttığı Mizan'ın 164. sayısında; II. Abdülhamit'in ya Meşrutiyeti kabul etmesi veya çekilmesi

Aralık 1897'de Osmanlı Gazetesi yayınlanmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki yurt içinde ve dışında İstibdadı sarsma başarısını göstermiştir. Bu dönemde Cemiyet'in çeşitli yüksekokullardaki ve Paris, Cenevre gibi merkezlerdeki şubeleri dışında Beyrut, Kıbrıs, İzmir, Midilli, Rodos, Selanik, Şam, Taşlıca, Trablusgarp, Trabzon'da örgütleri ve Bulgaristan, Suriye, Girit'te merkez şubelerinin kurulduğu görülmektedir²².

Baskı ve gerilikten bunalan ülke içinde İttihat ve Terakki'nin etkisi fevkalade büyük olmuştur. Bahsedildiği gibi özellikle yüksekokullular arasında var olan ilgi sayesinde kökleşme gün geçtikçe artmıştır. Genç devrimciler halkı hem II. Abdülhamit istibdadına hem de özellikle Ermeni tehlikesine karşı uyanık olmaya davet ediyorlardı. Özgürlük hareketlerine engel olmak üzere kurulan Ferik Reşit Paşa Divan-ı Harbi, 1897 yılında yüz iki gün süren bir davanın ardından, hepsi de Harbiye, Tıbbiye, Mühendishane öğrencileri, doktor, piyade ve topçu subaylarından oluşan yetmiş sekiz kişilik gizli dernek üyelerinden oluşan bu grubu Trablusgarp'a sürmüştür. Sürgünleri götüren vapurun ismi “şeref”tir²³.

Jön Türkler arasında hep var olan kişisel ve fikri ayrılıklar dernek halinde de görülmektedir. 1896'da Cenevre'de “Osmanlı İhtilal Fırkası” kurulmuştur. Özetle 1895'e kadar siyasal bir faaliyeti görülme-yen Cemiyet, bu yılın Eylül ayındaki Ermeni olaylarından sonra ilk beyannamesini yayınladı²⁴. Kısa bir süre sonra Paris'te de bir

gerektiğini belirtti. Bu yazı, Yıldız'da bomba tesiri yarattı. Mizancı Murat hakkında idam kararı verildi. (Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, s. 92–94)

²² Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 193.

²³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 104–105; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 30–31. Yakın tarihimizde “Şeref Kurbanları” olarak bilinen bu hadiseyle ülke içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti fiilen yok olmaya mahkum edilmiş oluyordu. Çünkü İstanbul'daki Cemiyet üyelerinin pek çoğu ya deşifre olmuş ya da tutuklanmıştı. (Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 144); Hanioglu, Trablusgarp'a gönderilenleri 77 kişi olarak belirtmektedir. (Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 269.)

²⁴ İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım**, Romanya, Mecidiye, 1948'den naklen, Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859–1952)**, s. 122.

risale yayınlandı²⁵. Yukarıda da bahsedildiği gibi 1895 Aralığında Paris'te Meşveret Ali Rıza Bey tarafından yayınlanmaya başlandı. Cemiyet, 1896 ve 1897 yılları arasında iki tane darbe girişiminde bulunduysa da, bu teşebbüsler ortaya çıkarıldı²⁶. Bu arada, 1896 tarihinde çıkardığı Mizan isimli yayından ötürü, Mizancı olarak anılan, Murat Bey de Avrupa'ya gelerek Jön Türk muhalefetine katıldı. Bu katılma Cemiyet'e güç kazandırmışsa da, kısa zamanda Ahmet Rıza ve Murat Bey'lerin başını çektikleri gruplaşmalar ortaya çıktı. 1896'da Murat Bey, başkanlığa getirilmiş; 24 Nisan 1897'de Cemiyet'i, Ahmet Rıza'nın etkisinden kurtarabilmek amacıyla Cemiyet merkezi Cenevre'ye taşınmıştır. Aynı yıl II. Abdülhamit ülke dışında bulunan Jön Türkler'i dağıtmak ve ülkeye getirebilmek için Yusuf Ziya Paşa ve Ebuzziya Tevfik Bey'i görevlendirmiş ve başarısızlıklarının üzerine aynı görev Ferik Ahmet Celaleddin Paşa'ya vermiştir. Bu son teşebbüs başarı ile sonuçlanmış, varılan uzlaşma sonucunda, Cemiyet'in önde gelen isimleri memuriyet kabul etmişler ve böylece Cemiyet büyük darbe almıştır. Özellikle Murat Bey'in, padişahla uzlaşarak yurda dönüşü yurtdışındaki örgütlenme üzerinde büyük bir infial yarattı²⁷.

Cemiyet'i içten kemiren ayrılıklar, dışarıdan yapılan parçalayıcı barış atakları Cemiyet içinde güçlü bir birliğin, birleşmenin gerekliliğini ortaya serer nitelikte idi. Bu söz konusu birliği gerçekleştirebilecek kongre fikri 1900 tarihinde Kahire'de ortaya atıldı. Bu sırada, Mısır'da "Hak" ve "Sancak" gazeteleri çıkarılmaktaydı ve Prens Sabahaddin ve Lutfullah Beyler de Jön Türk grubuna katılmışlardı. Çeşitli Jön Türk çevrelerinden gelen muhtıralar, kişisel çabalar ve açık gereksinime rağmen Paris'te bulunan Ahmet Rıza grubunun böyle bir toplantının gerekli olmadığını düşünmeleri nedeniyle teşebbüs gerçekleşmemiştir. Aynı dönemde "Bitaraf Yeni

²⁵ Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 181'de bu risalenin 1895 yılı ortalarında basıldığı söylenmektedir. Ali Birinci, bu konuda Hanioglu ile hem fikir değildir. 30 Eylül 1895 tarihindeki Ermeni olaylarından sonrasını tarihlemektedir. Birinci'nin de işaret ettiği gibi Risale'nin 6. paragrafında, "İstanbul'da dört-beş hafta evvel gözümüzün önünde vuku bulan kıtalden..." denilerek Ermeni olaylarına atıf vardır ve olaydan dört-beş hafta sonrasında risalenin yazıldığı anlaşılmaktadır. (Ali Birinci, "İttihad ve Terakki'nin İlk Risalesi, 'Vatan Tehlikede'," **Tarih ve Toplum**, Haziran 1988, Sayı: 54, s. 338, dn 2. Ayrıca aynı makale içinde; bkz. s. 339-342.)

²⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 27.

²⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 105.

Osmanlılar’’ adında yeni bir dernek kurulmuş ve fakat verimli olamamıştır²⁸. Yine aynı dönemde Hak gazetesi Genç Osmanlılar Cemiyeti’ne izafeten 7 maddelik bir program yayınlamış ve bu olay özellikle Balkanlar’da heyecanla benimsenmiştir²⁹.

Derneğin Birinci Kongresi her türlü muhalefete rağmen 4-9 Şubat 1902’de Paris’te gerçekleşti. Bu dönemde bahsedildiği gibi Paris çeşitli nedenlerden Jön Türklerin en önemli merkezi olmuştur. Damat Mahmut Paşa³⁰, Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Beyler burada bulunmakta, çeşitli isimler altında hizipler oluşmakta ve Cemiyet’i bir program etrafında toplamak ve ortak kararlara varmak gerekliliği bir kongre düzenlemeyi artık kaçınılmaz bir hale sokmuştur. II. Abdülhamit’in Damat Mahmut Paşa, Hoca Kadri ve Şair Hüseyin Siyret Beyi İstanbul İstinaf Mahkemesince çıkarılan “ahz-u girift müzekkeresi” (Yakalama emri) gereğince cinayetle itham ve “erbab-ı fesat” ilan etmesi, açık bir kongre düzenlenmesine engel olmuş ve bunun üzerine ilk kongre Fransız Meclisi üyesi Lafeuvre Contalis’in evinde yaklaşık 40 kişi ile gerçekleşmiştir³¹. Kongrenin asıl amacı çeşitli ülkelerde bulunan dernek taraftarlarının birleştirilmesidir. Kongrenin fahri başkanlığına Damat Mahmut Paşa seçilmiştir. Diğer üyeler ise, Prens Sabahattin, Ali Haydar Mithat, İsmail Kemal, Kaymakam İsmail Hakkı, Rum temsilcileri Mozuros ve Dr. Fradhis ve Ermeni temsilcisi Sisliyan’dır. Kongreye katılanların bir kısmı da, Mısır, Kıbrıs

²⁸ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 171.

²⁹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 105.

³⁰ Damat Mahmut Paşa, Koca Hüsrev Paşa’nın Gürcü kölelerinden Kaptan-ı Derya Damat Mehmet Halil Rıfat Paşa’nın 1853 doğumlu oğludur. Küçük yaşta yetim kalan Damat Mahmut Celalettin Paşa o dönem adet olduğu üzere özel bir eğitim aldıktan sonra çıraklıktan yetişmek üzere Babıali’ye girmiş, Fransızcasının güçlenmesi için iki yıl kadar Paris elçiliğinde memurluk yapmış ve dönüşte Abdülmecit’in kızı ve Abdülhamit’in kız kardeşi Seniha Sultan’la evlenmiştir. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra henüz 24 yaşında olan Mahmut’a vezirlik payesi verdirmiş, ondan yakın bir danışman gibi de yararlanmıştır. Fakat 1878 yazında Seniha Sultan’ın kahyası Hacı Bekir Efendi vasıtasıyla Scalieri-Aziz Bey komitesiyle ilgisinin olduğu anlaşıncı Paşa azledildiği gibi temas da kesilmiştir. Ancak daha sonra Abdülhamit eniştesinin kendisine yapılan bu suikast teşebbüsüyle ilgisinin olmadığını anladığında Evkaf Nazırlığı teklif etmişse de Paşa tarafından reddedilmiştir. Bağdat demiryolu ihalesinde İngilizlerden yana tavır koyduğu halde imtiyazı Almanların alması üzerine Jön Türk olmaya karar verir ve İki oğlunu, Prens Sabahattin’i ve Lutfullah’ı da yanına alarak Fransa’ya kaçar. (Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 37–38.)

³¹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 39; Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 106; Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 86.

ve Bulgaristan'dan gelmiştir³². Fakat Kongre amacına ulaşamamış, hedeflenen kararlar alınamamıştır. Çünkü homojen olmayan İttihatçı kitle arasında zaten var olan “sen-ben” çekişmesi resmîyete dökülmüş, teyit ve ilan edilmiştir ve yine yıkmak konusunda müttetik olan bu insanlar yapmakta tamamen ayrı kalmışlardır. Tartışmalar özellikle şu iki konu üzerinde gelişmiştir: 1. Bir devrim sadece propaganda ve basınla gerçekleşmez. Askeri kuvvetleri de devrim hareketine katmak gereklidir. 2. Devrimi Türkler ya da Osmanlılar kendi başlarına yapamazlar, bu konuda yabancı devletlerin müdahalesi gerekmektedir³³. İkinci noktada yoğunlaşan tartışmalar nedeniyle mesele bir Türklük ve azınlıklar davasına çevrilmişti. *Müdahaleci* ve *Adem-i müdahaleci* tezleri ortaya atılmıştır ve bu nedenle de kongre ikiye bölünmüştür. Adem-i müdahaleciler, İttihat ve Terakki'nin ilk kurucuları ve Ahmet Rıza Bey'le beraber kalmışlardır. Müdahaleciler ise, Prens Sabahattin Bey'le³⁴ birleşmişlerdir. Batılı ülkelerin kayıtlarında *Osmanlı Liberal Kongresi* olarak geçen 1902 tarihli *Birinci İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi*'nin en önemli sonucu iki grup arasında var olan ayrılığı tespit etmesidir³⁵. Müdahaleyi savunanlar daha sonra *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni³⁶, adem-i

³² Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952*, s. 106.

³³ Bu söz konusu ikinci tez Tunaya'nın aksine Cenk Reyhan tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Ermeniler tarafından, ecnebi hükümetlerin müdahalelerini davet suretiyle memlekette ıslahat icrasına tevesül edilmesi gerekliliği” (Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare*, s. 27.)

³⁴ Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarından farklı olarak Prens Sabahattin Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için ekonomik bir devrimin gerekliliğini zorunluluk olarak görüyordu. Ancak ekonomik bir devrimin sonucunda Türkler Osmanlı Devletinde kiracı değil ev sahibi olabilecek ve “şark” sorunu içeriden yapılacak bir hamle ile halledilmiş olacaktır. Sabahattin Bey, devlet rejimini meşruti bir saltanat olarak kabul etmekte ve İslam siyasetine taraftar olmaktadır. Diğer taraftan İstibdat'la geri alınan kişisel hak ve özgürlüklerin geri verilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasını istemektedir. Halk yavaş yavaş hükümet fikrine alıştırılmalıdır ve bu surette halkın idareye iştiraki da “adem-i merkeziyet”ten başka bir şey değildir. Kişi canının olduğu gibi malının da sahibidir ve verdiği verginin nerelerde kullanıldığını araştırma hakkında sahip olmalıdır. (Mustafa Emil Elöve, “İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Cilt: 1 / 2, 1953, s. 194.)

³⁵ Alınan kararların tamamı için bkz: Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s. 88–89.

³⁶ Şubat 1902 (1318 H) tarihinde Paris'te kurulmuştur. Kurucuları ve belli başlı idarecileri arasında, Prens Sabahattin (Başkan), Ahmet Fazlı (Katip), İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşat, Dr. Rıfat, Miralay Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı (Asker) Murat, Şair Hüseyin Siyret sayılır. Derneğin ayrı bir merkez bürosu da vardır. Dernek yurtdışındakilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde de Erzurum, Trabzon, İzmir, Alaiye (Alanya) Şam gibi illerde şubeler açmak suretiyle örgütlenmiştir. Derneğin İstanbul şubesi bizzat *Cemiyet-i İnkılabiye* tarafından kurulmuştur. Derneğin 10 maddeden oluşan programında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aksine biraz daha liberal hükümler bulunmaktadır. (Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952*, s. 142–144.)

müdahaleciler ise *Terakki ve İttihat Cemiyeti*'ni kurdular³⁷ ve bu ayrılık –ya da muhalefet- 1908'den sonra partiler kuracak, tüm devletin vatandaşlarını iki düşman kampa bölecek tohumları serpecektir. Kongre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istibdat rejimi yerine konacak siyasal şeklini yani doktrini tespiti çalışmış olan bir faaliyetini temsil etmekte, önemi de bu özelliğinden doğmaktadır³⁸. Kurulan bu iki dernek Jön Türk birliğini parçalamıştır. Kısmi ve geçici bir birleşme yine Paris'te 1907'de toplanan İkinci İttihat ve Terakki Kongresi'nde zorla sağlanabilmiştir. Aslında Jön Türkler siyasal birlik ya da parti kurulması için gereken zorunlu türdeşlikten yoksundular. Keza fikirleri de hareket birliği sağlayacak derecede açık ve tam olmadığı için ortak bir eylem programı özelliklerine de sahip değildi³⁹.

Bölünme sadece Paris'le sınırlı kalmamış Kahire ve Cenevre'de de ayrılmalar gerçekleşmiştir. Cenevre'de *İttihat ve İnkılap Cemiyeti* kurulmuş, Kahire'de de *Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye* teşekkül etmiştir. Paris'te 1903'ten başlayarak 1906'ya kadar *hürriyetperver* birliktelik yoğunluğunu arttırmıştır. Paralel olarak İstanbul'da askeri okullarda *İhtilalci Askerler Cemiyeti* ve *Harbiye Yüksek Mektepleri İttihadı* ismiyle iki ayrı derneğin kurulduğu görülür. Programları olmamakla birlikte bu iki derneğe sivil gençler tarafından İstibdat yönetimine karşı kurulan *Cemiyet-i İnkılabiye* ve *Selamet-i Umumiye Kulübü* de eklenmiştir. Fakat asıl önemli dernek, 1906 Eylül'ünde Selanik'te kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'dir. Bu dernek 1907'de *Terakki ve İttihat Cemiyeti* adını almış ve Paris'te aynı ismi taşıyan dernekle birleşmiştir. Aynı tarihte Ohri'de kurulan *Ohri Cem'iyyet-i Hususiyye-i İslamiyyesi* de Terakki ve İttihat Cemiyetine katılmış ve akabinde Şam'da Vatan ve Hürriyet

³⁷ Tunaya'ya göre Kongre sonrasında ortaya çıkan ikilik ve kurulan fırkalar 1908'den sonra devleti ve halkı iki hasım kampa bölecek tohumları serpecektir. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 106) Reyhan'a göre de Kongre'deki teorik ve pratik kutuplaşmalar daha sonra modern Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal embriyosunu oluşturdu. (Reyhan, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare**, s. 27.)

³⁸ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 106–107.

³⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876–1938 Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, 1. Kitap, s. 102.

Cemiyeti”⁴⁰ kurulmuştur. Her şey Meşrutiyet’e ve birleşmeye doğru gitmekte, yol aydınlanmaktadır⁴¹.

Paris’li Jön Türkler 1906 yılında Selanik’te kurulmuş olan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*’nin varlığından haberdar değillerdi. Ancak bir rastlantı sonucu 1907’de Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan’ın Paris’e kaçmak zorunda kalmaları sonucunda dernekten haberdar oldular. Aynı yılın sonlarına doğru uzun tartışma ve çatışmaların ardından iki grup birleştirildi. Bu çatışmaların nedeni Ahmet Rıza ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin bazı konulardaki fikir ayrılıklarıdır. Hürriyetçiler tek bir amaca, Osmanlı hükümetini ne olursa olsun devirmeye yönelmiş olmalarına karşılık, Ahmet Rıza ve gurubu istediği sonucu elde etmek için şiddete başvurulmasının her zaman karşısında yer almıştı. Grup sonunda birleşmek için bazı ilkelerinden vazgeçmeye razı edilmişti ki iki grup birleşti. Birleşmeden sonra daha çok bilinen İttihat ve Terakki adının alınması kararlaştırıldı. İki grubun resmen birleştirilmesi 27 Eylül 1907’de gerçekleşti⁴².

Bu birleşme sırasında Dr. Bahaettin Şakir imzasıyla bir de bildiri yayınlandı:

“Merkezi Paris’te olan “İttihat ve Terakki Cemiyeti” ile merkezi Selanik’te olan “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” 19 Şaban 1325 ve 14 Eylül 322 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” adı altında ve aşağıdaki koşullara uymak kaydıyla birleşmiş bulunmaktadır. 1. Cemiyet’in biri içeride

⁴⁰ Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti’ni kuracak olan Mustafa Kemal, kurmay yüzbaşılığı sırasında derneğin kurucuları arasında yer almıştır. 1905’in Ocak ayında Harbiye Mektebi’ni bitiren Mustafa Kemal, subay olduğu gün tutuklanmıştır. Bu da o’nun öğrencilik döneminde de eyleme katılan bir Harbiyeli olduğunu gösterir. Ancak tutuklanmasından kısa bir süre sonra, yaptıklarını bir kere daha gözden geçirmesi tembih edilerek Şam’a tayin edilecek ve orada, kısa zamanda durumdan hoşnutsuzluk belirtisi gösteren meslektaşlar bulup, 1906 Ekim’inde *Vatan* adıyla gizli bir dernek kuracaktı. Vatan kurulduktan kısa bir süre sonra Kudüs ve Yafa’da merkeze bağlı şubeler kurdu ve üyeleri Doğu Akdeniz’deki 5. Ordu subaylarıydı. Ancak bu bölgenin etkinlikleri için yeterli bir alan sağlamadığını düşünen dernek üyeleri Selanik’in amaçları için daha verimli bir merkez olacağı kanaatindeydiler. Genç Türk subayları arasında Makedonya’nın yabancılardan kurtarılması gerektiği hayli yaygın bir istekti. Bunun sonucunda o zamanlar Kolağası olan Mustafa Kemal ya Vatan Cemiyeti tarafından görevlendirilerek ya da kendi verdiği kararla doğum yeri olan Selanik’e gitmek üzere yola çıkacak ve Şam’dan gizlice Mısır’a geçerek Yunanistan üzerinden Selanik’e gelecekti. Dört ay sonra Vatan’ın Selanik şubesi de kurulmuş ve Mustafa Kemal yine gizlice görevine dönmüştü. (Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s. 118–120.)

⁴¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859–1952*, s. 106–107.

⁴² Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s. 145–146.

diğeri de dışarıda olmak üzere iki merkezi bulunacaktır. Bunlardan dışarıdaki Paris'te, içerideki de Selanik'te olmak üzere, her merkezin bir başkanı bulunacaktır. 2. Temel amacı, Mithat Paşa'nın 1292 (1876) Anayasası'nı geri getirmek ve sürdürmek olan Cemiyet, bu hedefe ulaşmak için, biri içeride diğeri de dışarıda olmak üzere iki ayrı tüzük hazırlayacaktır. 3. Mali konularda merkezler her ne kadar bağımsız olsalar da gerektiği zaman birbirlerine yardım edeceklerdir. 4. Dışarıdaki merkez ülke dışındaki tüm kolların karargâhı olmak dışında dış dünyaya karşı Cemiyet'i temsil etmekle de görevlidir. 5. Merkezler birbirlerinin faaliyetlerini ancak ikna yoluyla etkileme yetkisine sahiptirler. 6. Cemiyet'in hâlihazırdaki yayın organları Türkçe yayınlanan "Şurayı Ümmet" ile Fransızca basılan "Meşveret" dergileridir."⁴³

1907'de Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti, üyelerinden K. Malumyan'ı Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'le ilişki kurması için görevlendirmiş ve Jön Türkler'in bir program üzerinde birleşerek icraat şekillerini belirlemek kaydıyla kongre düzenlenmesini teklif etmiştir. Teklifin kabulünün ardından Kongre 1907'nin Aralık ayında Paris'te toplanmış ve başkanlığına Prens Sabahattin seçilmiştir. Kongrenin özelliği yıkmak amacını ön plana almak, geçici olarak her türlü eleştiri ve ıslah düşüncelerini bir tarafa bırakarak aksiyon programı üzerinde anlaşmaktır. Kongre henüz toplanmadan şu kararlar alınmıştır:

"Kongreye katılacak her cemiyet, özgürlüğünü korumakla beraber, prensip düşüncesini geçici olarak ön amaç olmaktan çıkaracak ve diğerlerinin bu görüşünü eleştirmelerine dikkat etmeyecek, İstibdada son verilmesi için ortak bir program hazırlamak için çalışacak, çalışma tarzını da üç derneğin gizli oyla seçeceği delegeler belirleyecektir"⁴⁴

Burada bahsedilen üç dernek, "Terakki ve İttihat Cemiyeti", "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" ve "Taşnaksutyun Cemiyeti"dir. Gerek Türkler gerekse Ermeniler bu kez aynı amaç uğruna birleşmekte ödüne vermeye hazırdılar ve bu nedenle kongredeki delegelerin çoğunluğunun uygun görebileceği bir programı ortaya koyabildiler. Ancak Ahmet Rıza'nın açılış konuşmasında, "Rum, Arnavut ve iki Ermeni örgütü bizden ayrı çalışmaktalar" demesinden de anlaşılabilceği gibi, Osmanlı Devleti dahilinde yaşayan ve yönetimden memnun olmayan tüm gruplar

⁴³ 14 Eylül 1323, saat 1 (ezani) (Eski sisteme göre gün batımından bir saat sonra), Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Uluslararası ve Dış İlişkiler Görevlisi, Dr. Bahaettin (Şakir.) (Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 238–239.)

⁴⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952**, s. 108; Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 148.

kongrede temsil edilmemişlerdi. 1907 Kongresinin bir önceki kongrede olduğu gibi tutanaklarının ayrıntılı ve açık olarak yayınlanmamış olması önemli olayların gelişmekte olduğunun belirtisidir. Bir diğer dikkat çekici nokta birinci kongrenin düğüm noktası olan yabancı devletlerin müdahaleci tutumları ile ilgili soruna 1907 Kongresinde hiç değinilmemesidir. Bu durumda ya Ermeniler ve Prens Sabahattin bu kez ödün vermeye razı olmuşlar ya da sonunda büyük devletlerden, içtenlikle ve faal olarak baştan sona götürecekleri büyük bir harekete girişmelerini beklemenin boş olduğunu anlamışlardır. 1907 Kongresi'nde varılan yüzeysel anlaşma, II. Abdülhamit karşıtı gruplar arasındaki görüş ayrılıklarının tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aslında bu tarihte Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in taraftarları arasındaki anlaşmazlık o denli büyüktür ki, artık bağdaştırılmaları hemen hemen imkansızdır. Nitekim ihtilalden sonra bu anlaşmazlık büyük önem kazanmıştır⁴⁵. Gerek Ahmet Rıza, gerekse Sabahattin kongrenin açılış konuşmasında kendi çizgilerinden ayrılmayacaklarını açık olarak belirtmişlerdir⁴⁶. Her ne kadar Paris'te bu konuşmalar ve tartışmalar yapılıyor idiyse de hareketin asıl merkezi ve uygulayıcı gücü Selanik'tir.

⁴⁵ Bu anlaşmazlığın derinliğine kanıt olarak Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 228-229'da taraflardan birinin diğer tarafı suçlamalarına yer verir: Dr. Bahaettin Şakir'in 11 Haziran 1907 tarihli ve İstanbul'da adı tespit edilemeyen birine yazdığı mektubunda İttihat ve Terakki'nin Prens Sabahattin'e şiddetle cephe almasının nedeni olarak o ve babasını devlet hazinesini soymak ve ülkeyi yabancı güçlere satmak üzere İstanbul'dan ayrılmakla suçlamaktaydı. Sabahattin ayrıca devrimci Ermeni örgütleriyle işbirliği yaparak, Osmanlı toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti kurulmasını istemekten ötürü suçlanmaktaydı. Öte yandan mektupta Ahmet Rıza dürüst ve vatansever biri olarak nitelenmektedir.

⁴⁶ Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 153-154.

2. İttihat ve Terakki Cemiyeti İktidarını Hazırlayan Bölgesel, Dini ve Siyasal Faktörler

a. Dini ve Sosyal Faktörler

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaygın bir şekilde kurulan tarikatları ve son dönemde çok miktarda kurulmaya başlanan mason localarını yayılma kanalı olarak kullanmıştır. İnsanların toplu olarak bulunduğu yerlerde bir görüşün yayılmasındaki kolaylık dışında, önceden kurulu olan bir kanal içinde yayılmanın, yeni kanallar inşa etmeye oranla, gizli örgütlere çok daha büyük kolaylık sağlayacağı kesindir. İttihat ve Terakki Cemiyeti de Rumeli'de kendisinden önce kurulmuş olan tarikat ve mason localarının ağlarını görüşlerini yaymak, üye kazanmak, evrak saklamak vs. amaçlarla kullanmıştır⁴⁷. Masonluk ve tarikatlar arasında da bir bağlantının varlığı kendini hissettirmektedir. Bu konu araştırmacıları bu ortak yön üzerine eğilmeye itmiştir⁴⁸. Namık Kemal, Talat, Rıza Tevfik, Musa Kazım gibi pek çok kişi hem Bektaşî, hem de masondur. Bektaşîliğin özgürlükçü, mazlum yanlarının olmasının yanı sıra her iki kurumda da görülen içrek, dinlerin görünüşteki biçimlerini aşmaya çalışan ortak yön, Bektaşîleri mason localarına çekmiştir. Mason locaları ve tarikatlar, tarihsel/rastlantısal nedenlerin yanı sıra Makedonya'nın yabancı kontrolündeki ve görece özgür ortamında örgütlenmeyi özellikle seçmişlerdir⁴⁹.

⁴⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği," **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara, 1980, s. 373.

⁴⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Irene Melikoff, **Uyur idik Uyardılar**, Çev. T. Alptekin, İstanbul, Cem Yayınları, 1993, s. 227-246, Orhan Koloğlu, **Ahdülhamit ve Masonlar**, 4. Bası, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004, s. 223-259, Nevzat Odyakmaz, **Bektaşîlik, Mevlevîlik, Masonluk**, İnkılap Kitabevi., 1988 ve E. E.Ramsaur, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks," **The Moslem World**, XXXII, (January 1942), s. 8.

⁴⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Baki Öz, **İttihat-Terakki ve Bektaşîler**, İstanbul, Can Yayınları, 2004, s. 155-248.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Bektaşilik'le⁵⁰, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Melamilik'le, padişah ve saray çevresi ise, Nakşibendilik, Halidilik, Kadirilik gibi tarikatlarla doğrudan işbirliğine girip belirli bir tavır sergilemişlerdir⁵¹.

Hanioğlu, İttihat ve Terakki'nin 1895 öncesi örgütünü öğrenci topluluğu görünümünden kurtarmak ve kamuoyunda güç kazanmak için değişik toplumsal gruplarla ilişki kurma kararı aldığı ilk olarak ulemaya yöneldiğini belirtmektedir⁵². Din adamlarının bir kısmının da II. Abdülhamit'in yönetimine tepkili oldukları bilinmektedir. Bu tepkinin altında yatan neden Mardin'e göre, II. Abdülhamit'in ulemeden kuşku duyduğu için ilmiyeyi körletme politikası izlemesinde ve bu politikanın ayaklarından birini teşkil eden siyasal fikirlerin tartışılmasına yardım edecek olan dini eserlerin okunmasının yasak edilişidir⁵³. Böylece yönetimin ihmaline, hatta engellemelerine uğrayan ilmiye sınıfı (ulema) muhalefet odaklarından biri konumuna geliyordu. Yukarıda anılan, Hanioğlu'nun sözünü ettiği yayılma çabaları sırasında İshak Sukuti ve Hüseyinzade Ali Bey'lerin ulemanın önde gelen temsilcilerinden Ubeydullah Efendi ile ilişkiye geçtikleri ve destek vaadi aldıkları bilinmektedir⁵⁴.

⁵⁰ Bektaşiler İttihat ve Terakki'nin aktif olduğu dönemde iki ayrı dernek kurmuşlardır. Bunlardan ilki, *Cemiyet-i Sufiye-i İttihadiye* 1908 yılında sürgünden dönen Şeyh Naili Bedevi Efendi tarafından kurulmuştur. Amacı tasavvuf çevrelerinin birlik ve beraberliğini sağlayarak, tasavvuf alanında yetişmelerini sağlamaktır. Tekkeleri, tembelhane olmaktan çıkarıp bir işlerlik kazandırmak ister. Tekkelerin düzeltilmesini planlar. Ancak erken yaşta ölmesi dolayısıyla derneğin amacı da gerçekleşmemiştir. İkinci dernek, 1911 yılında Kelami Dergahı postnişini Muhammet Esat Efendi tarafından kurulur. Muhammet Esat Efendi, Menemen olayından sonra İstiklal Mahkemesi'nce idama mahkum edilmişken vefat eden Nakşibendi Halidi Şeyhi Erbilli Esat Efendi'dir. Fahri başkanlığına Şeyhülislam Musa Kazım Efendi getirilmiş ve dernek Bektaşî şeyhülislamca yönetilmiştir. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin de Gerçekten Bektaşî oluşu şüpheli görünmektedir. Şeyhülislamlık makamına getirilmek için mason olmuş ve herhalde sadece görünürde Bektaşîliğe de muhalif bir tutum takınmamıştır. Şeyh, derviş, muhip gibi tüm tarikat ehli derneğin doğal üyesi sayılmıştır. Dernek yarı resmi bir nitelik kazanmıştır. Dernek merkezlerinde verdikleri konferanslarla, tasavvuf tarihinin tümünü kapsayan bir kitap çalışması yapmak, tasavvuf ve tarikatlarla ilgili tüm kitap ve kaynakları bir kütüphanede toplamak ve bu alanda etkilikler yürütmek amaçlanmıştır. (Baki Öz, *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*, s. 180–181.)

⁵¹ Öz, *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*, s. 189.

⁵² Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 113.

⁵³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908* s. 71.

⁵⁴ Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 113.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin din adamları ile olan ilişkisinin incelenmesi, bir başka unsurun daha ortaya konulmasını zorunlu kılmaktadır. Yukarıda bahsedilen “Ortodoks İslam”ın temsilcilerinin yanı sıra, halk İslamı olarak adlandırılabilir bir başka kesimin, tarikatların İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerinin ortaya konması gerekir⁵⁵. Bu tarikatlar içinde Bektaşî, Melami ve Mevlevî tarikatlarının adları ön planda sayılmalıdır. 1894 tarihinden itibaren çeşitli tarikatlar ile ilişki kurmaya çalışan İttihat ve Terakki örgütü, bu açıdan zaten siyasal sistem tarafından muhalefete itilmiş tarikatlara yönelmiştir⁵⁶. Bektaşî tarikatı inanç ve ilkelerinde, Ortodoks İslam’a göre daha liberal bir görüntü çizmektedir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırılırken, Yeniçerilerin Bektaşî olmalarından dolayı, bu tarikata karşı da sindirme hareketi gerçekleşince, bu tarihten sonra Bektaşî tarikatı muhalefet hareketleri ile yakın temasa geçti. Dolayısıyla Bektaşîlerin Jön Türk hareketine ve İttihat ve Terakki’ye ilgi göstermelerini olağan saymak gerekir. Bektaşî olan İttihatçılar arasında Talat, Rıza Tevfik, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi sayılabilir. Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Hüsamettin (Ertürk) Bey’in de Bektaşî olduğu belirtilmiştir⁵⁷. Etkili olan diğer bir tarikat da Melamilikti. İttihat ve Terakki’nin kurucularından Bursalı Mehmet Tahir Bey, Melami tarikatı üyesiydi⁵⁸. Tokay, İngiliz belgelerine dayanarak Üçüncü Ordu’da pek çok Melami olduğunu belirtmektedir⁵⁹. Tekeli de, İttihat ve Terakki’nin Manastır Kolu’nun gelişiminde Melami tarikatının etkisinden söz etmektedir⁶⁰. Bu iki tarikatın dışında Mevlevîler, Kadirîler de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet ile zaman zaman ilişki içinde olmuşlardır. Ayrıca Halvetiye, Sümbüliye Şeyhleri, Uşakîye tarikatı Şeyhi’nin oğlu da İttihatçılarla birlikte

⁵⁵ Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 129.

⁵⁶ Hanoğlu, **İttihad ve Terakki**, s. 118.

⁵⁷ Hanoğlu, **İttihad ve Terakki**, s. 118; Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 132.

⁵⁸ Hanoğlu, **İttihad ve Terakki**, s. 119. Tunaya, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularının hemen tümünün tarikat üyesi olduğunu yazar. (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 15.)

⁵⁹ Gül Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)**, İstanbul, AFA Yayınları, 1996, s. 147.

⁶⁰ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” s. 374.

ve onlarla birlikte hareket etme suçundan sürgüne gönderilmişlerdir⁶¹. Genelde Jön Türkler'in özelde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ulema ve tarikatlarla olan ilişkisi konusunda göz önünde bulundurulması gereken nokta, Osmanlı toplumunun Müslüman-Türk unsurları arasında İslamiyet'in o dönem sahip olduğu önemdir. Devlet yönetiminde Ortodoks İslam'ın büyük yeri varken, tekkeler vasıtasıyla “Heterodoks İslam”ın da halk katmanları arasında geniş bir ilgi oluşturduğu kabul edilmelidir. Böylesi bir ortamda İttihatçıların kendilerini ulemadan ya da tarikatlardan soyutlaması beklenemezdi. Hatta bu tekkelere, halkın örgütlenebileceği yegane yerler olarak bakılırsa, İttihatçıların neden tarikat üyesi oldukları anlaşılabilir. Masonlarla olan ilişkilerinde belirleyici olan, mason localarının avantajlarından yararlanmaktı ki, tekkelerle olan ilişkilerinde de bu yön vardır.

b. Bölgesel Faktörler

1908 Devrimi'ni hazırlayan koşulları Makedonya bölgesi bir araya getirmiştir. Makedonya, sadece devrimin gerçekleşmesi için gerekli siyasal bunalımın doğuşuna zemin hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgüt modelinin kaynakları ve yayılma kanalları için ortak mekan da olmuştur. Yüzyıllar boyunca bölge Trakyalılar, İlliryalılar, Yunanlılar, Slavlar, Peçenek, Uz ve Kumanlar tarafından istilaya uğrar. Makedonya aynı zamanda, coğrafi olarak pek çok etnik grubun birbiriyle fazlaca ilişkiye girmeden ve özelliklerini kaybetmeden varlıklarını sürdürebilecekleri bir bölgedir. Bu sayede çok çeşitli bir etnik yapı ortaya çıkar. 19. yüzyılda hemen tüm şehirlerde Türk ve Müslümanlar, Kuzey Batı'da Arnavutlar, yine Vardar'da Sırlar, Güneyde Rumlar, yer yer Ulahlar, özellikle Selanik'te Yahudiler ve genelde bölgenin tümünde ve özellikle Kuzey'de, Pirin'de Makedon-Bulgarlar yer almaktadır.

⁶¹ Hanioglu, **İttihad ve Terakki**, s. 121.

Bölgenin etnik yapısı da tartışma konusudur. Sadece hangi etnik grubun sayıca çoğunluğu oluşturduğu değil, aynı zamanda her bir etnik grubun -özellikle Makedonların- hangi kökenden geldiği tartışma ve çatışma konusudur. Genel olarak, Yunanlılar Makedonların aslında Yunan, Bulgarlar da Makedonya'da yaşayan Bulgar asıllılar olduklarını iddia ederler. Makedonya Cumhuriyeti ise bağımsız Makedon kimliğini savunur. Bu tartışma bölünmüş bir bölge için anlaşılır bir şeydir. Toprakları üzerinde hak iddia edilmesine yer vermek istemeyen her devlet böyle bir tartışmaya girer. Ancak sorun böyle bir bakışla da çözülemeyecek kadar karmaşıktır. Tartışmanın daha önemli ve ciddi olan kısmı Yunan iddialarını reddetmekte birleşen Bulgar ve Makedon taraflar arasında cereyan etmektedir. Makedon tarihçileri bölge Slavlarının çok uzun zamandan beri Bulgar kimliğinden bağımsız ayrı bir ulus olduğunu iddia eder. Bu iddiaya göre, 1880-90'larda Makedon hareketi başladığında Makedonlar çoktan bir ulus olmuştu. Bulgar tarihçileri ise mekan farkı dışında etnik özdeşliği savunurlar⁶².

Etnik gruplar arası bu iç içe geçmişlik, bu bağlantı, özellikle Osmanlı Devleti'ne özgü “millet” örgütlenmesiyle de ilişkilidir. Buna göre her dini grup ve mezhep bir “millet” oluşturur. Her millet dini bakımdan iç örgütlenmesini ve eğitimini düzenleme hakkına sahiptir. Eğitimde kullanılan dile bağlı olarak ayrı millet içinde yer alan bazı etnik gruplar ulusal uyanış açısından avantajlı, bazıları dezavantajlı olabilir. Rum milleti içinde yer alan Yunan ve Bulgar-Makedonlar arası çatışma buna örnektir.

Bölgenin nüfus bileşimi hem etnik gruplar arası, hem de Osmanlı Devleti ile diğer gruplar arası siyasal iddialara dayanak olacağı için bir tartışma konusudur. Üstelik Osmanlı dönemindeki nüfus sayımlarında kaydı yapılan, nüfusun etnik bileşimi değil, mezhebe bağlı dağılımıdır. Etnik yapıya ilişkin bazı tahminler de yapılmıştır, ancak ne Osmanlı kayıtları ne de diğer veriler çok fazla güvenilir değildir.

⁶² Makedon etnik kimliği tartışmalarının ve bunun tarih yazımı düzeyine yansımaları için Fikret Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahov'un Anılarında II. Meşrutiyet,” **Birikim**, sayı 9, Kasım 1975, s. 14–26.

Son toprak kayıpları ve sınır değişiklikleriyle artık Avrupa'ya Osmanlı Devleti'nin en yakın bölgesi konumuna sahip olan Makedonya'da, Avrupa ülkeleri ve özellikle Avusturya aracılığıyla yapılan ticaret sonucunda bir burjuva sınıfı ortaya çıkmıştı. Bu yeni sınıf Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki oluşumlara benzer biçimde gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bölgenin en büyük ticaret şehri ve limanı konumundaki Selanik'in ihracat-ithalat işlerini ellerinde tutanlar Yahudi ve Rum tüccarlardı⁶³. Selanik'te ve Makedonya'da da “loncalar” içinde örgütlenmiş Müslüman üreticiler gerileyen grubu oluşturuyorlardı. Ancak yine de üretimlerini Batı ürünlerinin girmediği alanlara yönelterek varlıklarını koruyorlardı⁶⁴.

Bölgede 1904, 1905 ve 1906 yıllarında grevlere rastlanır. Yahudiler içinde tüccar, tefeci vs. varlıklı sınıf ve kesimler vardır. Ancak buna rağmen Yahudilerin çoğu zanaatçılık, hamallık, işçilik v.s. geliri düşük işlerde çalışmaktadırlar ve işçi sınıfı içinde büyük çoğunluğu oluştururlar. Önemli bir işçi örgütlenmesi olan Sosyalist İşçi Federasyonu'nun kökeni Yahudi İşçi Kulübü'dür. Bir kurumun kökeni onun asıl anlamını büyük ölçüde yansıtmaz. Ama sonraki dönemde de federasyonda çoğunluk Yahudilerdedir ve Gounaris de Selanik'in millet sistemine dayalı dikey örgütlenmesinin istisnalarının fazla abartılmaması gereğini vurgular⁶⁵.

1878 Ayastefanos Antlaşması ile bölgenin büyük kısmı Bulgaristan'a verilmiş, Berlin Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti'nin egemenliğine geçmişti. Ancak Antlaşmanın 23. maddesi ile Avrupa devletlerinin denetiminde Makedonya vilayetlerinde reformlar yapılması öngörülmüştü. 1890'lardan itibaren Bulgarlar çete faaliyetlerine giriştiler. 1893 tarihinde “İç Makedonya Devrimci Örgütü”

⁶³ Fikret Adanır, “The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912,” *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940 VI, The Formation of National Elites*, Londra, 1992, s. 161–164.

⁶⁴ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” s. 351–362.

⁶⁵ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” s. 366; C. Basil Gounaris, “Selanik,” **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800–1914**, Ed. Çağlar Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 107.

oluşturuldu. Diğer etnik gruplar da Bulgar çetelerine karşı etnik çetelerini örgütlediler⁶⁶. Böylece ortaya inanılmaz bir karışıklık çıktı⁶⁷. 2 Ağustos 1903'te *Ilinden (St Elias Day) Ayaklanması* ile Bulgarlar seslerini yükselttiler. Ayaklanma bastırıldıysa da Avrupa devletleri olaya el koyma durumuna geldiler. Ayaklanmadan önce Şubat ayında da Kont Lamdsdrof ilk Avusturya- Rusya önerilerini hazırlamıştı⁶⁸. Ağustos'taki Bulgar ayaklanmasından sonra 22 Ekim 1904 tarihinde Viyana yakınlarındaki Mürzsteg şatosunda toplanan ilgili devletlerin (Rusya ve Avusturya) hükümdarları yeni bir öneri hazırladılar. *Mürzsteg Programı* adıyla bilinen bu öneriler paketinin en önemli hükümlerinden biri, genel müfettişin yanına denetçi müfettiş durumunda bir Rus ve bir Avusturyalı memurun verilmesiydi⁶⁹. Bölgede uluslararası bir jandarma gücü oluşturulacak ve başına yabancı bir general verilecekti (madde 2)⁷⁰. Bu program uyarınca İtalyanlar Manastır'a, Ruslar Selânik ve Batı Makedonya'ya, Avusturyalılar Üsküp'e, Fransızlar Serez'e, İngilizler Drama'ya yerleştiler⁷¹.

Bundan sonra da çete faaliyetleri devam etti. Bulgarların yanı sıra Yunan çetecilik faaliyetleri de gelişti. Hilmi Paşa'ya göre, Yunan ordusu subaylarının kontrolünde Manastır ve Selanik'te on beş çete bulunuyordu. Ayrıca Sırp, Arnavut ve Ulahların da faaliyetleri vardı. Bu çeteler Osmanlı ordusuyla olduğu kadar, belki de daha fazla birbirleriyle çatışma halindeydiler.

⁶⁶ Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 33.

⁶⁷ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 4. Bası, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2005, s. 13. (Tunaya, Cilt I, s. 513'te 1902 yılı boyunca 1903 Ağustosuna kadar 86 çete savaşı yapıldığını bildirmektedir.)

⁶⁸ H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen and CO., London 1906, s.57-66'dan naklen, Tekeli ve İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği," s. 370. Ayrıca bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 49.

⁶⁹ Selahattin Çetiner, *Çöküş Yılları*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008, s. 126–127; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 50; Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 47.

⁷⁰ Mürzsteg Tasarısı'nın diğer maddeleri için bkz. Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)*, s. 47–48.

⁷¹ Tekeli ve İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği," s. 371.

Böylesi bir ortam içinde bulunan Osmanlı ordusu subayları ulusçuluk hareketleriyle karşı karşıya geliyor ve etkileniyorlardı. Manastır'da konuşlandırılmış olan Üçüncü Ordunun büyük bir bölümünü Erkan-ı Harp, Harbiye mezunları ve Almanya'da eğitim görmüş subaylar oluşturuyordu⁷². Bu subaylar, aldıkları Batılı eğitimin yanı sıra Makedonya'da ulusçuluk düşünceleriyle ayaklanmış komitacılarla çete savaşlarına girişiyorlardı. Akşin'in belirttiği gibi, "Makedonya, Mekteb-i Harbiye mezunu genç subayların bir ulusçuluk okulu oldu. Ulusları için yapmadığını bırakmayan çetelerin, Osmanlı subaylarının önünde canlı birer örnek oldukları şüphesizdi"⁷³.

Ayrıca Mürzsteg Programı ile gelen jandarma gücü ile ordu arasında huzursuzluk vardı. Yabancı subayların gelişi bölgedeki Müslümanlar arasında da hoşnutsuzluk ve öfke yaratmıştı. Osmanlı ordusunun genç subayları, yeni jandarma gücü subaylarının yüksek ve düzenli maaşlarından, kaliteli üniformalarından etkileniyor, dış müdahaleye duyulan doğal nefretten dolayı, yabancılara karşı tutum alıyorlardı⁷⁴.

Milliyetçilikle tanışan Makedonya'daki Müslüman -Türk unsurlar arasında, özellikle mektepli subayların aldıkları eğitimin de etkisi ile burjuva siyasal düşünceleri ve kurumlar yer etmeye başlamıştı. Makedonya'nın merkezi idarenin kontrolünden uzakta olmasının yanı sıra, Avrupalılardan kurulu bir jandarma gücünü kabul eden padişahın bu bölgedeki fikir akımlarının önlemesi ya da bu bölgedeki bir muhalefet hareketini sindirmesi iyice güçleşmişti⁷⁵. Böylece giderek artan bu karışıklıklar içinde, Jön Türk fikirlerinin etkisinde olan subayların, kendi örgütlerini kurmaları hiç de zor olmamıştır⁷⁶.

⁷² Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)**, s. 105.

⁷³ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 50.

⁷⁴ Çetiner, **Çöküş Yılları**, s. 127; Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)**, s. 135; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 50

⁷⁵ Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, s. 116.

⁷⁶ Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)**, s. 73.

Son olarak Tank Zafer Tunaya ilgili kitabında Makedonya-İttihat ve Terakki ilişkisine noktayı koymaktadır: “İttihat ve Terakki Makedonyalıdır”⁷⁷.

Makedonya bölgesinde bulunan Selanik, 1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kurulduğu Osmanlı kenti olmasının yanında Mustafa Kemal’in doğum yeri olması nedeniyle, Türk tarihi içinde önemli bir şehir olmuştur. Selanik’in Osmanlı Devleti içinden çıkan “devrimci” kadroların ve sonrasında Türk Kurtuluş Savaşını yürüten Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran önderlerin üzerindeki etkisi, bu etkinin, kentin hangi özelliklerinden ileri geldiğinin ortaya konulması, döneme yön veren derneklerin tarihi için de önemlidir.

Selanik, Osmanlı Avrupa’sının merkezi sayılan ve kontrol ettiği hinterland Makedonya olan bir deniz kentidir⁷⁸. Bu kent 19. yüzyılın son yıllarında ve 20. yüz yılın başlarında “Batı’nın serbestliğine ve kozmopolitliğine -çok ulusluluğuna uygun bir giysi olarak bir ticaret ve siyaset merkezi” biçiminde şekillenmişti⁷⁹. 19. yüzyılın sonuna doğru Makedonya’nın ekonomi ve kültür merkezi konumuna yükselmişti. Mardin, Selanik’in 1880’lerden itibaren önder pozisyonuna yükseldiğini belirttikten sonra, 1889’da kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti’nin kurucularından İbrahim Temo’nun Makedonya’nın bir diğer merkezi olan Manastır’da doğmuş olmasının rastlantı olmadığını yazmaktaydı⁸⁰.

⁷⁷ Tunaya şöyle başlar: “Hemen her Osmanlı subayının evinde Makedonya’dan bir hatıra vardır. Bu anılar anlatıla anlatıla askerlerin ve İttihatçıların romanını oluştururlar: “Ben Manastır dağlarında eşkıya takibinde iken...” Bu eşkıyalar Osmanlı ordusuna ve padişahına isyan etmiş Balkanlı şairler, filozoflaşmış komitacılar ve hiçbir zaman azalmamış “haydutlar”dır ve karşı tarafı temsil ederler. Balkanlı, savaşlar içinde birbirini öldürerek kaynaşan bu insanlar daha sonra Vidin’de, Sofya’da, Rusçuk’ta, Atina’da isimlerini ve heykellerini taşıyan sokaklardan ve meydanlardan geçerek bir tarih oluşturacaklardır. İttihat ve Terakki bu savaşın içinde doğmuştur ve Balkanlı bir nüfus kağıdına sahiptir. Bu da İttihat ve Terakki’nin köklerini Balkanlarda araştırmayı zorunlu kılar. İttihat ve Terakki Makedonyalı’dır.” (Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 13.)

⁷⁸ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” s. 353.

⁷⁹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 14.

⁸⁰ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, 5. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 64.

Selanik, İzmir ile birlikte 18. yüzyılın önemli ihracat limanıydı. 19. yüz yıl boyunca Osmanlı ekonomisinde görülen değişiklikler sonucu, Selanik'in önemi giderek arttı. Yüz yılın son çeyreğinde yapılan demiryolları ile Selanik bütün Rumeli'nin merkezi konumuna yükseldi. Şehir, bu demiryolu bağlantıları sonucunda, bir yandan Avrupa'nın belli başlı şehirlerine, öte yandan İstanbul'a bağlanmıştı. 1872'de başlayan demiryolu 1974'de Üsküp'ü, 1885'de Belgrat üzerinden Avrupa'yı, 1894'de Manastır'ı ve 1896'da İstanbul'u şehre bağladı.

Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi kozmopolit nüfus yapısıyla birleşince ortaya son derece canlı bir kültür ve düşünce ortamı çıkmıştı. Bu ortamın oluşmasının bir başka etkeni de kuşkusuz bölgenin merkezin denetiminden uzakta bulunmasıydı. Şehirde 1895'ten itibaren altı Ladino, dört Türkçe, dört Rumca, üç Fransızca, iki Bulgarca, bir Ulahça günlük ya da haftalık gazete yayımlanıyordu. 1909'da 13'ü İdadi, 63'ü Rüştîye ve kalanı da İptidai Mektep olmak üzere 1901 okul mevcuttu. 1907'de Hukuk Mektebi ve Polis Mektebi açılmıştı⁸¹. Özetle Selanik, Osmanlı Devleti içindeki göreceli olarak sanayileşmiş yapısı, farklı etnik unsurları barındıran kozmopolitliği, canlı kültürel ve düşünsel ortamı ile Osmanlı yönetimine karşı girişilebilecek bir muhalefet hareketi için son derece elverişli bir platform sunmaktaydı.

İşte bir gizli derneğin var olabilmesi için her türlü olanağın var olduğu bu kentte “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” kurulmuştur. Önceki bahislerde Paris’li Jön Türklerle ilişkileri incelenen dernek, 1906 yılının Eylül ayında kurulmuş ve 1907 yılında İttihat ve Terakki adını alarak büyük bir hızla yayılmıştır. Derneğin bir “Heyet-i Aliye”si (Yüksek Kurulu) vardır. Sonradan Merkez-i Umumi adını alan bu kurulun ilk on üyesi şu kişilerdir: (Asker üyeler) Kaymakam Bursalı Tahir Bey, Binbaşı Naki Bey, Erkan-ı Harp Yüzbaşı Edip Servet Bey, Yüzbaşı Kazım Nami Bey, Yüzbaşı Ömer Naci Bey, Mülazım İsmail Canbolat Bey, Hakkı Baha Bey,

⁸¹ Tekeli ve İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” s. 364.

(Sivil üyeler) Mehmet Talat Bey, Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey⁸². İlk üye numaraları bu kişilere aittir. Listeden de görüldüğü gibi Osmanlı siyasi tarihinde çok önemli bir aşamanın temsilcileri olan bu ilk yüksek kurulun üyelerinin çoğunluğu askerdir ve Üçüncü Ordu subaylarıdır. Diğer üç üye ise sivil memurlardır. Tunaya'ya göre üyelerin hemen tümü tarikat üyesidir ve Tahir Bey hariç hepsi masondur⁸³. Tahir Bey bir numaralı, Naki Bey iki numaralı, Talat Bey üç, Mithat Bey de dört numaralı üyelerdi. Mithat Şükrü Bey aynı zamanda hesap işleriyle de görevlendirilmiştir. Adı geçen üyelerden sonra derneğe giren üyelerin numaralarına yüzer sayı eklenmiştir. Bu da sonradan gireceklere üyelerin kalabalıklığını göstermeye yarıyordu⁸⁴. Üyelerin adları gizlenmek zorunda olduğu için bazı rumuzlar kullanılmıştır. Örneğin “vicdani kardeşimiz” deyimi başkanlık işleriyle, “mihربی kardeşimiz” ise sekreterlik işleriyle uğraşacak olan üyeleri ifade etmekteydi. Cemiyet gizlilik esaslarına titizlikle bağlanmıştır. Bu açıdan Selanik İttihatçıların başarılı bir yeraltı çalışması yaptığı açıktır⁸⁵.

Büyüme hızı, Osmanlı Devleti'nde hiçbir ihtilalci örgüte nasip olmayacak şekilde artan dernek, kendisine rakip olabilecek her kuruluştan daha güçlü olduğundan, İstibdat'a karşı en güçlü cephe ve örgütlenmeyi de o kurmuştur. Durumun doğal sonucu olarak da, kendisiyle aynı amaca yönelmiş ülke içinde ve dışında bulunan gizli derneklerle birleşmiştir. Bunlardan ilki yukarıda da bahsedilen Paris Jön Türkleriyle yapılandır. Paris'ten gelen teklif Heyet-i Aliye'de görüşülmüş ve gizli oylamanın ardından kabul edilmiştir. Bu arada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olan ismi, Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne dönüştürülmüş ve 1908'in ilk günlerinde bu isim nihai olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne çevrilmiştir. Cemiyet'in bünyesine aldığı bir diğer dernek de Mustafa Kemal'in Şam'da kurmuş olduğu “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti”dir⁸⁶.

⁸² Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, s. 113.

⁸³ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 15.

⁸⁴ Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, s. 422.

⁸⁵ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 16.

⁸⁶ Cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. III. Bölüm, s. 163, dn. 38.

Cemiyet aslında Balkanlarda sıkça görüldüğü şekliyle bir ihtilal örgütü örneğinde doğmuş ve gelişmiştir. Diğer dernek kuruluşlarında sıkça rastlanan taklit yöntemine başvurmamıştır. Meşrutiyet siyasal dernek ve partilerinin Batı'dan taklit ederek aldıkları program taslakları vardır. Bunun en iyi örneği 1908'de kurulan “Osmanlı Ahrar Fırkası”dır. Fakat Cemiyet Balkanlı yerel örnekleri doğal bulduğu için Paris veya Londra örneklerine başvurmamıştır. Burada önemli olan bir diğer nokta da kendisinden 17 yıl evvel kurulan Paris şubesinin Selanik'teki dernek üzerinde etkisi olup olmadığı konusudur. Paris şubesinin 1908 hareketini Selanik'le beraber gerçekleştirdiğini kabul etmek zordur. Paris'teki derneğin etkisi inkar edilemese de bu etki 1908 başkaldırısını yaratacak güçte değildi. Artık 1889'da doğanlar harekete katılacak yaşa gelmişlerdi ve eski derneğin Selanik'le yapılan anlaşmalara rağmen, Paris'le organik bir bağı yoktu. Paris şubesi sadece devrimci bir sürekliliğin ifadesi olarak yaşatılmıştır. Ahmet Rıza Bey'in belirli bir süre el üstünde tutulması da bu bağlılığın eseri sayılabilir. Cemiyet 1906–1908 arasında etkinlik ve eylemlerini başarılı bir çizgide yürütmüştür⁸⁷.

Devrim fitilini yavaş yavaş hazırlayan bir diğer olay ise Vilayat-ı Selase'de (Manastır, Kosova, Selanik) yeni bir “hâkimiyet-i siyasiye” operasyonu yapılmak istenmesi olmuştur. Bu üç şehri var olan karışıklıktan ve bunalımdan kurtarmak için buraya yabancı bir vali atanmasına karar verilmiş ve fakat İttihatçılar güçlü örgütlenmelerine dayanarak derhal tepki göstermiş ve girişimcileri korkutarak durdurmuşlardır. Ne var ki bu tür bir meydan okuyuş, Yıldız'ı da telaşa düşürmüş ve bölgede olanları izlemek/inceleme üzere yüksek rütbeli kumandan ve memurlar görevlendirmiştir. Fakat geç kaldığı için başarılı olamamıştır. Yeraltı eylemlerine başlayan Cemiyet, düzenlediği suikastlarla Nazım Paşa'yı yaralamış, Saray olayı soruşturmak üzere yeni bir heyet kurup bölgeye yollamış fakat heyet daha Selanik'e ulaşmadan geri çevrilmiştir. Metroviçe Fırkası kumandanı Şemsi Paşa, Manastır telgrafhanesinden çıkarken Mülazım Bigalı Atıf (Kamçıl) tarafından 7 Temmuz

⁸⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 17.

1908’de öldürülmüştür. İhtilalci dalgalar artık fırtınaya dönüşmektedir. Bu aşamadan sonra tam bir Balkan örgütlenmesi yöntemi görülmeye başlar. Fedailerden Enver Bey (Paşa) Tikveş Bölgesi’nde, Salahaddin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutluk’ta, Kolağası Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler Resne ve Ohri taraflarında çeteler kurarak dağa çıkmışlardır. 10 Temmuz’dan bir gün önce İttihat ve Terakki Cemiyeti kendilerini susturmaya gelen askeri birlikleri kendi taraflarına çekmeyi başarmıştır. 10 Temmuz hareketi başlamak üzeredir⁸⁸.

c. Dış Faktörler

Osmanlı Devleti içinde istibdat yönetimine karşı gelişen muhalefet hareketleri ve bunların en örgütlüsü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üzerinde, Osmanlı ülkesine sınır oluşturan Rusya ve İran’da meydana gelen meşrutiyetçi hareketlerin etkili olduğu; bu ülkelerde, özellikle Rusya’da, mutlakiyetçi yönetimler aleyhine davranışların, düşüncelerin Osmanlı aydınları için birer örnek oluşturduğu açıktır. Kuşkusuz 1905’de Rusya’da⁸⁹ ve 1906’da İran’da⁹⁰ ortaya çıkan bu hareketlerden ve

⁸⁸ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 17-18.

⁸⁹ Ocak 1905’te Petersburg’da başlayan grev sırasında, 9 Ocak Pazar günü 140 bini aşkın işçi, Kışlık Saray’a gidip Çar’a isteklerini bildirmek istediler. Kazak muhafızların açtıkları ateş sonucu 1000 kişi öldü, 5 bin kişi yaralandı. Tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçen bu olay sonrasında muhalefet hareketleri daha da şiddetlendi. Petersburg, Moskova, Riga, Varşova, Tiflis gibi kentlerde çatışmalar ve grevler yaygınlaştı. Ocak ayında greve çıkan işçi sayısı 440 bini buldu. 1 Mayıs 1905’te 200 kentte grevler yaygınlaştı. İşçi hareketine ilkbahar ve yazdan itibaren köylü hareketleri de eklendi. Ülkenin yarısından çoğunda köylü hareketleri yayıldı. İşçilerin ve köylülerin muhalefetine, hoşnutsuzlukları giderek artan askerler ve denizciler de katıldı. Ayaklanma halini alan muhalefeti bastırmak amacıyla Çarlık, bazı tavizler vermek durumunda kaldı. 6 Ağustos 1905’de Devlet Duması’nın toplantıya çağırılması için bir bildirge yayınlandı. Ancak bu da gösterilerin hızını kesemedi. Ekim’de genel greve gidildi. 17 Ekim’de Çar, söz, toplantı ve dernek kurma özgürlüğüyle, kişi dokunulmazlığını ilan eden bir bildirge yayınladı. Bildirgede kanun yapma işlevi olan bir “Devlet Duması”nın, bir “Rus Parlamentosu”nun kurulacağından söz ediliyordu. Böylece çarlık rejimi, meşruti bir görünüme kavuşuyordu. (Yuriy Asatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974, s. 243.)

⁹⁰ 20. yüzyıla girerken, İran’da insan hakları, self-determinasyon ve halka dayalı hükümet gibi Batı kaynaklı kavramlar, aydınlar, öğrenciler, tüccarlar ve din adamları arasında yayılıyordu. 1906 yazında mollalar Tahran sokaklarında vaazlar vermeye başladılar. 12 binden fazla tüccar ve esnaf da Britanya elçiliğine sığındı. Bu gelişmeler üzerine Şah, İran tarihinin birinci meclisini toplantıya çağırarak meşruti bir yönetim yoluna girdi. Bu olayda, dış baskıların da rol oynadığı kabul edilebilir. Özellikle İranlı asilerin de Britanya elçiliğine sığındıkları hatırlanırsa, İngiltere’nin etkisi yadsınmaz

rejim değişikliklerinden önce de Osmanlı aydınları arasında meşrutiyetçi akımın etkileri güçlü bir biçimde vardı. Ancak yukarıda adı geçen ülkelerdeki rejim değişiklikleri, Osmanlı aydınları ve muhalifleri için canlı ve yakın birer örnek teşkil etmelerinin yanı sıra, her ikisi de tıpkı Osmanlı Devleti gibi doğu monarşileri sayılabilecek olan ülkeler olmaları dolayısıyla, 1876'daki hareketle 1908 arasında önemli nitelik farkları bulunduğu gerçeği de göz ardı edilmeden, 1876'daki kısa süreli Meşrutiyet'ten sonra gelişen ama zaman içinde etkisizleşen Osmanlı meşrutiyetçi hareketine ivme kazandırmak gibi bir işleve sahiptirler.

B. Cemiyetler Kanunu

1. Cemiyetler Kanunu'nu Hazırlayan Süreç ve Dernekler

Cemiyetler Kanunu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülüğünde hazırlanmış İkinci Meşrutiyet Döneminde yürürlüğe girmiştir. Kanun'dan önceki dönem, dernekler hukuku alanındaki yasa boşluğunun ortaya çıkardığı sorunları görmeden, Kanun'un hazırlık safhasındaki siyasal olayları bilmeden, onun ruhunu anlayabilmenin de imkanı yoktur. Önceki bölüm ve başlıklarda, derneklerin Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatına verdiği yön İttihat ve Terakki Cemiyeti örneği ışığı altında etraflıca açıklandı ve 1908 İhtilali'ne kadar gelindi.

II. Abdülhamit iktidarının ilk on yılında dernekleşme önceki dönemlere benzer bir yavaşlıkta devam etmiştir. Bu on yıllık zaman dilimi içerisinde İstanbul'daki ticari yapılanma için önem taşıyan ve Ticaret Cemiyeti'nin kurulması

bir hale gelmektedir. İran'daki meşrutiyetçi düzen değişikliğinin, Rus Devrimi ile birlikte, Osmanlı ülkesindeki yönetim karşıtı örgütlenmeler üzerinde etkisi olduğu açıktır. İran Devrimi'nin, Rus Devrimi'nden bir farkı, Müslüman bir ülkede gerçekleşmesi ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Müslüman-Türk unsurları üzerinde farklı anlamlarda etkiler doğurmuş olabileceğidir. Ayrıca İvanov Doğu Anadolu'daki hükümet karşıtı hareketlerin gelişmesi üzerinde İran Devrimi'nin etkisi olduğunu yazarken, Petrosyan, bu ilk İran Parlamentosunun Jön Türkler için önemli bir örnek teşkil ettiğini fedai grupları kurulması düşüncesini de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İran devrimci deneyinden esinlendiğini yazmaktadır. (Akşin, **Jön Türkler**, s. 61; Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, 3. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 3; Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, s. 243, 299.)

ile başlayan örgütlenme önemlidir. Bu cemiyet, 1876'da Nafia Dairesi'nin yerine kurulan Meclis-i Ticaret-i Ziraat aracılığıyla kurulması öngörülen ve yasal düzenlemelerle de çerçevesi çizilen ticaret cemiyetlerinin bir sonucudur⁹¹. Bu derneklerin kuruluşları incelendiğinde hepsinin doğrudan Ticaret Nezaretine bağlı olması onların günümüz anlamıyla dernek olmaktan uzak olduklarını da gösterir niteliklidir. Bu Cemiyet'in en önemli işlevi "Dersaadet Ticaret Odası"nın⁹² (sonraki ismiyle İstanbul Ticaret Odası) çekirdeğini oluşturması ve sınırlı da olsa birikimlerini bu odaya aktarmasıdır⁹³. Bu odanın kurulması İstanbul burjuvazisinin örgütlenmesi açısından önemli olmakla birlikte, kurulan odanın devlet denetimi ve baskısı altında ve danışma görevinde olması günümüz modern odalarının seviyesine o tarihte henüz ulaşmadığının da göstergesidir. Aynı durum İkinci Meşrutiyet döneminde de sürecektir. Ayrıca Cumhuriyet döneminin başında çıkarılan bir yasa ile ticaret ve sanayi odaları Ticaret Bakanlığının taşra teşkilatı gibi düzenlenmiştir⁹⁴.

Bu on yıllık dönemde 33 dernek kurulduğu gözlemlenmektedir⁹⁵. Bunlar kültür, din, serbest meslek, sosyal yardım ve yabancı dernek kategorilerinden oluşmaktadır. II. Abdülhamit 1880'lerin son dönemlerinde toplumsal baskıyı daha da arttıracaktır. Padişah ve yönetici sınıf, itaate dayalı ve din ile meşrulaştırılan bir

⁹¹ Yasal düzenleme için: "Fi 11 Rebiyülevvel Sene 93 tarihli Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline dair tezkere-i Sami," Bkz. **Düstur**, 1. Tertip, Cilt: 3, s. 570-571.

⁹² Osmanlı Devleti'nin ilk yerli Ticaret Odası İstanbul'da 19 Ocak 1880'de kurulan Dersaadet Ticaret Odası'dır. Bu ilk odanın oluşumu ve idari yapısı bugünkü odalardan oldukça farklıydı. Bugünkü odalarda yürütmeyi yönetim kurulu, denetimi ise yasama ve meclis yerine getirirken, bu ilk odada bütün bu işlevleri 24 üyeli bir kurulun üstlendiği görülür. Kişilerin bu kurula üye olabilmesi için 25 yaşını doldurmuş, en az beş yıl ticaretle uğraşmış, hüküm giymemiş, iflas etmemiş olması gerekmektedir. Odanın görev ve yetkileri 1881 tarihli dahili nizamnamesinde açık ve kapsamlı olarak belirtilmiştir. (BOA, **İrade-i Şura-i Devlet**, no: 3122, "Ticaret Odasının Nizamname-i Dahilisi". **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt: 2, s. 38-46.) 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası da kuruldu. (BOA, **İrade-i Meclis-i Mahsusa**, no: 3142, lef 2, "Dersaadet Sanayi Odası Hakkında Nizamname," **Düstur**, 1. Tertip, Cilt: 3 s. 87-89.)

⁹³ Murat Koraltürk, **Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2002, s. 26-27.

⁹⁴ 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu 22 Nisan 1925'te TBMM Genel Kurulunda oylandı ve kabul edildi. Resmi Ceridede yayınlandıktan sonra yürürlüğe girdi. Kanun ile odalar resmen tüzel kişilik kazanmıştır. TBMM'deki görüşmeler için, TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 2, Cilt: 18, İnikat: 22.04.1341/1925. Kanun için bkz: "Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu," Sarkis Karakoç, **Türkiye Cumhuriyeti Sicill-i Kavanini**, Cilt: 1, s. 879-882.

⁹⁵ Bu sayıya Anadolu ve yakın Rumeli dışında kurulan etnik milliyetçi dernekler ve İstanbul'da kapitülasyon gölgesinde kurulan yabancı dernekler dahil olmadığı açıktır.

siyasal sistemi toplum üzerinde yaratmaya çalışırken, bu çabalar içinde toplumun onlardan bağımsız bir şekilde örgütlenmesini hoş karşılamayacakları açıktır. Üstelik bu dönem önceki bölümlerde de belirtildiği gibi ülke içi ayrılıkçı örgütlenmelerin başladığı ve yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Bütünlüğün zarar göreceğine olan inançları gereği iktidar toplum içinde örgütlenmeye, zararsız birkaç dernek dışında dernekleşmeye izin vermemiştir. Bu yıllarda özellikle futbol kulüplerinin çoğunlukta olduğu dernekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Otoriter dönemlerin özelliği olan, siyasal açıdan zararsız örgütlenme tiplerinden biri olan spor kulüpleri birçoğu resmi dernek statüsünde olmasa bile kurulmaya başlamıştır ve II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar da varlıklarını sürdüreceklerdir⁹⁶. Bu dönemde Galatasaray Kulübü'nün Fransızları, Fenerbahçe Kulübü'nün ise İngilizleri desteklediği söylenirdi. Yine rivayete göre II. Abdülhamit de milli bir futbol kulübü olarak Yıldız Sarayı semtinde Beşiktaş kulübünün kurulmasını desteklemiştir.

1905'e gelindiğinde spor, din ve gizli siyasal derneklerin diğer derneklere oranla II. Abdülhamit yönetiminin sonuna doğru arttığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde derneklerin hukuksal açıdan "serbesti-i iştirak" (katılım özgürlüğü) başlığı altında incelendiği belirtilmişti, bu bahsedilen İdare Hukuku kitabında Avrupa'da kurulan derneklerin dahi kimi zaman zararlı sonuçlar doğurduğundan söz edilerek, buna rağmen Osmanlı ülkesinde padişahın izni ile ruhban cemiyetleri, kulüpleri ile edebiyat ve musiki derneklerinin kurulduğundan söz edilmektedir⁹⁷. Dernekler kurulabilmelerine rağmen oldukça sıkı bir denetim ve gözetim altında tutuldukları da açıktır. Hatta söz konusu idare hukuku kitabının basıldığı yıl derneklerle ilgili hatırlanacağı üzere bir hükümet buyruğu çıkarılmıştır. Buna göre artık "ilmiye dernekleri"nin eski serbest kuruluş sisteminden farklı olarak kurulmalarının hükümetin ruhsatına bağlı olduğu yasalaştırılmış ve izinsiz derneklerin kurulması yasaklanmıştır⁹⁸. Böylece yapılan hukuki düzenlemeyle bu tür derneklerin açılması

⁹⁶ Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları," s. 95–96.

⁹⁷ İbrahim Hakkı, **Hukuk-ı İdare**, s. 71; Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları," s. 102.

⁹⁸ "Hükümet-i Seniyye'nin ruhsat-ı resmîyesi olmaksızın cemiyet-i edebiye ve hayriyye teşkili katıyyen memnudur," **Adliye Temhirat** No: Fi 7 Cemaziyelevvel 1307. (Milyadi Karavokiros, **Lügat-i Kavanin-i Osmaniye**, s. 227.)

için hükümetten resmi bir izin alınması koşulu getirilmiştir. Bu izne bağlama olayının aynı dönemlerde Mülkiyeli öğrencilerin *Encümen-i Hamidi* isimli derneği kurmalarıyla yakından ilgili olabilir. Bu olay II. Abdülhamit üzerinde tedirginlik yaratmış ve gizli dernek, varlığından haberdar olunduğu anda derhal dağıtılmıştır. Hürriyetin ilanına doğru hemen her türlü örgütlenmeye yönelik denetim ve baskı genişletilmiş ve buna dini dernekler de dahil edilmiştir⁹⁹. Bu sayede fiilen de olsa var olan dernek kurma özgürlüğünden söz etmek artık imkansız bir hale gelmiştir¹⁰⁰.

İkinci Meşrutiyet Türk siyasal tarih yazınında “Hürriyetin İlanı” olarak adlandırılan olayla başladığı görülmüştü. Bunun anlamı anayasal ve yasal haklar açısından 1876 yılında yapılan Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesidir. Yani parlamentonun toplanması için karar verilmesi olayının başkahramanlarından biri olan II. Abdülhamit döneminde İstanbul içinde ve dışında kurulan gizli siyasal örgütlenmelerin uzun ve kararlı faaliyetleridir. Bu İstibdat döneminde kurulan ve faaliyet gösteren gizli siyasal dernekler, dönemin en tipik örgütlenme kategorilerinden biridir. Hürriyetin ilanı sonrasındaki bir yılın başlıca özelliği, birçok alanda kaos yaşanmasıdır. Yaklaşık 30 yıllık uzun bir uykudan uyanılmış olunmasına rağmen, uyuşuk değil, bunun tam tersi dinamik bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Anayasa’nın yeniden yürürlüğe girdiği 23 Temmuz 1908’den itibaren hızla ve yaklaşık 5 ay içinde 78 yeni dernek kuruldu ve ertesi yıl aynı artış hızı sürdü. İkinci Meşrutiyet, bu nedenle partilerden çok dernekler ortamıdır¹⁰¹. Esasen bu dönemde henüz cemiyet (dernek) ve “fırka” (parti) ayrımı kesin hatlarla gerçekleşmiş değildi. Hatta İttihat ve Terakki iktidarı sona erdikten sonra dahi, son Osmanlı Mebusan Meclisi’ne aday gösteren dernek örnekleri vardır. Ancak bir karşı devrim hareketi olarak nitelendirilen ve Meşrutiyet’e karşı yapıldığı bilinen “31 Mart

⁹⁹ Bahsi geçen dönemde Adliye ve Mezahib Nezareti 25 Zilhicce 1317 (26 Nisan 1900) tarihli 102 numaralı tezkeresi ile “cemiyet-i ilmiye” adıyla kurulan ve içlerinde bilimsel çalışmalar yapan dernekler olduğu gibi, dini dernekleri de barındıran bu cemiyetleri sıkı bir denetime aldığı görülür. Bunlar hakkında çeşitli soruşturmalar yapıldı ve şüphe uyandıranların hemen hepsinin faaliyetlerine hükümet tarafından son verildi. (Hanioglu, “Cemiyet,” s. 319.)

¹⁰⁰ Alkan, “İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları,” s. 102.

¹⁰¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 367.

Ayaklanması”nın¹⁰² ardından dernekleşmede bir düşüş gözlenecektir. İstanbul’da sıkıyönetimin ilan edilmesi sonrasında dernekleşme denetim altına alınacaktır.

Bu dönemde kişi topluluğu türünde tüzel kişileri ilgilendiren başka mevzuat hükümleri de kabul edilmiştir. Cemiyetler Kanunu’ndan önce çıkarılmış olan “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-i Muvakkat”¹⁰³ sendikalarla ilgilidir. Sendikalar için de o dönemde “cemiyet” terimi kullanılmaktaydı. 13 Mayıs 1325 tarihinde Kanun’un görüşmeleri başlamıştır ve vekiller Kanun’un Cemiyetler Kanunu ile ilişkili olması nedeniyle, öncelikle Cemiyetler Kanunu layihasının bitirilip sonra Tatil-i Eşgal Kanunu layihasının görüşülmeye başlanmasını istemişlerdir. Fakat Kanun’un önemi dolayısıyla ve layihanın Meclisçe ikinci defa görüşülmesine kadar Cemiyetler Kanunu bitirilir düşüncesiyle, layihanın genel görüşmelerine bu

¹⁰² İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908’den itibaren güçlenmeye çalışırken bir yandan gericiler de dernekleşmekteydiler. 5 Nisan 1909’da İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti resmen kuruldu. Bu örgüt o zamana kadar yayın organı Volkan Gazetesi aracılığıyla çalışmış ve 3 Mart’ta bu gazetede siyasal programı yayınlanmıştı. İlkeleri ve programı dine, insanların yaptığı yasalara değil, Kuran’a dayanıyordu. Ülkenin şeriatla idare edilmesinden yanaydı ve ancak İslami bir ülküyü benimseyen bir birliğe katılmayı düşünebilirlerdi. Bu nedenle İttihad-ı Muhammedi, gerek İttihat ve Terakki’nin gerekse Osmanlı Ahrar Fırkası’nın benimsediği Batıcı reformlara karşıydı. Propagandasını devletin tutucu ve dindar unsurları arasında yapıyordu. 31 Mart (13 Nisan) karşıdevrimi bu ortam içinde olgunlaştı. 30 Mart’ı 31 Mart’a bağlayan gece Birinci Orduya bağlı birlikler isyan ettiler. Subaylarına karşı gelerek başlarındaki medreselilerle birlikte Meclis yakınlarındaki Ayasofya Meydanı’nda toplanıp şeriat istediler. Liderleri, Meclis Başkanı ve Harbiye Nazırının istifa etmesini, şeriatın getirilmesini ve Müslüman kadınların sokağa çıkmasının yasaklanmasını istediler. Duruma hakim olamayacağını anlayan Hüseyin Hilmi Paşa, kabinesiyle birlikte istifa ettiğini bildirdi. İstifa hemen padişah tarafından kabul edildi ve isyancıların da tüm isteklerinin gerçekleştirileceği duyuruldu. İttihat ve Terakki yenilgiye uğramış gibiydi. Ancak ilginç olan nokta, dini amaçlı bir isyanın hedefinin sadece İttihat ve Terakki üyeleri ve yayın organları olmasıdır. Ne Ahrar Partisi üyeleri ne de Gayrimüslim vekillere karşı herhangi bir hareket olmamıştır. Ancak Makedonya yeni kurulan Tevfik Paşa kabinesini tanımayı reddetti ve Mizancı Murat, İsmail Kemal gibi bazı Ahrar Partisi üyelerinin tutuklanmasını talep etti. 4 Nisan’da da harekete geçti ve “Hareket Ordusu” isyancıları disipline etmek ve başkentteki düzeni korumak amacıyla harekete geçti, İstanbul’a yürüdü. 10 Nisan’ı 11 Nisan’a bağlayan gece ordu kente girdi. 22 Nisan’da Mebusan ve Ayan Meclisleri Millet Meclisi sıfatıyla Yeşilköy’de toplandı, kenti kuşatan orduların bildirisi onaylandı. Anayasa ve ülkenin güvenliği konusunda güvence verildi ve beş gün sonra Millet Meclisi II. Abdülhamit’i tahttan indirip yerine kardeşi Mehmet Reşat’ı getirme kararını açıkladı. Meclis bu kararı pek gönüllü olmasa da Şeyhülislam’a da onaylattı. Bu sayede karşı devrim hareketi bastırılmış ve Ahrar Partisi’nin muhalefeti de yok edilmiş oldu. (Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Çev. Nuran Yavuz, 6. Bası, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, s. 62-67; Francis McCullagh, **Abdülhamid’in Düşüşü-Osmanlı’nın Son Günleri**, Çev. Nihal Önel, 2. Bası, İstanbul, Epsilon Yayınevi, 2005, s. 83 vd.; İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’nin bildirisi ve programı için bkz. Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, s. 270-271.)

¹⁰³ **Düştur**, İkinci Tertip, Cilt: 1, s. 88; **Takvim-i Vakayi**, 27 Eylül 1324 (1908)

belirlenen aynı tarihte başlanacaktır¹⁰⁴. Kanun'un 8. maddesinde "Umuma Müteallik hidamat ifa eden müessesatda teşvikat ve tehdidat icrası ile" ve şiddet kullanarak sendika oluşturan ve hizmetin durmasına neden olan veya bunları "tehhiye eden" gruplara dahil olan ya da diğerlerinin çalışmasını engellemeye çalışan kimse bir aydan bir yıla kadar hapis istemiyle yargılanacaktır. Bu durumda Cemiyetler Kanunu çıkmadan önce başka derneklerin kurulmasına fiili olarak izin verilse de, sendika kurmak ve buna üye olmak kamu hizmeti gören kurumlarda suç sayılıyordu. Yine Cemiyetler Kanunu'ndan önce 27 Mayıs 1325 tarihli "İçtima'at-ı Umumiye Kanunu"¹⁰⁵ çıkarılmıştır. Söz konusu kanun genel olarak gösteri ve toplanmaları düzenliyordu¹⁰⁶.

Uzun yıllar yasadışı faaliyet ile yaşamını sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında yasal bir konuma kavuştu ve 1913 tarihine kadar resmen iktidarda olmamasına rağmen, iktidarı denetleyip yönlendirici bir güce sahip oldu. Bu dönem siyasal literatürde "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Denetleme İktidarı" olarak adlandırılır. Bu süreçte sivil toplum kurumları, özel bir kanun olmaksızın devletten özerk bir alanda var olmak ve devletin iktidarını sınırlamak gibi zorlu bir işlevi üstlenmek zorunda kalmışlardır. Dernekleşme oranlarına bakıldığında esnaf, serbest meslek ve işçi örgütlerinin, diğer derneklere oranla çok daha düşük bir yüzde ile dernekleştiği görülür ki aslında Osmanlı toplumunun bu dönemdeki durumu için bu olağan bir görünümdür, her dönemde bu tür bir oran görülür. Bu da Osmanlı Devleti'nde bürokraside çalışanların, memurların diğer mesleklerdekilere oranla daha fazla sayıda olmasıyla açıklanabilir. Diğer esnaf ve işçi dernekleri, bu nedenle devlet dışında bireylerin kurduğu derneklerdir ve görece olarak günümüz derneklerine daha yakın bir seyir izlerler ve devlet dışında özerk alan yaratma konusunda büyük güçlük çektikleri söylenebilir. Diğer taraftan siyasal iktidarın toplumsal yapıda kendisine alternatif oluşturabilecek kurumların yolunu kapaması,

¹⁰⁴ Ayfer Özçelik, **Kimliğini Arayan Meşrutiyet**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2006, s. 154.

¹⁰⁵ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt: 1, s. 227; **Takvim-i Vakayi**, 4 Haziran 1325.

¹⁰⁶ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 215.

merkezi yaygın bir yapıya ve topluma nüfuz edebilecek araçlara da sahip olması ile derneklerin etkin olmasını engellemiş olabilir¹⁰⁷.

1839'dan sonra büyük Osmanlı kentlerinde ve toprak düzeninde küçük küçük oluşmaya başlayan burjuvazinin örgütlenmesinin yanında, Osmanlı milletlerinin de örgütlenme modeli olarak ortaya çıkan çeşitli cemaatler, daha sonra İttihat ve Terakki döneminde İmparatorluk'tan geriye kalanların, Türkçülükten başka bir ideolojiye yer bırakmamış olması nedeniyle cemaatçiliğin de büyük ölçüde önemini yitirmiş olduğu söylenebilir. Ama artık çoğunluğu Türk olan bir devletin, Türklerin, organize edilmesine önem vereceği de açıkça görülen bir durumdur. Bu dönemde özel teşebbüs ve şirketleşme çabalarına verilen destek ve bir ölçüde büyük kentlerde canlandırılan sanayileşme nedeniyle, yukarıda bahsedilen devlet dışı dernekleşmelerin yani esnaf ve işçi örgütlenmelerinin önünü açmıştır¹⁰⁸. İç ve dış politikaları etkilemek, ekonomiyi yönlendirmek, sosyal ve siyasal amaçlarla yardım dernekleri kurmak da, bu dönem içinde gözle görülür bir yükseliş içine girmiştir. Bu dernekler, sanayileşmiş ve sosyolojik açıdan bölünmüş Batılı bir toplumdaki sivil toplum örgütlerine oranla pek küçük adımlardır ama yeni yeni dernekleşen bir toplum için kayda değer adımlar olarak kabul edilmelidir. Dahası İkinci Meşrutiyet'te sayısı hızla artacak derneklerin zemini bu dönemde oluşturulmaktadır.

İkinci Meşrutiyet'ten itibaren dernekleşmelerin çoğunun kurum içi yönetim aygıtlarını işletme olanağı bulamadıkları görülür. Tüzükleri incelendiğinde yöneticilerinin ve kurucularının bu görevlerinin derneğin hayat süresi ile doğru orantılı olduğu, kurucular öldüğünde derneğin de kapandığı, kurum içi demokratik bir yapının bazı derneklerde öngörülmesine karşın işlemediği anlaşılmaktadır. İstisnaları olmakla birlikte derneğin ilk başkan ve yönetim kurulunun görevlerini herhangi bir süre sınırı olmadan sürekli bir şekilde devam ettirirler¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları," s. 108–109.

¹⁰⁸ Alkan, "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945)," s. 21.

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Silier, "Dersaadet Amele Cemiyetleri İttihadı," **Tarih ve Toplum**, Sayı: 79, Temmuz 1990, s. 24–30.

31 Mart olayı ertesinde temel hak ve özgürlükler açısından devlet birçok “ilk” özelliği taşıyan kanunla tanışacaktır. Meşrutiyet’in ikinci defa yürürlüğe konması sırasında artan ve toplumsal bir olgu olarak görünen dernekleşme, Cemiyetler Kanunu’nun kabulü ile hukuksal bir çerçeve ve meşruiyet kazanacaktır¹¹⁰.

2. Cemiyetler Kanunu’nun Kabulü ve Yürürlüğü

Meşrutiyet’in ilanı üzerine çıkarılan 3 Zilhicce 1293 tarihli Kanun-i Esasi’nin¹¹¹ “Tebaa-i Osmani’nin Hukuk ve Vezaifi” ile ilgili ikinci babında dernek kurma özgürlüğüyle ilgili bir hüküm olmadığından¹¹² ve dönemin şartlarının bunun için yeterince olgunlaşmamasından bahsedilmişti. Ancak “Hürriyetin İlanı” ve II. Abdülhamit iktidarının sona ermesiyle, artık şartlar olgunlaşmış ve yaşanan dernekleşme hızı nedeniyle, alanı düzenleyecek bir kanuna duyulan ihtiyaç zaruri hale gelmişti. Batılı ülkelerde de henüz yeni yeni dernekler hukuku alanında kanunlar yürürlüğe girmeye başlamıştı. Bu açıdan çok büyük bir gecikmeyle alanın düzenlendiği söylenemez. Fransız Cemiyetler Kanunu 1 Temmuz 1901’de¹¹³, Alman¹¹⁴ Medeni Kanunu ise 1896’da yapılan kanun 1 Ocak 1900’de yürürlüğe girmiştir ve § § 21-79’da dernekleri düzenlemektedir. Alman Dernek ve Toplanmalar

¹¹⁰ Alkan, “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi (1839–1945),” s. 51; Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 245.

¹¹¹ **Düstur**, 1. Tertip, Cilt: 4, s. 2–4.

¹¹² Velidedeoğlu ve Ataay, **Türk Cemiyetler Kanunu**, s. 9; Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 207.

¹¹³ **Code Civil**, Relative au Contrat d’association, Loi du 1er Juillet 1901. 1 Temmuz 1901 tarihli Fransız Cemiyetler Kanunu’nun ilk şekli ve bundan sonra çıkarılan tüzük niteliğindeki toplu metinler için bkz. Georges Trouillot, **Du Contrat d’Association, de la Loi du 1er Juillet 1901 et des Replements d’Administration Publique du 16 Aout Suivant**, Paris, 1901.

¹¹⁴ Söz konusu dönemde Alman Hukukunda dernekler ayrıca özel bir kanunla düzenlenmemişlerdir. Ancak kamusal dernek hukukuna ilişkin ilk düzenleme 19 Nisan 1908 tarihli “İmparatorluk Dernek Kanunu” (Reichvereinsgesetz)’dir. Bu kanun o dönemin siyasal anlayış ve ilişkilerine göre çok ilerici bir dernek özgürlüğünü benimsemiştir. 1919’da Weimar Anayasası ile dernek özgürlüğü anayasalarına girmiştir. Bu anayasanın çöküşü ve Nasyonal Sosyalistlerin iktidara gelişi ile dernek kurma ve toplanma özgürlüğü tamamen yok edilmiştir. 5 Ağustos 1964’te çıkarılan “Kamusal Dernek Hukukunun Düzenlenmesi Hakkında Kanun” (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinrechts [Vereinsgesetz]) ile derneklerin devlete karşı hukuki durumları düzenlenmiştir. Bu da kamusal dernek hukukunun en önemli kaynaklarından biridir. (Özsunay, **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, s. 11–16.)

Kanunu 19 Nisan 1908’de yürürlüğe girmiştir¹¹⁵. Bu açıdan Batı’da dernek tüzel kişiliği alanında yeni bir aşamaya girilirken Osmanlı’da da aynı yönde bir seyir izleniyordu.

23 Mart 1325 (R)’te (5 Nisan 1909) İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Meclis-i Mebusan Başkan Vekili Edirne Mebusu Talat Bey Meclis-i Mebusan’a “cemiyetlerin tabi olacakları kuyud-u kanuniye hakkında bir layiha-i kanuniye tanzim kılınmasına dair” bir takrir vererek hükümetten dernekler hakkında bir kanun layihasının “tanzim ve irsalı”ni talep etmiştir¹¹⁶. Önerge metni şu şekildedir:

“Riyaseti Celileye
İttihat ve Terakki Cemiyeti ile evvel ve ahır teşekkül eden sair cemiyetlerin tabi olacakları kuyudu kanuniyeyi irae edecek bir layiha-i nizamiyenin serian tanzim ve Meclise irsalı labüdd olduğundan, bu baptaki teklif layihasını ihzar etmek üzere işbu takririn encümeni mahsusuna havale buyurulması.

23 Mart 1325
Edirne Mebusu Talat”

Takrir 25 Mart 1325(R)’te Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından oylamaya sunulur ve ekseriyetle müzakere edilmeksizin Layiha Encümeni’ne havale edilmesi kabul edilir¹¹⁷. Daha sonra bu talep 6 Nisan 1325’te (19 Nisan 1909) Meclis-i Mebusan Başkanlığınca Şurayı Devlet’e havale edildi. 23 Nisan 1325 (6 Mayıs 1909)’te ise Tanzimat Dairesi’nce kaleme alınan kanun layihası ve “kanunun suver-i tatbikiyesini havi tanzim kılınan nizamname¹¹⁸” Tanzimat Dairesi Başkanı Mehmet Sait tarafından Hükümet’e ve Padişah Mehmet Reşat’a takdim edildi. Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi’nin mazbatası üzerine Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Meclis-i Mebusan Başkanlığına yolladığı raporda, kanun layihasının esasen uygun

¹¹⁵ Türkçe çevirisi için bkz. “Almanya’nın Dernekler ve Toplanmalar Kanunu,” (Çeviren Belirtilmemiş), **İdare Dergisi**, Sayı: 182, Yıl: 17, 1946, s. 242–246.

¹¹⁶ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 4, İnikat: 96, TBMM Basımevi, 1993, s. 474.

¹¹⁷ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (25 Mart 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 2, İnikat: 53, TBMM Basımevi, 1982, s. 650.

¹¹⁸ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 4, İnikat: 96’ya ek olarak ilgili sayfaların devamında 36 numara ile eklenen dilekçe, s. 498.

bulunduğunu ancak bazı maddelerde tadilat ve bazı maddeleri de çıkarttıklarını da belirterek layihayı tanzim etmiştir¹¹⁹. Değişiklikleriyle birlikte layiha Meclis Başkanlığınca Dahiliye Encümeni'ne sevk edilmiş, orada da bir takım tadillerin yapılmasının ardından 30 Mayıs 1325'te Dahiliye Encümeni¹²⁰ Başkanı Ali Münif tarafından Eshab-ı Mucibe Mazbatası ve Kanun layihası Meclis Başkanlığına sunulmuştur¹²¹. 6 Haziran 1325 tarihinde kanun maddeleri tek tek Meclis tarafından görüşülmeye başlanmıştır¹²². Maddeler üzerindeki görüşmeler aralıklarla celseler halinde 26 Temmuz 1325 (8 Ağustos 1909)'e kadar devam etmiş ve bu tarihte sona ermiştir. 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909)'te Padişah'a sunulan kanun onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir¹²³. 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909)'te Takvim-i Vakayi'de yayınlanmıştır. Kanunun tatbik şekli ile ilgili herhangi bir tüzük yapılmamıştır. Bu bakımdan kanunun yürürlüğü süresince büyük bir yasal boşluk mevcuttu.

Görüşmeler oldukça uzun ve tartışmalı geçmiştir. Meclis tutanaklarından takip edildiği kadarıyla dönemin görece özgürlük ortamı nedeniyle de görüşmeler oldukça serbest bir ortamda gerçekleşmiştir. Hürriyetin ilanı ve onun getirdiği heyecan tüm mebusların konuşmalarına yansiyordu. Artık II. Abdülhamit'in baskıcı ve otoriter döneminin geçtiğini söylenerek, hükümetin tanzim ederek meclise yolladığı layihanın çok baskıcı olduğundan ve o günün liberal ortamına

¹¹⁹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 4, İnikat: 96'ya ek olarak ilgili sayfaların devamında 36 numara ile eklenen dilekçe, s. 498.

¹²⁰ Eshab-ı Mucibe Layihasını hazırlayan üyeler: Dahiliye Encümeni Başkanı Adana Mebusu Ali Münif, Mazbata Muharriri Bursa Mebusu Abdullah Sabri, Zabıt Katibi Zor Mebusu Cafer Lütfi, azalar, Saruhan Mebusu İlhami, Kütahya Mebusu Cemal, Sinop Mebusu Hasan Fehmi, Üsküp Mebusu Sait, Biga Mebusu Ali Rıza, Ankara Mebusu Kasım, Trablus Mebusu Nafi ve Isparta Mebusu Mehmet Eşref'tir.

¹²¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 4, İnikat: 96'ya ek olarak ilgili sayfaların devamında 49 numara ile eklenen Kanun layihası ve Eshab-ı mucibe mazbatası.

¹²² **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: 4, İnikat: 96, s. 470-480, 493-497.

¹²³ **Düstur**, 2. Tertip, Cilt: 1, s. 604-606; **Sicili Kavanin**, Cilt: 16, s. 28. İlgili Düstur'un 604. sayfasındaki dipnotta Takvim-i Vakayi'de basılmış olan kanunla ilgili Meclis müzakerelerinin atıfları bulunmaktadır. Ayrıca Takvim-i Vakayi'nin 1909 tarihine ait fihristte de görüşme gün ve celseleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis-i Mebusan'a ve Ayan Meclisi'ne ait tüm ceridelerin transkripsiyonunu yaptırmıştır. Takvim-i Vakayi tutanakları ile yapılan karşılaştırmada herhangi bir eksiğe rastlanmamıştır. Ayrıca kabul edilen kanun metninin tamamı, Edip Kemal, **Kanunlarımız**, 2. Cilt, 3. Bası, 1929, s. 865-869'da neşredilmiştir.

uymadığından şikayet ediliyordu¹²⁴. Talat Paşa'nın teklifinin meclisçe müzakere edilmeksizin kabul edilmesi de eleştirilen konular arasındaydı. Eğer müzakere edilseydi ve nasıl bir kanun istendiği açık açık talep edilseydi “...(E)lbette hükümet derdesti müzakere olan layiha-i kanuniyeyi istibdadı arttırır muhafazakâr bir mealde tanzim ve irsal etmezdi”¹²⁵. Adanır, dönem vekillerinden biri olan Vlahof Efendi'nin 1970 tarihinde Üsküp'te yayınlanan anılarında Kanun'un sosyalist, cumhuriyetçi ve milliyetçi grup ve partilere karşı düşünülmüş ve hazırlanmış olduğunu belirtecektir¹²⁶.

Kanunun kabulünden beş gün sonra 8 Ağustos 1325 (R) (21 Ağustos 1909) tarihli “Kanun-ı Esasi'nin Bazı Mevadd-ı Muaddelesine Dair Kanun”la Kanun-i Esasi'de de bazı değişiklikler yapılmıştır¹²⁷. Bu kanunla 120. maddesine şöyle bir hüküm eklenmiştir:

“Kanun-i Mahsusuna tebaiyyet şartı ile Osmanlılar hakk-ı içtima'a maliktir. Devlet-i Osmaniyye'nin tamamiyyet-i mülkiyesini tagyir ve Kanun-i Esasi ahkam-ı hilafında hareket ve anasır-ı Osmaniyye'yi siyaseten tefrik etmek maksadlarından birine hadim veya ahlak ve adab-ı umumiyyeye mugayir cem'iyetler teşkil-i memnu olduğu gibi, alel-ıtlak hafi cem'iyetler teşkili de memnudur”¹²⁸

İlk cümlede geçen içtima hakkından anlaşıldığı kadarıyla “toplanma hakkı” kastedilmiş olmalıdır. Zira aynı yıl çıkarılan 27 Mayıs 1325 (R) (9 Haziran 1909) tarihli “İçtimaat-ı Umumiye Kanunu”nda “içtima” kelimesi toplanma anlamında

¹²⁴ 16 Haziran'da gerçekleştirilen oturumda Nafi Paşa konuyla ilgili bir yorum yapmıştır: “Burada Hükümet dediğimizde akla eski hükümet-i mütebede tebadür ediyor. Hâlbuki şimdi Hükümetimiz bir meşrutadır. Hâlbuki Hükümet-i Meşrua ve Meşruta zamanında hakkı saytarası ve rekabeti umumiyesi vardır” (**Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (16 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnkat: 103, TBMM Basımevi, 1993, s. 89)

¹²⁵ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: IV, İnkat: 96, s. 474.

¹²⁶ Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitri Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet,” s. 20.

¹²⁷ Bu değişikliklerle gerçek anlamda Meşruti bir yönetimin temelleri atılmıştır. Vatandaşları, “Memalik-i Mahrusa-i Şahane”den diğer bir deyişle Osmanlı topraklarından “ihraç ve teb'id” (uzaklaştırma) yetkisini hükümdara tanıyan ve gerçek kişi hak ve özgürlüklerini hiçe indirgeyen 113. maddenin ikinci fıkrası Kanun-i Esasi'den çıkarılmıştır. Böylece padişahın sadece kendi polisinin tahkikatı sonucunda devlete zararlı gördüğü kişileri sürgüne gönderme yetkisi bundan böyle kaldırılmıştır. Ayrıca kişinin şahıs özgürlüklerini ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10. madde ile basın özgürlüğünü düzenleyen 12. madde değiştirilmiştir.

¹²⁸ **Takvim-i Vakayi**, 19 Şaban 1327; **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt: I, s. 638-639.

kullanılmıştır ve söz konusu kanun için kaleme alınmış olması daha kabul edilir bir durumdur. Bu nedenle derneklerle ilgili hüküm 120. maddenin ikinci cümlesinde kaleme alınmıştır. Bu hükümle dernek kurma hakkı değil, sadece kurulması yasak olan derneklerden bahsedilmektedir. Eğer dernek kurma hakkından söz ediyor olsaydı muhakkak ki henüz çıkarılmış olan Cemiyetler Kanunu’nda olduğu gibi “cemiyet” kelimesini kullanırdı. Ancak örneğin Toprak, bu değişikliklerle belirtilen sınırlamalar dışında dernek kurma hak ve özgürlüğünün anayasal açıdan tanındığını iddia etmektedir. Ona göre bu hak giderici bir sisteme bağlanarak düzenlenmiştir. Diğer bir deyişle ilgili kişi özgürlüğü kullanmada serbest bırakılmış, sonuçlarından sorumlu tutularak yaptırım uygulanmıştır. Bu bağlamda hakkın kullanımıyla ilgili amaç ve niteliğe yönelik bazı sınırlamalar getirilmiştir¹²⁹.

Doktrinde Kanun-i Esasi değişikliğiyle Cemiyetler Kanunu’nun çıkarılma sırası konusunda bazı karışıklıklar mevcuttur. Örneğin Saymen, her iki düzenlemenin tarihlerini de açık olarak vermesine rağmen, Cemiyetler Kanunu’nun 120. maddeye istinaden daha sonra çıkarıldığı fikrindedir¹³⁰. Hatemi ise düzenlemelerin yapılış sırasını eleştirmekte ve anayasa değişikliği yapıldıktan sonra özel bir kanun çıkarılarak dernek kurma özgürlüğünün şartlarının düzenlenmesinin daha olağan bir yol olduğu, fakat iki kanunun çıkarılma sırasının olağan olmadığı düşüncesindedir¹³¹. Bu durumun nedeni olasılıkla, ya genel düzenleyici kanunların hukuk sistemlerinde genellikle özel kanunlardan önce çıkarılıyor olmasıdır ya da İkinci Meşrutiyet’in 1908 tarihinde ilan edilmesinin hemen ardından Kanun-i Esasi değişikliklerinin yapılmış olduğu sanısıdır. Halbuki değişiklikler, bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesinin ardından gerçekleştirilmiştir.

Hukuk çevresinde Cemiyetler Kanunu’nun 1 Temmuz 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanunu’nun bir çevirisinden ibaret olduğu fikri hakimdir¹³². Kanun,

¹²⁹ Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu,” s. 206.

¹³⁰ Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar**, s. 108.

¹³¹ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 208.

¹³² Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, s. 19; Akünel, **Tüzel Kişiler**, s. 61; Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 53.

Fransız Dernekler Kanunu'nun bütünüyle çevrilmiş hali değildir¹³³. Ancak örnek alınmış olduğu, söylenebilir. Bazı noktalarda ilaveler, bazı noktalarda da – kapitülasyonlar ve diğer özel sebepler dolayısıyla- çıkartmalar vardır.

Cemiyetler Kanunu esas itibarıyla özellikle üç noktada 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanunu'ndan¹³⁴ ayrılır:

- Osmanlı Cemiyetler Kanunu'nda dernek sözleşmesinden bahsedilmez. Fransız Dernekler Kanunu'na göre ise dernekler sözleşmeden doğar.
- Cemiyetler Dernekler Kanunu'nda her dernek kurulur kurulmaz idari makamlara beyanname vermek zorunda olmasına rağmen, Fransız Kanunu'nda “Associations non-déclarées” denilen ve hukuki ehliyeti olmayan derneklerin varlığı kabul edilmektedir. Bunlar kuruluş izni almak ya da Cemiyetler Kanunu'ndaki gibi bildirim yapmak zorunda değildir.
- Fransız Dernekler Kanunu derneklerin kuruluşu bakımından karma, hukuki ehliyeti bakımından ikili sistemi kabul ettiği halde, Cemiyetler Kanunu hukuki ehliyet açısından ikili sistemi muhafaza eder, fakat kişi topluluklarının tüzel kişilik kazanabilmesi için izin sistemini kabul etmiştir. Bu farkın sonuçlarından biri de derneklerin kontrolünde görülür¹³⁵.

Bu üç ana ayrımın dışında, kapitülasyonlarla ilgili yaşanan sorunlar nedeniyle Fransız Dernekler Kanunu'nun “yabancı dernekler”le ilgili faslı örnek alınmamış ve kanunlaştırılmamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin henüz laik bir devlet olmaması ve toplum yapısının özellikleri nedeniyle tarikatların kanunda düzenlenmesinden kaçınılmış ve bu bakımdan da Fransız Dernekler Kanunu'ndaki gibi Cemiyetler

¹³³ Cemiyetler Kanunu'nun 1, 2, 3, 6, 8, 10, 12, 14 ve 17. maddeleri 1901 tarihli Fransız Kanunu'nun 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10 ve 11. maddelerinden tamamen veya kısmen çevrilmiştir.

¹³⁴ Fransız Dernekler Kanunu'nun Osmanlıca çevirisi 1907 (1325 H) tarihinde Mehmed Münir tarafından “Akd-i Cemiyete Mütellik 1 Temmuz 1901 Tarihli Fransız Kanunu” başlığıyla İstanbul'da yayınlanmıştır. 26 sayfadan oluşmaktadır. (Meclis-i Ayan-i Osmani Kütüphanesi)

¹³⁵ Kanunun 18. maddesine göre “cemiyetler ve kulüpler üzerinde zabitanın hakkı teftişi vardır. Bunların içtimagahları memurini zabıtaya her zaman küşade bulunacaktır.” (Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 553–554)

Kanunu içerisinde düzenlenmemiştir¹³⁶. Bu sayede tarikatlar eski İslami gelenekleriyle yaşamlarına devam etmişler ve Cumhuriyet döneminde 677 sayılı Devrim Kanunu¹³⁷ ile kapatılmışlardır¹³⁸.

Böylece Medeni Kanun'un yürürlüğe girişine kadar dernek adı verilen tüzel kişi türü, bir yasal çerçeve olarak Türk Hukukunda benimsenmiş olmaktadır. Kanun sadece dernekleri değil, ilgili özel kanunları çıkarılana kadar bazı açılardan siyasal partileri ve sendikaları da kapsamı altına almıştır¹³⁹. İleride bu iki kişi topluluğu ile ilgili hükümlere değinilecektir.

19 maddeden oluşan Cemiyetler Kanunu, Türk Medeni Kanunu 17 Şubat 1926'da kabul edilip, 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girene kadar kişi topluluklarını düzenleyen belli başlı tek özel kanun (lex singularis) olarak yürürlükte kalmıştır. Kanunun kabulü ile Cemiyetler Kanunu tamamen mülga olmamış ve bazı hükümleri de olduğu gibi muhafaza edilmiştir. 14 Temmuz 1938 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu¹⁴⁰ kabul edilinceye kadar yürürlükte kalmıştır¹⁴¹.

¹³⁶ Fransa'da ruhban dernekleri hakkındaki düzenlemeler için bkz. Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 41 vd.

¹³⁷ "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklarla Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun," 13 Aralık 1925. **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: VII, s. 113.

¹³⁸ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 212.

¹³⁹ "Biz bu kanunla cemiyat-ı siyasiyeyi ifraz etmiyoruz. Cemiyet-i siyasiye olsun, ilmiye olsun, sinaiye olsun hepsini bir kanun altına alıyoruz." **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (16 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 103, s. 91.

¹⁴⁰ **Resmi Gazete**, 14 Temmuz 1938 tarih ve 3959 numaralı sayısı.

¹⁴¹ Gad Franko da Cemiyetler Kanununun Medeni Kanun'a aykırı veya Medeni Kanun'dan fazla külfet getiren kurallarını yürürlükte saymadığını fakat "Hükümetin hala Cemiyetler Kanunu'nu bita-mamiha meri addettiğini" kurulması için girişimde bulunduğu "Hukuki Bilgiler Cemiyeti" dolayısıyla açıklamaktadır. (Gad Franko, "Hukuki Fikirler-Hukuki Bilgiler Cemiyeti," **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 6-18, 1928, s. 359, Ayrı nüshada, s. 2.) Franko aynı görüşü daha sonra da tekrarlamıştır. (Gad Franko, "Hukuki Fikirler-Hukuki Bilgiler Cemiyeti," **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 7-19, 1928, s. 643.) Aynı görüşteki diğer yazarlar için bkz: Mustafa Atıf Bayındır, "Hükmi Şahıslar-Cemiyetler" Birinci Kısım, **HBM**, Sene: 4, No: 7-43, 1930, s. 8; Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 213; İ. Hakkı Görel, "Medeni Kanuna Göre Cemiyetler ve 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu," s. 594; Lütfi Fikri "Cemiyetler Kanunu ve Yeni Kanunu Medenimiz," **İBM**, Sene: 1, Sı: 2, 1927, s. 58.

Ancak her ne kadar Medeni Kanun'un kabulü ile Cemiyetler Kanunu ilga edilmemiş olsa da, meriyet sorunu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki İsviçre Medeni Kanunu derneklere tüzel kişilik tanıma konusunda mutlak olarak serbesti sistemini kabul ettiği halde, ondan iktibas edilen Türk Medeni Kanunu ile Türkiye'de dernekler konusunda zıt sistemler kabul eden iki ayrı kanun yürürlükte bulunmuş olacaktı. Bu durum karşısında iki ihtimalden birinin seçilmesi gerekti: Ya Medeni Kanun Cemiyetler Kanunu'nu ilga edecekti ya da Cemiyetler Kanunu Medeni Kanun'a rağmen yürürlükte kalacaktı. Bazı hukukçular eski Cemiyetler Kanunu'nun tamamen yürürlükten kaldırıldığını düşünmektedirler¹⁴². Bu konuda İ. Necmi genel geçer kabullerden çok farklı bir yorumda bulunmuştur¹⁴³.

Kanunlar ayrıntılarıyla incelendiğinde ne Medeni Kanun'da ne Medeni Kanun'un Sureti Meriyet ve Şekli Tatbiki Hakkındaki Kanun'da, ne de bunların gerekçelerinde Cemiyetler Kanunu'nun ilga edildiğine ilişkin *açık* bir hükme rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Tatbikat Kanunu'nda, Cemiyetler Kanunu ile onun bazı maddelerini değiştiren, TBMM tarafından 1923 tarihinde çıkarılan 353¹⁴⁴ ve 387¹⁴⁵ sayılı kanunların *zımnen* ilga edilmiş olduğunu gösteren iki madde vardır:

¹⁴² Samim Gönensay, **Medeni Hukuk**, Cilt: I, İstanbul, 1936, s. 142; Esat Arsebük, **Medeni Hukuk**, Cilt: I, İstanbul, 1938, s. 271.

¹⁴³ Yazara göre, genel kanunların özel kanunları zımnen değiştirmiş sayılamayacağı ilkesinin Cemiyetler Kanunu açısından uygulanması kesinlikle mümkün değildir. Hatta yazara göre, 1876 Kanun-i Esasi'sine sonradan eklenen 120. maddesi ile "hafi cemiyetler" in kurulması yasaklandığı halde 1924 Anayasası bu kaydı ortadan kaldırmıştır. Şu halde 1909 Cemiyetler Kanunu'nun da bu yönde değiştirilmesi ve gizli derneklerin kurulmasının serbest bırakılması gerekmektedir. Medeni Kanun yürürlüğe girdikten sonra Tatbikat Kanunu madde 43 gereğince tüzel kişilik kazanma bakımından 1909 Cemiyetler Kanunu kuralları artık ilga edilmiştir. Bildirim verilmeksizin MK madde 53 gereğince tüzel kişilik kazanılabilir. Derneklerin taşınmaz mülkiyeti açısından hak ehliyetini sınırlayan 8. maddesi de MK'nın 46. maddesi karşısında mülgadır. Genel kanunlar özel kanunları kaldıramaz ilkesinden yazara göre hiçbir zaman ilkenin asıl yaratıcıları olan Batı'lı hukukçular bizde olduğu gibi çıkarımlarda bulunmamışlardır. (İ. Necmi, "Bir Prensip Meselesi, Umumi Kanun Önünde Hususi Kanunlar," **İstanbul Barosu Mecmuası**, Cilt: 3/28-4, 1929, s. 97 vd.; Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 213; İ. Hakkı Görel, "Medeni Kanuna Göre Cemiyetler ve 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu," s. 595) Yazarın özellikle gizli derneklerle ilgili düşünceleri çok değişiktir. Ancak gayet geçerli sebeplerle bu görüşe katılmanın da imkanı yoktur.

¹⁴⁴ Cemiyetler Kanunu'nun dernek üyelerinin yaş sınırını düzenleyen 5. maddesi 15 Teşrinievvel 1339 tarihli ve 353 sayılı kanunla değiştirilmiştir. (**TBMM Kavanin Mecmuası**, Cilt: II, s. 110)

¹⁴⁵ Cemiyetler Kanunu'nun 18. maddesine 20 Kanunuevvel 1339 tarihinde bir fasıl eklenmiştir: "Hükümet her nevi cemiyetlerin muamelatı idariye ve hesabiyesini her zaman teftiş ve tetkik ettirebilir." (**TBMM Kavanin Mecmuası**, Cilt: II, s. 385; Resmi Ceride Numara: 558)

— Bu maddelerden ilki, 43. madde olup şu hükmü içermektedir: “Kanun-u Medeni’ye, Borçlar Kanunu’na ve bu Tatbikat Kanunu’na muhalif olan hükümler ile Mecelle mülğadır”. Cemiyetler Kanunu’nun ilk altı maddesi hariç hemen hemen bütün hükümleri Medeni Kanun’un 45-72 arasında düzenlenen maddelerine aykırıdır. Bu nedenle açıkça ismi geçmiyor olsa da, Cemiyetler Kanunu’nun zımnen ilga edildiğini, bu madde yorumundan çıkarmamız gerekir¹⁴⁶.

— Yine Tatbikat Kanunu’nun 7. maddesi şu hükmü barındırmaktadır: “Eski Kanuna tevfikân hükmî şahsiyet iktisap etmiş olan şirketler, cemiyetler yeni kanuna nazaran şahsiyet iktisap edememek lazım gelse dahi evvelce iktisap ettikleri şahsiyeti muhafaza ederler. (...) Hükmi şahısların ehliyetlerinin derecesi herhalde yeni kanunun meriyeti tarihinden itibaren, işbu kanuna tabidir”. Bu maddede eski kanun terimiyle Cemiyetler Kanunu ifade edilmek istenmiştir. Tatbikat Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sonra dernekler, Medeni Kanun hükümlerine tabi olacaklardı¹⁴⁷.

Söz konusu kanunun hükümlerine rağmen Medeni Kanun yürürlüğe girdikten sonra da fiilen tatbik edilmiş ve bu konu açık şekilde çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. Bu vesilelerden ilki yukarıda değinilmiş olan Cemiyetler Kanunu’nun tatbik şekliyle ilgili bir tüzüğün, kanunun kabulünden sonra yapılmamış olmasıyla ilgilidir. Bu söz konusu boşluğu gören ve yarattığı sıkıntıları göz önüne alan Danıştay, 6 Nisan 1930 tarihinde oybirliğiyle bir prensip kararı verdi¹⁴⁸. Bu karar 16 Ağustos 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanunu’nun uygulaması hakkında çıkarılan tüzüğün bir çeşit tekrarından ibaretti. Kamuya faydalı dernek-adi dernek ayrımı Medeni Kanun’dan ziyade Cemiyetler Kanunu’nda olduğu için bu karar kanunun yürürlükte olduğunun ispatlarından biridir. Medeni Kanun’dan sonra da yürürlükte

¹⁴⁶ Lütfi Fikri de bu düşüncededir. (Lütfi Fikri: “Cemiyetler Kanunu ve Yeni Kanunu Medenimiz,” s. 58.)

¹⁴⁷ Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 57.

¹⁴⁸ Resmi Gazete No: 1562. Bu konuda Danıştay Mülkiye Dairesi tarafından hazırlanan mazbatanın metni için bkz: Saymen, **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar**, s. 103–105; İsmail Hakkı Göreli, “Medeni Kanuna Göre Cemiyetler ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu,” s. 620–623; Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 72.

olduğunun bir diğer ispatı ise, 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun 40. maddesinde yer alan bir ifadedir. Buna göre "1325 tarihli Cemiyetler Kanunu ile bazı maddelerini değiştiren 355 ve 387 sayılı kanunların sarahaten kaldırıldığını" beyan etmiştir. Demek oluyor ki o ana kadar yürürlükteydi. 1938 tarihli kanunun esbab-ı mucibe layihasında –ki TBMM'ye 8 Haziran 1930 tarihinde verilmiştir- ve bu layihaya ait Dahiliye Encümeni mazbatasında Medeni Kanun'a ve Cemiyetler Kanunu'na atıf yapıldığı görülür¹⁴⁹. Bu yöndeki son kanıt ise Medeni Kanun yürürlüğe girdikten sonra ne adi derneklerde, ne de kamuya faydalı derneklerde kendini bu kanun hükümlerine uydurmak için tüzük değişikliği görülmemiş olması nedeniyle ve 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu dernekler hakkında fiilen tatbik edilen hemen hemen tek kanun olmuştur. Sonuç olarak Tatbikat Kanunu'na göre Cemiyetler Kanunu'nun ilga edilmiş olması gerektiği halde, Medeni Kanun'un tüzel kişiler ve dernekler hakkındaki hükümlerine rağmen yürürlükte kalmıştır.

Mütareke döneminde, Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından, 29 Eylül 1919'da "Cemiyetler Kanunu'na Müzeyyel Kararname" ile Dahiliye Nezareti'ne dernek tüzüklerinde değişiklik yapma yetkisi tanınmıştır. Bu da hem dernek, hem de siyasi partilerin faaliyetlerini çok dar bir alana sokmuş, böylece hükümetin dernekler üzerindeki denetimi daha da artırılmıştır¹⁵⁰.

Cumhuriyet döneminde 1924 Anayasası dernek kurma hakkını Türklerin doğal haklarından saymaktaydı. 70. maddesinde: "Şahsi masuniyet, vicdan, tefekkür, kelim, neşir, seyahat, akit, temellük, tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hakkı, hürriyeti Türklerin tabii hukukundandır." 79. madde de bu özgürlüğün sınırlarını çizmektedir. Şöyle ki: "Ukudun, temellük ve tasarrufun, içtimain, cemiyetlerin ve şirketlerin hudut-u hürriyeti kanunlar ile musarrahtır." Fakat bilindiği gibi cemiyetlerle ilgili henüz ve yakın gelecekte yeni bir kanun çıkmadığından dernek kurma konusundaki tabii haklar 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun sınırları dışına çıkamamıştı. Hatta Takrir-i Sukun Kanunu gibi, bugünkü deyimle olağanüstü hal kanunu niteliğindeki

¹⁴⁹ Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 58.

¹⁵⁰ Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**, s. 209.

kanunlardan sonra fiili tek parti sistemi II. Dünya Savaşı sonrasına kadar hakim olmuştur.

3. Cemiyetler Kanunu’nda Dernekler Ayrımı

1909 tarihli Cemiyetler Kanunu kuruluşuna izin verilen dernekleri adi ve “menafi-i umumiyyeye hadim cemiyetler” (kamuya faydalı dernekler) olarak ikiye ayırmıştır. Bu iki grubun yanında bir de tamamen yasaklı (gizli) “hafi cemiyetler” vardır ki, onlarla birlikte dernekler üç gruba ayrılır¹⁵¹. Bu başlık altında meşru kabul edilen dernek ayrımı esas alınmıştır.

a. Adi Dernekler

Adi dernekler Cemiyetler Kanunu’nun 6., 8. ve 12. maddelerinde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmişlerdir. Derneğin ünvanını, ne amaçla kurulduğunu, yönetim merkezinin ve dernek yönetim kurulu üyelerinin adlarını ve yönetim kurulundaki kurucularının görevlerini, oturdukları adreslerini, kurucular tarafından imza edilecek bir beyannameyi iki nüsha halinde düzenleyip yetkili makamlara –merkezi İstanbul’daysa İçişleri Bakanlığı’na, taşradaysa mahallin en büyük mülki amirine- teslim edeceklerdir. Bunun karşılığında da bir ilmühaber alınır (madde 6). 6. madde uyarınca beyannamesini teslim eden her dernek, organları aracılığıyla gerektiğinde hem davacı hem davalı sıfatıyla mahkemelerde hazır bulunmak ve gerektiğinde de bağış dışında önce dernek üyelerinin yıllık 24 altını aşmamak üzere verecekleri dernek aidatlarını derneklerin idaresine ve üyelerinin toplanmaları için ayarlanan merkezin ve bundan sonra da derneğin kuruluş amacının yerine getirilmesi için gereksinim duyulan taşınmazları yasalara göre kullanmak ve idare etmek yetkisine sahip olabilirler.

¹⁵¹ Bu ayırım ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (22 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnkat: 106, s. 200.

Derneklerin yukarıda sayılan durumlar dışında taşınmaz edinmeleri yasaklanmıştır (madde 8). 8. maddedeki “6. madde gereğince beyannamesini vermiş olan her dernek” tabirinden “beyanname vermiş olmak” durumunun, bu maddede belirtilen tüzel kişilik kazanmak için lazım ve yeterli geldiği düşünülür¹⁵². Halbuki kanunun 6. ve 12. maddeleri göz önüne alındığında düşünülen bu durum tamamen değişmekte ve bu maddeler nedeniyle kanun, beyan şartına bağlı serbesti sisteminden tamamen ayrılmaktadır. Çünkü beyannamenin teslimi ile hükümete bildirilmemiş olan dernekler hükümetçe kapatılmaktadır ve ilgililer de para cezasına çarptırılırlar. Beyannamenin teslim şekli 6. maddenin 1. fıkrasından açıklanmıştır. 2. fıkrada ise beyannamenin tesliminin ardından verilecek ilmühaberle kurucuların, dernek tüzüklerini ve kuruluşlarını ilan edebilecekleri öngörülmüştür. Eğer yetkili makama teslim edilen beyanname karşılığında dernek kurucularına ilmühaber verilmezse “keyfiyet ilan edilemeyecek” ve bu nedenle 12. maddedeki hükme göre hem dernek men edilecek, hem de bunun üzerine kurucuları para cezasına çarptırılacaktır. Hükümetçe men edilen dernekten amaç, bildirim vermediği için kapatılan dernektir. Uğranılan bu tür bir yaptırım yasak amaç ile kurulmak istenen derneklerde olduğu gibi, her ikisi için verilecek karar kapatma kararıdır. Bu iki kapatma niteliğindeki karar arasındaki fark ise, bildirim vermemesi nedeniyle kapatılan derneğin mallarının Kanun’un 14. maddesi 1. fıkrası gereğince dernek mallarının özgülenmesi bakımından tüzük kuralına ve genel kurul kararına değer tanındığı halde, yasak ve zararlı amaçları nedeniyle kapatılan derneklerin malları 14. maddenin 2. fıkrası gereğince “hükümetçe ahz ve zabt” olunacaktır¹⁵³. Bu maddelerden hareketle Cemiyetler Kanunu’nun 6. maddesinin 2. fıkrası ve 12. maddesi nedeniyle, kişi topluluklarının tüzel kişilik kazanmaları hakkında, beyan ve ilan şartına bağlı izin sistemi kabul edilmiştir¹⁵⁴.

¹⁵² Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 54.

¹⁵³ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 211.

¹⁵⁴ Lütfi Fikri bu konuda biraz daha farklı düşünmektedir: “Cemiyetler kanunumuza göre bir cemiyet teşekkülüyle beraber şahsiyet-i maneviyeye haizdir. Binaenaleyh icabında beyanname ve ilan mecburiyetinden geçmeksizin derhal o şahsiyet-i maneviye namına bir dava ikame etmek hakkına maliktir” diyerek daha ileri gitmektedir. Beyanname verme konusu ile sınırlı tüzel kişilik kazanma arasında her hangi bir ilişki görmemektedir. (Lütfi Fikri, “Cemiyetler Kanunu ve Yeni Kanunu Medenimiz,” s. 54.)

Kanun maddelerinin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi esnasında özellikle 6. ve 8. maddelerin nizamname teslimi ile ilgili kısmı oldukça tepki çekmiştir. Bir derneğin kurulması için nizamnamenin oluşturulması gerekliliği olup olmadığı, kuruluş için kurucuların kararının yeterliliği üzerinde tartışılmıştır. Neticede kanunda görüldüğü üzere idare tarafından verilen ilmühaber ile ilan keyfiyeti kabul edilmiştir¹⁵⁵.

Dikkat çeken bir başka nokta ise, ne Osmanlı Devleti'nin Cemiyetler Kanunu'nda, ne de Fransız Cemiyetler Kanunu'nda "tüzel kişi" teriminin kullanılmamış olmasıdır¹⁵⁶. Kanun'un kabulünden önceki görüşmeler esnasında da çeşitli zamanlarda tutanaklarda, mebuslar da açıkça tüzel kişiliğinin kabul edildiğini dile getirmektedirler. Örneğin; İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi şöyle demektedir:

"Biz, cemiyetler kanunu yapıyoruz. Cemiyetlerin şahsiyet-i maneviyesini burada kabul etmezsek hiçbir yerde kabul etmeyiz. Şirketlerin şahsiyet-i maneviyesini Kanun-u Ticaret kabul ediyor. Binaenaleyh burada cemiyetlerin şirketlerden ayrı olduğunu mukaddemesinde dermeyeran ettiği cemiyetlerin hüviyet-i maneviyesini burada da kabul edeceğiz. (...) Şimdiye kadar Cemiyat-ı Hayriye hükümetçe tasarruf-u emlak ve arazi hakkı verilmediğinden birçok eşhas uhdesine geçirilerek kiliselerin, mekteplerin hukuku ve bu husus mahkemelerde birçok muvazaa davalarında müşahede olunuyor. Bunu hukuk-ı esasiye de talik ediyor. Bunun için kanunen caiz olmayan muvazaa davalarının istimaina yol açıyor. Onun için burada cemiyetlere şahsiyet-i maneviye vermek, memleketin terakkiyat-ı atiyesi nokta-i nazarından hem lazım, hem muvafıktır."¹⁵⁷

Tutanaklardan da görüldüğü üzere, her ne kadar bu terim kanunda kullanılmamışsa da, düzenlenen hem adı, hem de kamuya faydalı dernekler modern anlamda derneklerin sahip olduğu amaç, süreklilik, mal edinebilme, organlarının sorumluluğu gibi unsurlara sahip olduğundan tüzel kişilik kazanmışlardır. Kanun koyucu aksini

¹⁵⁵ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 30, **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (14 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 119, s.559-560.

¹⁵⁶ Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 55.

¹⁵⁷ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 33.

düşünmemiş ve derneklerin tüzel kişiliğinin kabulünde kısmen müsaade kısmen de serbesti sistemini kabul etmiştir.

b. Kamuya Yararlı Dernekler

Kurulan derneklerin¹⁵⁸ kamuya faydalı kabul edilmesi için ancak Şurayı Devlet kararıyla tasdik edilmesi ve bu tasdikin hükümetçe de onaylanması gerekmektedir. Kanun'un 17. maddesine göre, bu tür dernekler, tüzüklerinin yasaklamadığı tüm hukuka uygun işlemleri yerine getirebilirler. Bir derneğin sahip olabileceği tüm hisse senedi, devlet tahvili gibi nama yazılı olanların mutlak suretle dernek adına kaydedilmesi, sahibi olarak da derneğin adının yazılması gerekmektedir. Dernek vasiyet olunan veya bağışlanan malları, hükümetin izni olmadan asla kabul edemez. Vasiyet edilen veya bağışlanan mal, taşınmaz mal olduğu ve derneğin amacını gerçekleştirmek için gerekli de olmadığı takdirde, bu mal satılır. Hangi süre içerisinde satılması gerektiği, bu yönde verilen kararda açıklanır. Satılan malın satış bedeli dernek sandığına teslim edilir¹⁵⁹. 17. maddenin aslında “muamelat-ı hukukiye” teriminin kullanıldığı görülür. Bu Fransız kanununun 11. maddesinin etkisiyle zikredilmiş bir terimdir ki Batı hukukunun terim ve kavramlarının yavaş yavaş hukukumuza girdiğinin işaretidir.

¹⁵⁸ Cemiyetler Kanunu'nun yapım aşamasında Fransız Kanunu örnek alındığından orada var olan, “Association d'Utilité Publique” kurumu da Türk hukukuna sokulmuş ve buna Kanun'da “Menafi-i Umumiyye Hadim Cemiyetler” denmiştir. Mevzuatta bu kurumu ifade etmek üzere kullanılan terimlerde bir istikrar yoktur. Bazen örneğin Veraset ve İntikal Vergisi Hakkındaki Kanun'da “Umumun Menafine Hadim Cemiyetler” tabiri kullanılmış, bazen Arazi Vergisi Kanunu'nda olduğu gibi “Umumi Menfaatlere Hadim Cemiyetler” ifadesi tercih edilmiştir. Hatta aynı kanun içerisinde farklı maddelerde hem “Menafi Umumiyye Hadim Cemiyetler” terimi kullanılmış daha sonra bu terimden her nasılsa vazgeçilerek “Amme Menfaatlerine Hadim Cemiyetler” tabiri daha uygun görülmüştür. Çiftçiyi topraklandırma kanununda hukuk terimlerinin Öztürkçeleştirme akımına uyularak, “Kamu Faydasına Yarayan Dernekler” adı verilmiştir. Bu son kanuni terim de beğenilmemiş olacak ki bir kararnamede, “Genel Menfaatlere Yarar Dernekler” tabirinde karar kılınmıştır. Karayalçın şu ana kadar mevzuatta kullanılmış tüm terimleri terk ederek bu kuruma, “Kamuya Faydalı Dernekler” denmesini teklif etmektedir ki en doğrusu da bu olacaktır. (Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 13-14.)

¹⁵⁹ Karayalçın, **Kamuya Faydalı Müesseseler**, s. 55-56.

Cemiyetler Kanunu, Fransız Dernekler Kanunu'nda olduğu gibi ikili sistem ve dolayısıyla adi-kamuya faydalı dernek ayrımını kabul etmiş olduğu halde, derneklerin doğumu bakımından üçlü bir ayrıma gidip karma sistemi kabul eden Fransız Dernekler Kanunu'ndan ayrılmış ve beyan ve ilan şartına bağlı sistemi kabul etmiştir.

4. Cemiyetler Kanunu Hükümlerinin Tahlili

Kanunun birinci maddesinde dernek tanımlanmıştır. Buna göre dernek kar ve kazanç amacı gütmeyen kişiler tarafından, aynı düşünce ve amacı gerçekleştirmek için sürekli bir biçimde birleşilerek meydana getirilmiş bir topluluktur. Bu tanıma göre derneğin en bariz özelliği kazanç paylaşma amacı gütmeyen bir topluluk olmasıdır. İkinci maddede dernek kurmak için izin alınması gerekmediği, fakat kurulduktan sonra hükümete bildirim yapılması şartı getirilmiştir. Bu maddenin esas hükmü kuruluş için önceden izin alınmasını gerekli kılmamasıdır. Fransız Dernekler Kanunu'nda bazı derneklerin kurulması için ihbara bile gerek yoktur. Ancak bu dernekler kanunen dernek ehliyetine sahip olamazlar. Osmanlı Devleti Cemiyetler Kanunu ise tüm dernekleri ihbar şartına bağlayarak hukuki ehliyeteye sahip kılmıştır¹⁶⁰. Kanunun kabulü görüşmeleri sırasında, daha ziyade “izin” ve “ihbar” (bildirim) yöntemlerinden hangisinin kabul edileceği yönünde tartışmalar görülmüştür. Örneğin Kırkkilise mebusu Mustafa Arif Bey, derneklerin teşkilinin beşeri haklardan sayılıp sayılmayacağı yönünde bir tereddüt ileri sürmüştür. Dernek kurma hakkı bir insan hakkı mıdır yoksa hükümet insan hakkı olmayan bir şeyi mi vatandaşlarına sunmaktadır? Bunun öncelikle anlaşılması gerekmektedir. Eğer kanun insanların zaten sahip oldukları bir hakkı onlara teslim ediyorsa, dernek kuruluşunun ruhsata tabi tutulması bu açıdan son derece mantıksız bir durumdur. Ruhsatla amaçlanan kanuna aykırı, hükümeti ve milleti tehdit eden derneklerin engellenmesi ise Ceza

¹⁶⁰Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 23.

Kanunu ve Askeri Ceza Kanunnamesi¹⁶¹ bu tür durumları engellemek için vardır. Hükümetin kolluk güçleri bu tür bir derneğin varlığını haber aldıklarında kanunun emrettiği şekilde davranacaklardır. Bu açıdan amaçlanan bir engelleme de son derece gereksizdir, demektir. Buna karşılık olarak Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey, bazı insan hakları önemli hukuki konulardır ve önemlerine göre bir kısmı daha çok, diğerleri de belki daha az sınırlanmışlardır. Dernek kurma hakkı da Matbuat Kanunu'ndan¹⁶² sonra düzenlenmiştir ve hiçbir kayda tabi tutmadan kanunlaştırmak doğru değildir. Bu nedenle tüm dernekler olmasa bile en azından siyasal derneklerin kurulmasının ruhsata tabi tutulması gerektiğini düşünmektedir¹⁶³. Hükümetin hazırladığı layihada da bu tür bir ruhsat öngörülmemiştir.

Üçüncü maddede ise yürürlükteki yasalara veya genel ahlak kurallarına aykırı amaçlara sahip ya da hükümetin şeklini değiştirecek veya ortadan kaldıracak derneklerin kurulması yasaklanmaktadır. Bu hükümle kanundışı ve gayri meşru amaçlar için dernek kurulması yasaklanmış ve mecliste herhangi bir tartışmaya girilmeden kabul edilmiştir.

Dördüncü maddeye göre millet unvanlarıyla siyasal derneklerin kurulması yasaklanmıştır. Esasen bu tür bir derneğin yani siyasal derneğin kurulması kanuna göre serbest olduğundan ayrılıkçı amaçlar güden derneklerin yasaklanması halinde, bunun tespiti ancak mahkemeler tarafından yapılabilecektir. Hükümet ya da yetkili merciler söz konusu dernekte bir sorun görüyorlarsa mahkemeye başvurup dernek aleyhinde bir hüküm verilmesini sağlamalıdır. Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin, o günün tabiriyle “cemiyet-i hayriyye” kurmalarında bir sakınca yoktur,

¹⁶¹ Askeri Ceza Kanunname-i Hümayunu, 1869 tarihli. 1857 tarihli Fransız Askeri Ceza Kanunu esas alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu kanunun şerhi Hüseyin Avni tarafından yapılmış ve Matbaa ve Kütübhane-i Cihan'da 1333 tarihinde İstanbul'da yayınlanmıştır.

¹⁶² 14 Temmuz 1909'da Meclis tarafından kabul edilmiştir. Liberal eğilimlerle çıkarılmak istenen kanun sonradan basını kısıtlayan bir araç haline gelmiştir. Bu kısıtlamaların getirilmesinde İttihat ve Terakki'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı destekleyen Tanzimat-Şehrah gibi muhalif gazeteleri denetim altına almak isteği etkili olmuştur. Kanunun ilk halinde herkese matbaa açma izni tanınmıştır. (Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Destekleyen Matbuat,” **Tarih ve Toplum**, Sayı: 42, 1987, s. 11.)

¹⁶³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 23–25.

kanun bu tür derneklerin kurulmasına izin vermiştir. Yasaklanan ayrılıkçı derneklerin kurulmasıdır¹⁶⁴. Kanunun getirdiği sınırlamaların ana hedefi Osmanlılılığı, o günün deyiimiyle “İttihad-ı Anasır”ı korumaktı. Bu çok uluslu devletin etnik unsurlarının birliği anlamına geliyordu. Elde kalan toprakların korunması için bu şarttı. Bu nedenle “kavmiyetçi ve infiradçı” dernekler yasaklanmıştır. Meclis’te kanun layihası görüşülürken, Müslüman-Türk unsurlar dışındaki tüm vekiller “kavmiyet” esasına dayalı derneklerin kurulması gerektiğini savunmuşlardır. Ayrılıkçı amaçlara sahip olabilecek bu tür dernekleri yasaklayan bu madde, 69 oya karşı 90 oyla kabul edildi¹⁶⁵. Türkler dışındaki tüm unsurlar Osmanlılığı görüşmeler esnasında kullanılan tabirle bir “beynelmileliyet” olarak görüyorlardı. Bu nedenle mecliste hem kendi milletleri hem de Osmanlı birliği adına konuşuyorlardı. Kanunla birlikte birçok eski gizli, ihtilalci ve çeteci komite kurumsallaşıyor, siyasal amaçlarını görünürde değişik amaçlı dernekler ardında gizliyorlardı. Bu nedenle birçok derneğin adı yanıltıcı görünüm taşıyabiliyordu¹⁶⁶.

Beşinci maddede bir derneğe üye olabilmek için adayın en az 21 yaşında olması ile birlikte cinayet işlememiş veya kişisel haklardan yoksun bırakılmamış medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olması gerekmektedir. Tartışmalar esnasında 21 yaşın çok düşük olduğunu, üyelerin en az 30 olması gerektiğini düşünenlerin yanında 16 yaşındaki erkeklerin belirli bir olgunluğa geldiğini ve dernek üyesi olabileceklerini öne süren görüşler de bulunmaktadır¹⁶⁷. Bu madde Cumhuriyet’ten sonra yukarıda bahsedilen 353 sayılı yasa ile Ekim 1923 tarihinde değiştirilmiş ve 21 olan derneklere giriş alt sınırı 18 yaşa indirilmiştir.

¹⁶⁴ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 27; İkinci görüşmeler esnasında devam eden, madde ile ilgili ayrıntılı tartışmalar için bkz: **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 114, s. 437-441; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (7 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 117, s. 446-457, 460-470.

¹⁶⁵ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (7 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 115, TBMM Basımevi, 1993, s. 469-470.

¹⁶⁶ Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu,” s. 207.

¹⁶⁷ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, s. 30.

Altıncı madde gereğince gizli dernekler kurulması kesinlikle yasaklanmıştır. Gizli dernekler ile ilgili olarak pozitif hukukça kabul edilenler ve sosyolojik açıdan kabul edilen dernekler ayrımı önemlidir. Pozitif hukuk ancak tüzel kişilik tanıdıktan sonra o kişi topluluğunu “dernek” olarak kabul ederken sosyolojik açıdan toplulukların “dernek” kabul edilmeleri için devletçe tanınmış bir tüzel kişiliğin varlığı şartı aranmaz. Pozitif hukuka göre gizli derneklerin kurulması yasaklandığından Cemiyetler Kanunu’nun tanıdığı yetkiyle bir şekilde kurulmuş olsalar bile fark edildiğinde işleme butlan hükümleri uygulanır. Pozitif hukuk açısından “yokluk” yaptırımını ile “butlan” yaptırımını farklıdır. Tüzel kişilik kurma işleminin “konu”su olan “amaç” emredici kurallara aykırı ise veya “bildirim” verilmemişse, tüzel kişilik kazanılamaz. Ancak yine yokluk değil butlan yaptırımının söz konusu olduğu söylenebilir. Şu halde gizli dernekler “yok” değildir, pozitif hukuk açısından sadece tüzel kişilikleri yoktur. Diğer bir deyişle kişilik kurma işlemi batıldır veya yoktur, ne var ki dernekleşme iradesi hiç değilse “adi şirket” şeklinde mevcuttur. Kaldı ki Cemiyetler Kanunu kabul edilmeden evvel kurulan derneklere, özel olarak devletçe tanınmadıkları takdirde ve çoğunlukla gizli dernek niteliğinde olduklarından kurucu üyelerinin ortak iradelerini belirtmelerinin ardından oluşturdukları topluluğa adi şirket hükümlerinin uygulandığı da görülmektedir.

Yedinci madde ise yönetim kurulunu oluşturacak üye sayısının en az iki olabileceğini belirtmiştir. Derneğin şubeleri varsa onların da merkeze bağlı bir yönetim kurulu olmalıdır. Yönetim kurulu, üyelerinin ve üye oluş günlerinin, yönetim kurulu yazışma ve kararlarının, derneğin gelir ve giderlerinin, kayıt ve hesaplarını gösteren defter tutmalı ve yine bu işlemler Adliye ve İçişleri Bakanlığı tarafından talep edildiğinde gösterilmelidir.

Sekizinci madde “ehliyet” ile ilgili olduğu için özel önem taşır. Altıncı madde gereğince beyannamesini vermiş olan dernek, dokuzuncu maddede gösterildiği üzere, gerektiğinde hem davacı hem de davalı sıfatıyla mahkemede hazır bulunmak ve yine gerektiğinde bağış haricinde, önce dernek üyelerinin yıllık 24 altını aşmamak üzere verecekleri dernek aidatlarını, daha sonra da derneğin yönetimine ve dernek üyelerinin toplantılarına özgü olan yerin, daha sonra da derneğin kuruluş amacının

yerine getirilmesi için gereksinim duyulan taşınmazları yasalara göre kullanmak ve idare etmek yetkisine de sahip olabilirler. Bu madde aidatın ve taşınmaz edinmenin sınırlanması açısından daha sonraki kanunlara da örnek olacak ve bu yönde bir geleneği başlatacaktır. Fransız Dernekler Kanunu'nun ilgili maddesiyle aynı içeriğe sahiptir. Maddenin başka bir açıdan da önemi vardır. Özel bir kanun ile¹⁶⁸ tüzel kişilere taşınmaz edinme hakkı tanınmadan evvel derneklere bu madde ile ikametgah giderleri ve tüzüğündeki amaca ulaşmak için gerekli olan taşınmazları tasarruf etme ve yönetme yetkisi verilmiştir¹⁶⁹.

Dokuzuncu maddeye göre, derneklerin resmi makamlara yapacakları başvuruların şekli ve temsil yetkisine sahip olan başkan, müdür ve bu gibi kişilerin kimlikleri derneğin tüzüğünde açıkça belirtilmelidir. Ancak temsilcilerin kimliklerinin tüzükte belirtilmesi, temsilciler değiştikçe tüzüğün de değişmesini gerektireceğinden her halde sadece temsilcilerin sıfatlarının belirtilmesi uygulamada yeterli görülmüştür¹⁷⁰.

Onuncu maddede üyelerin tüzükte aksi belirtilmiş olsa bile dernekte bulundukları süre içerisinde ödenmesi gereken aidatlarını eksiksiz vermeleri halinde her zaman dernekten ayrılacakları hüküm altına alınmıştır. Burada Fransız Dernekler Kanunu'nun dördüncü maddesi göz önünde tutulmuş fakat orada bulunan “belirli bir zaman için kurulmamış olan derneklerin üyeleri” ifadesi alınmamıştır. Her halde dernekler için derneğin belirli bir süreye bağlanmasının alışılmış bir uygulama olmadığı düşünülmüştür ya da birinci maddede verilmiş olan dernek tanımında “...(S)uret-i daime bit-tevhid” ibaresi ile Fransız Dernekler Kanunu'nun ilgili hükmünün bağdaşmayacağı düşünülmüştür. Oysa aynı tanım Fransız Dernekler Kanunu'nda da vardır ve sürekli oluş ile süreye bağlı oluş bağdaşmaz sayılmamıştır.

¹⁶⁸ Tüzel kişi kavramının Osmanlı'da gelişmesi açısından özel önemi olan bir kanundur. 16 Şubat 1913'te “Eşhas-ı Hükmiyye'nin Emval-i Gayr-ı Menkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-i Muvakkat” adıyla yürürlüğe girmiştir.

¹⁶⁹ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 210.

¹⁷⁰ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 210.

On birinci madde derneklerin toplantı yerlerine ateşli ve kesici hiç bir silah getirilemeyeceğini ve buralarda silah saklanamayacağını belirtir. Yalnız avcılık ve atıcılık kulüpleri durumun zabıtaya bildirilmesi koşulu ile ihtiyaç duydukları silahlardan gerekli kadarını bulundurabilirler.

On ikinci madde yukarıda da bahsedildiği gibi bildirim ve ilan yükümlülüğünü yerine getirmeyen derneklerin hükümetçe “men edileceğini” ve sorumluların para cezasına çarptırılacağını ilan etmektedir. Eğer üçüncü maddede ve ceza kanunlarında belirtilen yasak ve zararlı amaçlardan biri varsa, ayrıca Ceza Kanunu’ndaki cezanın verileceği bildirilir.

On üçüncü maddede de yasaya aykırılıkların olması halinde verilecek para cezalarını belirtmektedir. Bu maddeyle amaçlanan derneklerin kontrolünün sadece hükümete bırakılmamasıdır. Derneğin feshi için mutlaka mahkemelere başvurulması gerekliliği istenmiştir. Aksi halde vekiller arasında hükümet istediği anda menetme hakkına sahip olduğu ve bunun da bazı suiistimallere neden olacağı düşüncesi bulunmaktadır. Serfice vekili Yorgo Boşo Efendi konuyu şu şekilde açıklamaktadır:

“Hükümetin halihazırını bunu bize lüzum gösteriyor. Biz korkuyoruz ki, hükümet gider de haksız olarak cemiyeti men eder. Ondan dolayı mülkiyeye bu hakkı vermiyoruz. Her halde müdde-i umumilik vasıtası ile mahkemeye müracaat edilmesine lüzum gösteriyoruz. Eğer ki biz cihet-i mülkiyeye cemiyetleri istediği vakitte men etmek hakkını verecek olursak, yarın hükümet kim bilir ne icaptan dolayı lüzumlu lüzumsuz bilumum cemiyeti kapar. ... (B)iz cemiyetlerin daima açık olmasını istiyoruz. Cemiyetler(in) daima hür, serbest olarak idare olunmasını istiyoruz. Bundan dolayı diyoruz ki mahkemeye müracaat edilsin. Mahkemeye müracaat olunmakta ne mahzur var? Her ne vakit bir fenalık görülürse Hükümet derhal (mahkemeye) müracaat eder, (derneğin) ruhsatsız teşkil olunduğunu görürse mahkemeye müracaat eder. O, mahkeme kararıyla fesh olunur.”¹⁷¹

Ayrıca hükümet yalnızca men edebilir, mahkemeye fesih yetkisi verilmesinin bir başka nedeni ise şudur: Eğer dernek kuruluş beyannamesini hükümete verdikten sonra hükümet ilmühaber vermeyecek olursa, mahkemeler devreye girecektir. Hükümetin ilmühaber vermemesi durumunda ne gibi bir yol izleneceğine ilişkin

¹⁷¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (9 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 117, s. 501.

kanunda bir açıklık yoktur. Diğer taraftan nakdi cezayı hükümet tayin edemeyeceğinden, bunun da mahkemeye bırakılması uygun görülmüştür. Bu maddeden çıkan başka bir sonuç ise, beyanname vermeyen olasılıkla “hafi cemiyetler”in durumudur. Beyanname vermeden bir müddet önce kurulduğu tespit edilen dernekler de men edilecektir. Cemiyetler Kanunu’nun hükmü gereği beyanname verilmesi gerekirken vermemek suçtur. Bu da Ceza Kanunu kaynaklıdır. Şöyle ki kanuna göre hükümetin emrini yerine getirmeyenler ve getirmemekte ısrar edenler hapis cezası alır. Bu durumda beyanname olmaksızın kurulan derneği fark eden zabıta önce derneği men eder ve sonra 24 saat içinde mahkemeye başvurur ve mahkeme kanuna aykırılık tespit ederse derneği fesh eder¹⁷².

On dördüncü maddede ise dernek üyelerinin kendi istek ve rızalarıyla veya dernek iç tüzüğü gereğince kapanmış olan veya hükümetçe “men edilen” derneğe ait mallar hakkında o derneğin tüzüğünde bir açıklama bulunuyorsa, bu açıklamaya göre, bulunmadığı takdirde dernek genel kurulunun vereceği karara göre hareket edilir. Ancak hükümde geçen hükümetçe men edilen dernekle kast edilen, bildirimde bulunmadığı için kapatılan dernektir. Çünkü maddenin devamında, kapatılan dernek yasanın üçüncü maddesinde belirtilen yasadışı nitelikleri taşıyorsa bu derneğin tüm malları hükümetçe zor alıma tabi tutulur. Burada aynen “cemiyet” teriminde olduğu gibi ilgili terimlerin henüz hukuk alanında tam olarak belirginleşememesi, bazı karışıklıklara sebep olmaktadır. Kapatma ve fesih durumları farklılaştırılamamıştır. 15. madde, eğer kulüpler de aynı durumları taşıyorlarsa, aynen derneklere uygulanan hükümlerin uygulanacağını belirtir. Hükümet layihasında kulüplerin kanuni ehliyetinin kabul edilmediği görülür ancak Encümen’in yaptığı tadilatla dernekler gibi kulüplere de yasal statü verilmiştir. Ayrıca kulüpler, derneklerden başka bir kişi topluluğu olarak tanınacak olursa ona halihazırda sahip olmadığı bir kılıf yüklenmiş olur¹⁷³.

¹⁷² **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (14 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 119, s. 561.

¹⁷³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (16 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 103, s. 92.

On altıncı maddeye göre ise, Cemiyetler Kanunu'ndan önce kurulmuş olan ve halen varlığını sürdüren derneklerin yasanın yayınlanması tarihinden itibaren iki ay içinde, ikinci ve altıncı maddeler gereğince beyanname vermek ve ilan şartını yerine getirmek ve kanunun diğer yazılı hükümlerini de yerine getirmek zorundadırlar.

Kanunun ikinci faslı yukarıda ayrıntılarıyla açıklanan kamuya faydalı dernekler ve denetim ile ilgilidir. On yedinci maddeye göre bir derneğin kamu yararı taşıyıp taşımadığının belirlenmesi ancak Şurayı Devlet kararı ile ve bu kararın devletçe de onaylanması ile kesinleşir. Bu dernekler tüzüklerinin engel olmadığı bütün “kaffe-i muamelat-ı hukukiyyeyi” (hukuka uygun işlemlerini) yerine getirebilirler¹⁷⁴.

1938 tarihine kadar yürürlükte kalacak olan Cemiyetler Kanunu'nun hükümleri bunlardan ibarettir. Kanunun kendisi ve görüşmelerinden edinilen izlenim, meclisin, hükümetin ve hatta İttihat ve Terakki üyelerinin derneklere oldukça temkinli yaklaşmış olmalarıdır. Mümkün olduğunca denetim altına alınmaya çalışılmış ama bir yandan da “hürriyet” havasının heyecanı ile yasakçılık bir miktar dizginlenmek istenmiştir. Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlayan ve 31 Mart Vakasını bertaraf eden dernek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir, yani bir dernek Osmanlı Devleti'nin rejimini değiştirmeyi başarmıştır. Bunun farkında olanlar bir başka derneğin çıkıp, bu özgürlük ortamını yine dernek özgürlüklerini kullanarak yok edebileceğini düşünmektedirler. Diğer taraftan eğer özellikle siyasal derneklere izin verilmezse, onların gizli çalışacakları da bilinmektedir, zira II. Abdülhamit ve hafiye örgütünün dahi gizli dernekleri önleyemediği açıktır.

¹⁷⁴ Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, s. 212.

5. Cemiyetler Kanunu Sonrası Derneklerin Amaçlarına Göre Sınıflandırılması

Cemiyetler Kanunu çıkarıldıktan sonra 1912’de “Bil-umum Me’murin ve Müstahdemin Fırak ve Cem’iyyat-ı Siyasiyyeye Memnu’iyet-i İntisabı Hakkında İrade-i Seniyye”¹⁷⁵ çıkarılmıştır. O tarihte ayrı bir siyasal partiler kanunu olmamakla birlikte parti terimi fırka ile karşılanıyordu ve Cemiyetler Kanunu’na tabi idiler. Kanunda siyasal partilere üye olma şartlarına ilişkin özel bir kural içermediğinden, boşluğun giderilmesi amacıyla bu irade çıkarılmıştır. İrade gereğince devlet görevlileri ülkeye zarar veren partilere üye olmayacaklarını mühürlü bir evrak ile bildirecekler ve bu belgeleri ilgili bakanlığa gönderip kayıt altına alacaklardır.

a. Dernekler

İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan dernekler siyasal, fikir-eğitim-kültür, iktisadi-mesleki, hayır-yardım, kadın, gençlik, dinsel, etnik-ayrımçı dernekler başlıkları altında toplanabilir. Dönemin ve kanunun liberal yanından da istifade edilerek çok sayıda dernek kurulmuştur. Bu dernekler kanunda öngörüldüğü şekliyle kurulmuşlar, kanundan önce kurulanları da yine kanunda öngörülen şekilde tüzüklerini düzenleyerek idari makamlara başvurmuşlardır. Cemiyetler Kanunu’na ya da Ceza Kanunnamesi’ne aykırı faaliyetleri tespit edilenler ise mahkemelerce kapatılmışlardır.

Fikir, eğitim, kültür ağırlıklı dernekler İkinci Meşrutiyet yıllarında düşünce akımlarının oluşumunda etkin katkıları olan topluluklardır. Özellikle milliyetçi düşüncenin yayılmasında bu tür dernekler faal bir rol üstlenmişlerdir. Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmani Kulübü, Türk Derneği,

¹⁷⁵ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt: IV, s. 648; **Takvim-i Vakayi**, 8 Muharrem 1331/5 Kanunievvel 1328.

Türk Yurdu Cemiyeti, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Köylü Bilgi Cemiyeti, Milli Türk Cemiyeti bunların belli başlıları olarak sayılabilir.

Türkiye’de gençlik derneklerine ilk defa İkinci Meşrutiyet döneminde rastlanmıştır. İttihat ve Terakki’nin yan örgütleri niteliğinde olan bu dernekler gençleri yurt savunmasına hazırlayan paramiliter nitelikte topluluklardır. İttihatçıların ordu ile var olan yakın bağları bu tür bir gençlik örgütlenişini kolaylaştırmış, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı’nın Osmanlı Devleti’ni sürekli savaşmak zorunda bırakması paramiliter örgütlere elverişli bir ortam hazırlamıştır¹⁷⁶. Napolyon’un Prusya Savaşları ve Boer Savaşı sırasında gençliğin seferber edilmesi ile başlayan Boden Powel’in İngiltere’de “Boy Scout” adını verdiği izcilik örgütü aynı yıllarda Osmanlı toplumunda yankı uyandırmıştı. Darüşşafaka ve İstanbul Sultanilerinde keşşaf (izci) örgütleri kurulmuştur. İzcilik ülke çapında 1914’te Cemiyetler Kanunu’na uygun olarak kurulan “Türk Gücü Cemiyeti”nin bünyesinde örgütlenmiştir¹⁷⁷. Alman *Pfadfinder* izci örgütünden esinlenen dernek, Osmanlılar arasında beden eğitiminin, spor faaliyetlerinin ve askeri eğitimin yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Gençlik için Kılavuz yetiştirmeyi üstlenen dernek, dönemin Türkçülük akımının gençler arasındaki uzantısı olmuştur¹⁷⁸. Bu dönemde Harbiye nazırı olan Enver Paşa Belçika izci birliği başkanı M. Parfitte’i ülkeye davet ederek, dernekleri örgütlemesini istemiştir¹⁷⁹. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı öncesi izci derneklerinin önemi bir kat daha artmıştır. 1914’te çıkarılan *İzci Ocağı Nizamnamesi* o günkü milliyetçilik akımıyla uyumludur. Dernekler savaşta yenilmemiz nedeniyle kapatılmışlardır.

Cemiyetler Kanunu sonrası kurulan yardım derneklerinin hatırdaki kalanlarından birisi de Himaye-i Etfal Cemiyeti’dir. Dernek ilk olarak 1908’de

¹⁷⁶ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri,” **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 531.

¹⁷⁷ Zafer Toprak, “Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye’de İzcilik,” **Toplumsal Tarih Dergisi**, Nisan 1998, s. 13.

¹⁷⁸ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri,” s. 534.

¹⁷⁹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri,” s. 535.

Kırklareli’nde kuruldu ancak yeni kanun uyarınca ve genel bir tarzda İstanbul’da 1917’de tekrar kurulmuştur. 17 Ocak 1921’de padişah iradesi ile kamu yararına çalışan dernek olarak kabul edildi. 30 Haziran 1921’de bu sefer Ankara’da “ihyaen” tesis edildi ve adı “Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu” oldu¹⁸⁰.

Kanun’a göre kurulan derneklerin bir diğer kolu ise spor kulüpleridir. Kanun öncesi dönemde, kulüp kurmak hem çok kolay hem de çok zordu. Kolaydı çünkü dönemin yasalarında bahsedildiği üzere dernek kurma özgürlüğü düzenlenmediği için spor yapmak amacıyla bir araya gelen kişilerin oluşturdukları takımların ve hatta birkaç takımın bir araya gelerek oluşturdukları liglerin tüzel kişilik edinebilmeleri söz konusu olmadığı için, yürürlükteki Mecelle’nin hükümleri uygulanıyordu. Buna göre diğer dönem dernekleri gibi dönemin kulüp adıyla anılan örgütsel yapılarıyla bunların kurdukları lig, birlik ve association türü amaç birlikleri tüzel kişilikleri olmayan birer adi ortaklık (adi şirket) statüsündeydi ve pek fazla zorluk çekmiyorlardı ama diğer taraftan kulüp kurmak çok zordu çünkü her türlü siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel vb. toplanma, gösteri ve örgütlenme genelde yasaktı. Sarayın tercümanlarınca gününbirlik izlenen yabancı basından “futbol için toplanan kalabalıkların” ne kadar kolaylıkla manüpile edilebildiği biliniyordu. II. Abdülhamit döneminde salt diplomatik kaygılarla İngilizlerin ve Rumların kulüp kurup futbol oynamalarına ses çıkarılmamış ama benzeri bir hoş görü Osmanlı Devletinde bulunan diğer gruplardan esirgenmiştir. Bir tek daha önce de bahsedilen yine II. Abdülhamit’in kurulmasına ve korunmasına önayak olduğu Beşiktaş Kulübü¹⁸¹ istisna olarak gösterilebilir. Daha sonra Cemiyetler Kanunu’nun kabulü ile spor kulüplerinin önceden izin gerektirmeyen serbest kuruluşlu özel hukuk tüzel kişiliği

¹⁸⁰ Mustafa Şahin, “23 Nisan ve Himaye-i Etfal,” **Toplumsal Tarih**, Sayı: 40, Nisan 1997, s. 15.

¹⁸¹ Osmanlı Beşiktaş Terbiye-i Bedeniye Mektebi, Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü ve Beşiktaş Jimnastik Kulübü adını alan ve günümüze kadar da bu son ismiyle ulaşan Beşiktaş, 1903 yılında aralarında Hazine-i Hassa Emmini, Paşazade, büyükelçi ve mebusun bulunduğu kişilerce kuruldu. İlk çalışmalarını Medeni-i Münevvere Muhafızı Şeyhulharem Osman Paşa’nın konağında sürdüren Beşiktaş’ın Yıldız Sarayı’na jurnal edilmesine rağmen saray mensubu kişilerin sayesinde faaliyetlerine devam edebilmesi, Seryaver Mehmet Paşa’nın II. Abdülhamit’e çıkarak Beşiktaş Kulübü hakkında bazı açıklamalarda bulunması bundan sonra da padişahın özel bir ferman çıkarak kulübe spor faaliyetlerine devam edebilmesi için izin vermesi yalnız spor değil siyasal tarihimiz açısından da ilgi çekici bir olaydır. (Kurthan Fişek, **100 Soruda Türkiye Spor Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1985, s. 61.)

kazanmasından önceki dönemde kurulup da kapatılmayan Beşiktaş hariç bir tek Galatasaray Kulübü vardır. 1909’da Cemiyetler Kanunu’nun kabulünün ardından kulüp kurmak kolaylaşmıştır ve Kanun’dan evvel kurulan kulüplerin hepsi Kanun ile getirilen şartları yerine getirip tüzüklerini mülki amirliğe teslim etmişlerdir¹⁸².

Dernek sınıflandırmasının diğer bir ayrımı ise kadın dernekleridir. Başlangıçtan günümüze kadar kadının toplum ve aile içerisindeki konumunu, gelenekler, siyasi ve ekonomik gelişmeler ile dini kurallar belirlemiştir. Ülkemizde de kadın hakları sorunu Tanzimat’ın ilanından günümüze kadar bir değişime sahne olmuştur. Nispeten okumuş kadınlar Tanzimat’tan itibaren teşkilatlanarak hak talebinde bulunmaya başlamış ve Batılı kadın mücadelesi kadar olmasa bile yine de gazete ve dergiler yayınlayarak, kadın haklarını savunan dernekler kurarak¹⁸³ ve siyasi faaliyetlerde bulunarak mücadele etmişlerdir. İlk dernekleşme örneklerine Kırım savaşı sonrasında rastlanmaktadır. 1876’da Bosna ve Sırbistan’daki savaş nedeniyle İstanbul’a getirilen yaralılara yardım amacıyla “Yaralılara Yardım Komitesi” adıyla bir dernek kurulmuştur, bu da Osmanlı Devleti’nde Müslüman kadınların kurduğu ilk derneklerden birisidir. Derneğin başkanlığını Mithat Paşa’nın eşi yapmıştır¹⁸⁴. Bu yıllarda gayrimüslim kadınlar tarafından da yaralılara yardım etmek amacıyla çeşitli yardım dernekleri kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet dönemi kadınların milli konuların yanı sıra iktisadi ve siyasi konularla da ilgilendikleri bir dönemdir. Az sayıda olmakla birlikte Jön Türk hareketinin içinde yer alan kadınlar daha sonra siyasi faaliyetlerini daha çok İttihat ve Terakki Cemiyeti ve partilerde sürdürmüş ve ideolojik oluşumlarda yer almışlardır. Bu dönemde ayrıca kadınlar tarafından diğer kadınları eğitmek amacıyla kurulan dernekler de görülmektedir.

¹⁸² Fişek, **100 Soruda Türkiye Spor Tarihi**, s. 59–60.

¹⁸³ Tanzimat’ın ilanı sonrası ve Meşrutiyet döneminde kurulan başlıca kadın dernekleri şunlardır: Cemiyet-i İmdadiye (1908), Osmanlı Kadınları Şevkat Cemiyet-i Hayriyesi (1908), Teal-i Nisvan Cemiyeti (1908), Osmanlı cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye (1909), Esirgeme Cemiyeti (1909), Teal-i Vatan-i Osmani Hanımlar Cemiyeti (1910), Esirgeme (Esirge) Cemiyeti (1912), Donanma Muavene-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubesi (1912), Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi (1912), Mamulat-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1912), Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan (1913), Şehit Ailelerine Yardım Birliği, Hizmet-i Nisvan (1918), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916), İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908)

¹⁸⁴ Leyla Kaplan, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, s. 37.

Derneklerin çoğunun kurucu, yönetici ve üyeleri hakkında bilgi mevcut olmadığı halde elde olan bilgilere göre kadın dernekleri ile meşgul olanların çoğu okur-yazar orta ve üst sınıf mensubu kadınlardı. Bu kadınlar tarafından yürütülen derneklerin pek çoğunun asıl amacı hayır işleriydi.

Derneklerin genelinde olduğu gibi kadın derneklerinde de 1908'deki değişimin ardından bir patlama oldu. Cemiyetler Kanunu'nu ile sayısı hızla artan bu derneklere yasal bir çerçeve verildi. Kanunda kadın-erkek ayrımı da yapılmamıştı. Meclis-i Mebusan Tutanakları da incelendiğinde bu tür bir tartışmanın olmadığı da gözlemlenmiştir. Ancak bu durum bazı yerel yöneticiler tarafından tuhaf karşılanmış olacak ki merkezi yönetime bu konuda soru sormak gereği hissettiler. Selanik'teki derneklerle ilgilenen üst düzey mülki amir 1909'da Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti kurulduğunda, kadınların yasal olarak dernek kurup kuramayacağından emin değildi. Bunun üzerine İstanbul'daki İçişleri Bakanlığı'na bir mektup göndererek bilgi istediler. Bakanlık bu konu ile ilgili Şurayı Devlet'e danıştı. Şura'daki tartışmaların ardından olumlu cevap geldiğinde, Selanik'teki yöneticiler dernek için belge verdi. Bu olay Osmanlı toplumunda o dönemde dernek kurmanın aslında bir erkek işi olarak görüldüğünün de bir göstergesidir. Oysa bu dernek kurulan ilk kadın derneği değildi¹⁸⁵.

Bu çalışmada tüketilmesine imkan olmayacak kadar çok dernek Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar faaliyetlerini sürdürmüş ve Savaş'ın zor şartları altında yine birçoğu kapanmak zorunda kalmıştır.

¹⁸⁵ Nicole A. N. M. Van Os, Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 344.

b. Sendikalar

Sendika kelimesinin kökeni oldukça eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Roma ve Eski Yunan hukuk metinlerinde “syndic” terimi sitenin temsilini sağlamakla görevli kişiler için kullanılıyordu. “Syndicat” ise syndic’in fonksiyonlarını ifade ederken zamanla bu fonksiyonların icrasını ve mesleki birlikleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır¹⁸⁶.

Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü topraklarda, Batı’da sanayi devrimi sonrası yaşanan gelişmeler kadar olmasa da, bazı işkollarında gelişmeler görülmüştür. Madencilik, tersane işleri ve taşıma, bu işkollarının başlıcalarıdır. Bu işkollarının geliştiği kıyı kentlerinde bir işçi yoğunlaşması yaşandığı da bilinmektedir. 1800’lü yılların başından itibaren Osmanlı Devleti’ne giren kapitalizmin gereksinim duyduğu ölçüde, dönüşüme izin vermiş; toprağa bağlılık bir ölçüde kırılmış, kapitalist ilişkiler gelişmeye başlamıştır. İstanbul, Selanik, Üsküp, İzmir ve Zonguldak, kırılmanın yaşandığı kentlerin ilk akla gelenleridir. Bu yönde bir gelişim, bir işçi topluluğunu ortaya çıkarmış ve devlet kendi çıkarlarını korumak ve geliştirmek isteyen bu toplulukların eylemlerine karşı çeşitli ferman ve nizamnameler yayınlamıştır. 1845 tarihinde yayınlanan Polis Nizamnamesi ve 1864 tarihli Maden Nizamnamesi söz konusu düzenlemelerin en önemlileridir. Polis Nizamnamesi’nin on ikinci maddesi ile grev yapmak ve sendika kurmak yasaklanmıştı. Bu dönemde yaşanan anlaşmazlıklar devletin arabuluculuğu ile çözüme kavuşuyordu¹⁸⁷.

Osmanlı Devleti’nde işçi kavramı ilk defa 19. yüzyılın başlarında Balkanlar’da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yeni fabrikalar kurulmuş ve 1830’lardan sonra ilk kez Plevne’de kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinelerle karşı

¹⁸⁶ Mine Başbayraktar-Taşkın, **Türk Anayasa Düzeninde Sendika Kurma Hakkı**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2006, s. 7.

¹⁸⁷ Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu (1839–1923),” **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, Ed. Donald Quarterm, E. J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 46.

bir harekete başlamışlardır. Bu dönemde işçiler için “amele” terimi kullanılmıştır. 1908 öncesinde sendikacılık yok denecek kadar azdır ve olanlar da daha ziyade bir çeşit sosyal yardım derneği görünümündedirler. Bu dernekler İstanbul’da yaşayan yabancılar ile gayrimüslimler tarafından muhtaç işçilere yardım etmek amacıyla kurulmuştur¹⁸⁸. 1894’te *Osmanlı Amele Cemiyeti*¹⁸⁹ ile İstanbul Tophane Fabrikasında çalışan işçiler örgütlü bir direniş içerisinde girmişlerdir ve bu cemiyet de sınıf bilinci ile kurulmuş ilk sendika niteliğindedir¹⁹⁰. Fakat faaliyetleri nedeniyle yönetimi rahatsız ettiği için bir yıl sonra hükümet kararıyla kapatılmıştır¹⁹¹. Osmanlı Devleti’nde görülen ilk grev 1863 tarihinde Ereğli kömür madenleri grevidir. Bu grevi 1872’de Beyoğlu Telgrafhanesi grevi izlemiştir¹⁹². Yurtdışındaki işçi örgütleriyle ilk ilişki kuran topluluk “Osmanlı Mürettepler Derneği”dir. Şark ve Anadolu Demiryolu işçilerince kurulmuştur. Ancak çok kısa bir süre sonra Polis Nizamnamesi’ne dayandırılarak sendika olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır¹⁹³.

1908’de işçi hareketleri hem nitelik hem de nicelik olarak önceki devirlere nazaran farklılaşmıştır. Sendika niteliğindeki kurumlar daha çoğalmış bunlar belirli bir süreklilik kazanmıştır. Bu gelişmenin nedeni olarak sanayileşme ve buna bağlı işçi sayısındaki artış gösterilebilir. Ek olarak İkinci Meşrutiyet’le birlikte oluşan görece özgürlük ortamı, işçilerin örgütlenme konusundaki deneyimlerinin artması, kuruluşların örgütlenme düzeylerinin artması, dernekleşme örneklerinin çoğalması

¹⁸⁸ Karakışla, “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu (1839–1923),” s. 39.

¹⁸⁹ Söz konusu cemiyet kapatıldıktan sonra yenden 1908 tarihinde Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti olarak yeniden kurulmuştur. Cemiyet daha sonra Tatil-i Eşgal Kanunu ile lağvedildiyse de Osmanlı Sanatkarlar Cemiyeti adı altında tekrar kurulmuştur. (Aysu Demirgüç, “İttihat ve Terakki Dönemi Cemiyet Hayatında Meydana Gelen Değişiklikler,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1999, s. 81.)

¹⁹⁰ Bu tarihten önce 1871’de Ameleperver Cemiyeti kurulmuş olsa da bu cemiyet işçiler arasında sosyal yardımlaşmayı sağlayan bir dernek görünümündedir. (Demirgüç, “İttihat ve Terakki Dönemi Cemiyet Hayatında Meydana Gelen Değişiklikler,” s. 82.) Süker’e göre Ameleperver Cemiyeti işçilerle ilgili ilk dernektir. (Kemal Sülker, **Türkiye’de Sendikacılık**, İstanbul, y.y., 1955, s. 7.

¹⁹¹ Yüksel Işık, **Osmanlıdan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876–1994)**, Ankara, Öteki Yayınevi, 1995, s. 20.

¹⁹² Oya Sencer, **Türkiye’de İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 112.

¹⁹³ Karakışla, “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu (1839–1923),” s. 40; Mesut Gülmez, **Türkiye’de Çalışma İlişkileri**, Ankara, 1991, s. 175.

da öne sürülebilir¹⁹⁴. Aynı dönemde ilk defa 1 Mayıs 1910'da bu örgütlerin etkisiyle işçi bayramı kutlanmıştır¹⁹⁵. 1908'de henüz iktidara gelmeyen İttihat ve Terakki'nin de desteğiyle artan işçi eylemleri sonucunda Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat kabul edildi¹⁹⁶ ve bundan bir yıl sonra 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan tarafından muvakkat kanun geliştirilip onaylanarak Tatil-i Eşgal Kanunu adı altında kabul edildi¹⁹⁷. Yasa sendikal hareketin seyri açısından tüm olumsuz yönlerine rağmen önemli bir işçi hak ve özgürlüklerinin resmi bir hale getirilmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu açıdan da üzerinde çalışılması gereken bir düzenlemedir. Yasanın sekizinci maddesine göre grevlerin arttığı ve örgütlenme faaliyetlerinin yoğunlaştığı *kamu işyerlerinde* sendikal örgütlenmeyi yasaklamıştır. Buradan hareketle kamu işyerleri haricinde sendikal hareketin tanındığı söylenebilir¹⁹⁸. Ayrıca 11. maddesinde kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda daha önce kurulmuş bulunan sendikalar hükümsüz bırakılmıştır¹⁹⁹. Yasağın hükümetçe öne sürülen gerekçesi ise sendikaların siyasal faaliyetlerin içine gireceği

¹⁹⁴ Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri**, Ankara, 1997, s. 245.

¹⁹⁵ Bu dönemde örgütlenmeler artmış ve yavaş yavaş sivil, örgütlü toplum etkili olmaya başlamıştır. Bunların başında “Müslüman boykotajı” gösterilebilir. Bir Rum'un Yunan Hükümetine hediye ettiği zırhlı nedeniyle Osmanlı donanması Ege'ye açılmadığı için halk işçi dernek ve sendikalarının etkisiyle ithal malları boykota başlamıştır. Yabancılar a ait olan mağazalardan alış-veriş yapılmamış ve sırf boykota yönelik “İstiklal-i İktisadi-i Milliye Cemiyeti” kurulmuştur. Direnişin neticesinde yabancıların dükkanları kapanırken sadece İstanbul'da beş yüz civarında Türk dükkan açmıştır. (Cüneyt Okay, “Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisadi-i Milliye Cemiyeti,” **Toplumsal Tarih**, Temmuz 1996, s. 48; Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, d. 97–119.)

¹⁹⁶ Demiryollarında, liman ve kent içi iş alanlarında çıkabilecek iş uyuşmazlıkları konusunda düzenlemeler içeren 13 maddelik bir geçici yasadır. Yasada grevler konusunda düzenleme ve yasaklar yer almaktadır. Eğer iş kollarında bir uyuşmazlık çıkarsa bunun ticaret ve bayındırlık nazırlığına bildirilmesi zorunlu kılınmış ve hükümet-işçi-işveren'den oluşan bir kurul tarafından çözümlenmesi amaçlanmıştır. Sendikayı özendirmek ve teşvik etmek ile kamu hizmetini aksatmak yasaklanmıştır. (Cahit Talas, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Ankara, 1992, s. 43.)

¹⁹⁷ Yasa maddeleri incelendiğinde, çalışma koşullarının,, toplu uyuşmazlıkların karşılıklı görüşmelerle barışçı yollarla çözülmesi açısından düzenleyici, sendika hakkı açısından ise baskıcı ve yasaklayıcı nitelik taşıdığı söylenebilir. Sendika kurana ve grev örgütleyenlere hapis cezasının yanında para cezası da öngörülmüştür. Bu dönemde sendika hakkını ve grevleri savunanlara “sosyalist” denmiştir ve örgütlenmeleri İttihat ve Terakki taraftarları tarafından daha ilk adımlarda engellenmeye çalışılmıştır. Yasada yer alan yasaklar 1913'te kesinleşen İttihat ve Terakki'nin tek parti yönetiminin ve mutlak iktidarının göstergesi olmuştur. (Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri**, s. 194; Talas, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, s. 44)

¹⁹⁸ Yüksel Işık, **Osmanlıdan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876–1994)**, Ankara, Öteki Yayınevi, 1995, s. 31–35.

¹⁹⁹ Başbayraktar-Taşkın, **Türk Anayasa Düzeninde Sendika Kurma Hakkı**, s. 95.

düşüncesidir²⁰⁰. Her ne kadar söz konusu kanunla sendika kurma hakkı kısıtlanmış olsa da işçiler Cemiyetler Kanunu çerçevesinde işçi haklarını korumak, örgütlü çalışmak ve dayanışmak, sendika yasağını aşmak amacıyla aslında sendika niteliği taşıyan dernekler kurmuşlar ve bu dernekler mülki idare tarafından izlenmiş ve zaman zaman sendika oldukları hükmüne varılarak kapatılmışlardır. Tatil-i Eşgal Kanunu dışındaki kuruluşlarda ise işçilerin örgütlenmeleri bu kanunla düzenlenmiştir. Dernekler için getirilen serbest kuruluş ilkesi ile dönemin siyasi koşullarına uygun olarak liberal bir görüntü çizilmiştir²⁰¹.

Tatil-i Eşgal Kanunu Cumhuriyet döneminde de uzun süre uygulanmış ve 1936'da çıkarılan 3008 sayılı İş Yasası'na kadar yürürlükte kalmıştır.

c. Siyasal Partiler

Eski dilde *fırka* teriminin yerini alan *parti* Batılı dillerden alınmış bir terimdir ve bölüm, parça, grup anlamında kullanılır. Siyasal parti, aynı görüş, aynı çıkar ve aynı siyasi eylemde birleşen insan grubunu belirtir. Ortaya çıkan sorunlar karşısında, ortak veya yakın görüşlere sahip olan kişilerin bir araya gelmeleri, sahip oldukları görüşleri savunmaları, yaymaları ve bunun sonucunda görüşlerini eyleme dönüştürmeleri, bunlar arasında uyuşma ile gerçekleşir. Belli bir toplumda, ortak görüşleri paylaşan kişilerin oluşturduğu grupların, siyasi iktidarı ele geçirmek amacıyla örgütlenmesi siyasi partiyi meydana getirir. Bu halde, siyasi iktidarı ele

²⁰⁰ Sendika üretim ilişkilerinde emekten yana ağırlığını koyan, işçi çıkarlarını işverenlere karşı savunan, sermayedarı tedirgin eden, yabancı sermayenin karşısında olan bir topluluktur. Sendikaların, üretim ilişkilerinde emeğin yanında yer almaları, üretim ilişkilerinin belirli bir tarafın lehine düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmeleri siyasete katılmaktır. Hele bu işlerde düzenleme yapmaya ortak olmak gibi bir yetkiye sahip olmaları o dönem siyasetin tek öznesi durumunda olan devletin egemenliğine müdahale etmektir. Kanun koyucu, sendikaların siyasetle yapısal bağlarının olduğunun bilincindedir. Dilediği siyaseti yürütebilmenin engeli olarak gördüğü sendikaları yasaklamak, kanun koyucuya bir çözüm olarak görünmüş olabilir. (Başbayraktar-Taşkın, **Türk Anayasa Düzeninde Sendika Kurma Hakkı**, s. 96–97.)

²⁰¹ Makal, **Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri**, s. 280.

geçirme amacı olmayan bir örgüt siyasal parti olarak kabul edilmez²⁰². Bu özelliği de partileri, derneklerden, sendikalardan, baskı ve menfaat gruplarından ayırır. Ayrıca siyasal partiler faaliyet alanları bakımından da farklıdır; çoğunlukla derneklerin ve sendikaların faaliyetleri belirli bir konuyla sınırlı olmasına rağmen, siyasal partilerin faaliyetleri ülkenin tüm temel sorunlarını kapsar. Siyasal partiler devlet tüzel kişiliği dışında tüzel kişiliğe sahip olan ve devlet iradesinin ortaya çıkmasında yardımcı olan bir araçtır. Siyasal partilerin Anayasa’da düzenlenmiş olması onların devlet örgütü içinde yer almaları sonucunu doğurmaz²⁰³.

Modern anlamda siyasal partilerin ortaya çıkışı pek eskilere uzanmaz, 19. yüzyılda görülmeye başlar. Bunda genel oy hakkının genişlemesi ve temsili sistemin ortaya çıkışı önemli bir rol oynamıştır. Mutlakiyet döneminde siyasal partilerin henüz görülememesi doğaldır. 17. ve 18. yüzyıllarda temsili sistemin yerleşmeye başlaması ve parlamentoların yavaş yavaş hükümdarın yetkilerinden pay alması ile bir süre sonra parlamentolara karşı sorumlu hükümet mekanizmasını doğuracaktır²⁰⁴.

²⁰² Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, s. 5–6.

²⁰³ “İktidar partileri de aslında devlet iradesini ortaya koymaz; başka bir deyişle, devlet organı olmazlar. Parlamenter rejimde, örneğin, yasama-yürütme bütünlüğünü sağlayan çoğunluk partisi ya da partiler koalisyonu, sadece ve sadece devlet iradesinin oluşumunda bunun sorumluluğunu taşırlar. Kaldı ki devlet iradesinin ortaya çıkışı da siyasal partilerin tekelinde değildir. Çok partili ve çoğulcu toplumlarda, muhalefet, baskı grupları, kamuoyu ve denetim yollarına dek uzanan geniş boyutlarda, etki-tepki ilişkileri içinde ele alınması gereken bir konudur. Öte yandan siyasal partileri kamu kuruluşları olarak değerlendirmek mümkün değildir. Kamu kuruluşlarının özelliği devlet yönetimine veya devlet örgütüne dahil olmalarında görülür. Partileri kamu kurumu olarak görmek onların siyasal hayattaki fonksiyonlarını sıfıra indirmek olur. Siyasal partiler faaliyetlerini devlet müdahalesi dışında, ona bağımlı olmadan, hatta siyasal iktidara karşı muhalefet yaparak (muhalefette kaldıklarında) anayasal ve yasal sınırlar içerisinde serbestçe (gerçekleştiren) kuruluşlardır.” (Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, s. 31–32.)

²⁰⁴ Örneğin 17. yüzyılda İngiliz Parlamentosu’nda iki büyük gruplaşma görülür: “Tory” ve “Wing” grupları. Tory’ler krala ve kiliseye bağlı olanların oluşturdukları bir gruptu ve sonraları günümüz Muhafazakar partisini oluşturacaklardı. Wing’ler gelişen burjuvazinin temsilcilerinden olup, parlamentonun yetkilerinin artırılmasından yanadır ve siyasal özgürlüklerle ticaret serbestisini savunuyorlardı ve ileride Liberal Parti’yi oluşturacaklardır. Bu gruplar veya hizipler parlamento içi bir nitelik taşıyorlardı, parlamento dışında ayrıca bir örgütleri yoktu. Oy hakkı çok sınırlı olduğundan, parlamento üyeleri kendi kişisel şöret ve nüfuzlarına dayanarak seçilebiliyordu. Parlamento içinde oluşan klikleri, gruplaşmaları parti olarak nitelendirme olasılığı henüz oluşmamıştı. Çünkü tamamen kendi nüfuzları ile seçilen bu kişilerin seçimlerinde kliklerin her hangi bir etkisi yoktu. Bu klikleri siyasal parti haline getiren olay oy hakkının genişlemesidir. Batı’da Avrupa’da özellikle de İngiltere’de 1832 ve 1867 tarihli kanunlar oy hakkını genişletince seçmen sayısı artmış ve adayların artık kendi nüfuz ve güçlerine dayanarak oy almaları imkansız hale gelmiştir. Önceleri parlamento içinde gruplaşan temsilciler, genel oya gidişle seçmen sayısı da

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet öncesi kurulan siyasi örgütler, günümüz anlamında “parti” olmaktan uzaktırlar. Osmanlı tarihi siyasal çekişmelerle doludur ama partiler halinde organize olmuş bir mücadele, diğer ülkelerde olduğu gibi parlamenter hayatla başlamıştır. Seçimle oluşmuş bir parlamentonun bulunmadığı yerde partiler de yoktur. Ancak Osmanlı'da ilk parlamento partilerin katılımı olmaksızın kurulmuştur. Partilerin katıldığı bir seçim ve bundan sonra oluşan meclis için İkinci Meşrutiyet sonrasını beklemek gerekmektedir²⁰⁵. Osmanlı toplumunun tamamına yayılmasa da ilk siyasi faaliyetleri yapanlar, daha önce de değinilen Fransız Devrimi kaynaklı Balkanlar'daki milliyetçilik akımlarının destekçisi olan ve devletin sınırları içinde gizli eylemler yapan azınlık dernekleridir. Bunların başında 19. yüzyılın başında kurulan Filik-i Eterya gelir. İstanbul'da görülen ilk siyasi örgüt ise “Kuleli Vakası” olarak da adlandırılan olayı gerçekleştiren oluşumdur. Bunu takiben, “Genç Osmanlılar Cemiyeti”, Çırağan Vakası, “Kleanti Skalyeri-Aziz Bey Komitesi” ve nihayetinde de sonra partileşecek olan “İttihat ve Terakki Cemiyeti” görülür. Osmanlı Devleti'nin son devirlerine kadar sosyal yapısı bakımından demokratik bir siyasal düzen oluşturacak sosyal farklılaşmalar görülmemiştir. Demokratik bir düzeni taşıyacak sosyal sınıflar toplum yapısında belirginleşmemiştir. Sosyal hayatta feodal unsurlar çoğunlukta idi. Osmanlı devletinin otoriter siyasal iktidarı da bu çoğunluğa dayanıyordu. Batılı ülkelerle olan ekonomik ve sosyal ilişkiler geliştikçe gayrimüslimlerle birlikte Türkler arasında da modern ekonomik düzene uygun şekilde iş gören unsurlar ve Batı kültürünü temsil edenler çoğaldı. Feodal hayatın dengesi yeni ekonomik ve ticari şartların etkisiyle ve

artınca parlamento dışında da örgütlenmeye başlamışlardır. Max Weber, siyasal partileri, modern demokrasinin oy verme olanağına kavuşturduğu büyük halk kitlesini etkilemek ve örgütlendirmek amacıyla girişilen çabaların sonucu olarak görür. Sonuç olarak artan bu seçmen sayısı karşısında onları örgütlemek gerekiyordu ve bunlara aynı eğilim ve düşüncedeki adayları seçtirmek için yöresel seçim komiteleri ortaya çıkmıştır. Seçmenler kütüklere kaydedilmiştir. Bu kayıt işlemini hızlandırmak için kayıt dernekleri (registration societies) kurulmuştur. Başlangıçta bu dernekler aday gösterme işleriyle uğraşmıyorlardı ama dernekler geliştikçe bu alanlara da el atmışlardır. Bu sayede parlamento dışından da geniş örgütlere sahip siyasal partiler ortaya çıkmıştır. (Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**, s. 14–15.) Batı'da Avrupa'daki tarihi gelişimine rağmen siyasal partiler, modern nitelikte ilk örgütlerini Amerika Birleşik Devletleri'nde göstermiştir. (Teziç, **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**, s. 17)

²⁰⁵ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, s. 5.

bu şartların yetiştirdiği unsurlarla bozuldu. Osmanlı Devletinde siyasi partilere, siyasi cemiyetler öncülük etmiştir. Padişahın otoritesine karşı ilk siyasal mücadeleler çeşitli isimler altında meydana getirilmiş dernekler tarafından yürütülmüştür. Bu dernekler baskıcı rejim nedeniyle ya gizli çalışmak ya da ülke dışında faaliyet göstermek zorunda kalmış ve bu nedenle geniş halk kitlelerine amaçladıkları gibi ulaşamamışlardır. Fakat 1908'den sonra çeşitli çıkarlar adına siyasal haklar isteyen partilerin kurulduğu ve aralarında da şiddetli çekişmelerin yaşandığı görülür²⁰⁶. Bu partiler en gerici topluluklardan en ilerici topluluklara kadar çeşitli sosyal gruplaşmaların taleplerini temsil etmişlerdir. Fakat Devlet'in son günlerine kadar

²⁰⁶ Cumhuriyet öncesi kurulan siyasal parti ve dernekler şunlardır: Fedailer Cemiyeti (1859), Genç Osmanlılar Cemiyeti (1865), Ali Suavi Komitesi (1878), Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti-nihai ismi- (1889), Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (1902), Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti (1904), Cemiyet-i İnkılabiye (1904), Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (1906), Vatan ve Hürriyet Cemiyeti (1906), Selamet-i Umumiye Kulübü (1906), Fedakeranı-ı Millet Cemiyeti (1908), Türk Derneği (1908), Osmanlı Ahrar Fırkası (1908), Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-ı İbad-1908), İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-ı Muhammediye-1909), Heyet-i Müttetika-i Osmaniye (31 Mart vakası nedeniyle teşebbüs aşamasında kaldı), Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (1909), İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası (1910), Ahali Fırkası (1910), Osmanlı Sosyalist Fırkası (1910), Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Cenevre Türk Yurdu (1911), Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911), Türk Ocağı (1911), Halaskar Zabitan Grubu (1912), Milli Meşrutiyet Fırkası (1912), İstihlak-ı Milli Cemiyeti (1912), Lozan ve Neuchatel Türk Yurdu (1912), Paris Türk Yurdu (1913), Halka Doğru Cemiyeti (1917), Radikal Avam Fırkası (1918), Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (1918), İstihlas-ı Vatan Cemiyeti (1918), Kars Milli Şura Hareketi Hükümeti (1918), Selamet-i Amme Heyeti (1918), Teceddüt Fırkası (1918), Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti (gizli 1917-resmen 1918), Trakya Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi (1918), İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniyesi (1918), Selamet-i Osmaniye Fırkası (1918), Klikyahlar Cemiyeti (1918), Ahali İktisat Fırkası (1918), Milli Kongre (1918), Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası (1919), Vahdet-i Milliye Heyeti (1919), Kürdistan Teali Cemiyeti (1919), Milli Ahrar Fırkası (1919), Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (1919), Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti (1919), Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Teşkilatı (1919), Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (1919), Osmanlı İlayı Vatan Cemiyeti (1919), Milli Türk Fırkası (1919), İlhak-ı Red Hey'et-i Milliyesi (Müdafaa-i Vatan Heyeti-1919), Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (1919), Aydın Heyet-i Milliyesi (1919), Denizli Heyet-i Milliyesi (1919), Rodos ve İstanköy Adaları Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (1919), Wilson Prensipleri Cemiyeti (1919), Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1919), Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi (1919), Osmanlı Mesai Fırkası (1919), Osmanlı Çiftçiler Cemiyeti Fırkası (1919), Mağdurun-i Siyasiye Teavün Cemiyeti (1919), Teali İslam Cemiyeti (1919), Türkiye Sosyalist Fırkası (1919), Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti (1919), Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (1919), İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (1919), Karakol Cemiyeti (1919), Yeşil Ordu (1920), Amele Fırkası (1920), Türkiye Komünist Fırkası (1920), Komünist Fırkası (Gizli-1920), Halk İştirakiyun Fırkası (1920), Mim Mim Grupları (Müdafaa-i Milliye Teşkilatı-1920), Türkiye Zürra Fırkası (1920), Tarik-i Salah Cemiyeti (1921), Birinci Grup (Birinci Müdafaa-i Hukuk Grubu-1921), Şark-ı Karip Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (1921), Müstakil Sosyalist Fırkası (1922), İkinci Grup (İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu-1922), Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti (1922). (M. Serhan Yücel, **Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859–2005)**, İstanbul, Alfa, 2006, s. 3–21; Tökin, **Türk Tarihinde Siyasal Partiler ve Siyasal Düşüncenin Gelişmesi**, s. 17–71; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler 1859–1952**, Tüm Eser.)

politik hayata yön veren cemiyet/fırka gittikçe genişleyen ve zamanla millileşen isteklerin sözcüsü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir²⁰⁷.

Önceki başlıklarda Cemiyet'in kuruluş ve gelişimi, 1908 tarihine kadar yaşanan gelişmeler daha ziyade hukuki yönü öne alınarak incelenmişti. 1908 seçimlerinden sonra İttihat ve Terakki'nin bünyesinde önemli bir yapısal sorun ortaya çıkmıştı. Bu da fırka-cemiyet ayrımı ve bunun doğurduğu problemler olmuştur. İttihat ve Terakki'nin bir parti mi, yoksa bir dernek mi olduğu sorusu sadece muhaliflerini değil, aynı zamanda kendi üyelerini de uğraştıran bir konu olmuştur²⁰⁸. Bir süre hem dernek hem de parti olduğu belirtilmiştir. Bu dönemde derneğin rolünün ne olduğu en çok tartışılan sorun olmuştur. Bir yandan kendine kutsallık sağlayan "cemiyet" sıfatından vazgeçmeme arzusu öte yandan Avrupalı bir siyasal parti olma isteği gibi iki çelişik amaç, örgüt üyelerini uzun süre uğraştırmıştır²⁰⁹. Sina Akşin'e göre, Cemiyet, hükümet işlerine karıştığı eleştirilerini perdelemek için bu dernek/parti ikiliğine başvurmuş ve bunu perdeleme amaçlı kullanmıştır²¹⁰. Tunaya ise bu görüşe hak vermiyor, ona göre aslında İttihat ve Terakki, özellikle 1906–1908 tarihleri arasında yeraltında gizli olarak gelişmiş bir örgütlenmeydi. Daha önce de değinildiği gibi Makedonya komitacılığı örneğinde kurulmuş bir ihtilal şebekesi o dönemde bir siyasal parti değildi ve siyasal partiye dönüşmeyi tasarlamamıştı. Bu durumda asıl sorun ihtilalci bir dernek/örgütten siyasal bir partiye geçişte düğümleniyordu. 1908 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla meclise girildiğinde ve bu sayıya dışarıdan da katılanlar eklendiğinde, bu çoğunluğun adını ve niteliğini saptamak gerekmiş ve bunda da zorluk çekilmişti. Yoksa İttihat ve

²⁰⁷ Tökin, **Türk Tarihinde Siyasal Partiler ve Siyasal Düşüncenin Gelişmesi**, s. 5–6.

²⁰⁸ Ömer Naci Bey ilişkiyi şu şekilde anlatmaktadır: 1- Cemiyet ve teşkilatı (Genel merkez, Kulüpler, Kongreler), 2- Millet'in arzularını temsil eden çoğunluk fırkası (Meclisteki mebuslar), 3- Bu fırkanın itimadını almış olan hükümet. (Tanin, 5 Mayıs 1327; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 32, dn: 44.) Bu çelişkiyi ortaya koyanlar, İttihat ve Terakki'nin parti mi dernek mi olduğunu soranlar her zaman bunu bir inceleme amacıyla sormamışlardır. Bir yandan bu soruyu sorarak İttihat ve Terakki'nin yapısal çelişkisini ortaya koymak istemişler, diğer yandan da meclisteki vekillerle dışarıdaki dernek üyeleri ve yöneticileri arasındaki bağlantıyı ve etkileşimi belirtmek için sormuşlardır. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 200.)

²⁰⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 32; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 150.

²¹⁰ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 156.

Terakki bu ikiliğe başvurmamış bilakis ondan kurtulmak istemiştir. Fakat bu ikiliği gidermeyi uzun süre başaramamıştır²¹¹.

Cemiyet ile fırka arasında yapılacak karşılaştırmada cemiyet daha ağır basıyordu. Cemiyet daha eskiydi ve kurtarıcı bir geçmişe sahipti. Bir çeşit efsane olmuştu ve önce de değinilen kutsallık payeleri yüklenmişti. Bu görüntüsü ile ülkeye karış karış yayılmıştı, kulüpler²¹² toplum içinde yerleşmişti. Cemiyet bir alt yapıydı, tabandı ve sürekliydi. Fırkanın cemiyete göre ikinci sınıf bir durumu vardı²¹³. Hatta denilebilir ki fırka cemiyetin aleti gibidir. Onun patronluğu ve propagandası altında seçtirilmiş kişilerden oluşuyordu. Bu durumda da vekiller cemiyetin “adamları” durumundaydı. Fırka geçiciydi ve değişkendi. Meclisteki çoğunluk sayıca değişkendi, kopmalar ve başka partiye geçişler zaman zaman görülüyordu. Ancak seçimler cemiyeti değiştirmiyordu. Cemiyet üst, Fırka da ast olduğundan sorunların parlamento dışında kalan cemiyette çözülmesi gereği doğmuştur. Cemiyet 1908’de gizlilikten çıktığını ilan etmiştir. Ancak bu karara rağmen o yıl kongresi gizli yapılmıştır. 1909’da Cemiyet ve Fırka’nın her bakımdan birbirlerinden ayrı olduğu açıklanmıştır. Her ikisi için de ayrı ayrı iç tüzükler (nizamname-i dahili) yapılmıştır. Fırka, Cemiyet’in Parlamento’daki grubu ya da ekibi olarak kabul edilmiştir. Fırka’nın lokali ayrı olacak ve kirası üyelerince ödenecekti. Yine 17 maddeden oluşan iç tüzüğü ile parlamento içi çalışmaları düzenlenmiştir. On kişilik Yönetim

²¹¹ Tunaya, Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 201.

²¹² Cemiyet’in en alt taban birimi kulüplerdir. Kulüp Cemiyet’in sosyal, kültürel, yardımlaşma alanlarında çalıştıracağı örgüt birimidir. Kulüplerde çalışmak ve buralara devam etmek için, bir süre sonra İttihatçı olmak koşulu kaldırılmıştır. Hatta İttihatçı olmayanlar para yardımı yapabilir ve konferans verebilirdi. Kulüpler sancak ve kazalarda kurulur. Hiyerarşiye göre, kulüpler, vilayetlerdeki Heyet-i Merkeziye’lere bunlar da Merkez-i Umumiye bağlanırlardı. Merkez-i Umumi yapısal hiyerarşinin en üst organıdır. (Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 201.)

²¹³ Fırkanın iç nizamnamesine göre yöneticileri başka fırkalardan insanlarla görüşme yapmaya yetkili iken (m. 10) aynı yetki daha sonra 1909 Nizamnamesi ile Cemiyet’in Merkez-i Umumisi’ne tanınmıştır (m. 16). Görülüyor ki Fırka’nın bu konudaki yetkisi ile açıkça çelişen bir yetki söz konusudur. Öte yandan Fırka’nın siyasal programı da Cemiyet Kongresi’nin siyasal programından pek az ayrılmaktadır. (Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 150.)

Kurulu (heyet-i idare) ve siyasi programı²¹⁴ da vardır. Cemiyet ise aynı adı taşımaktadır ama Fırka'dan kendi nizamnamesi ile ayrılmıştır²¹⁵.

Cemiyet'in en önemli organı Umumi Kongre'dir. Üç üyeden kurulu Merkez-i Umumi'yi o seçer. Seçimlerindeki gizlilik ilk defa 1909 Kongresinde kaldırılmıştır ve üyelerinin isimleri açıklanmıştır²¹⁶. Nihayetinde Cemiyet yoğunlaşan eleştiriler üzerine açığa çıkmıştır ve Cemiyetler Kanunu'na uygun, kanunca tanınan bir dernek olması kararlaştırılmıştır. Böylece derneğe girişteki *tahlif* yani *and içme* sistemine de son verilmiştir. Bu değişimler basında büyük yankı yaratmıştır. Bu aşamadan sonra geriye kalan tek sorun Cemiyet ve Fırka arasındaki bağlantının nasıl sağlanacağı idi. Bağlantı görevi sadece Merkez-i Umumiye verilmiştir. Umumi Kongre'ye karşı sorumlu olan bu organ aracılığı ile Fırka ve Cemiyet iletişime geçiyorlardı. 1910 Kongresi'nde Fırka Cemiyet programının gerçekleştircisi olmuştur. Merkez-i Umumi taleplerini Fırka'ya iletecek ve fakat kendisi siyasetle uğraşmayacaktı.

Cemiyet'in Cemiyetler Kanunu kabul edildikten sonra kanunda istenen prosedüre uygun olarak çalışmaya başladığına değinilmişti. 1910 tarihinde de Şurayı Devlet kararı ile kanunun ilgili maddeleri gereği kamu yararına çalışan bir dernek olduğu kabul edilmiştir²¹⁷. Cemiyet bu sayede kulüplerden oluşan alt yapısı ile eğitimci görevini pekiştirmiş oluyordu. 1911'de gerçekleştirilen kongrede²¹⁸ Fırka-Cemiyet paralellliğini kaldırma ve bunları bütünleştirme yoluna gidilmiştir²¹⁹. 1912

²¹⁴ Belge için bkz. **Tanin**, 30 Mayıs 1325, No: 48; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 80. (Belge 13)

²¹⁵ Cemiyet'in 1909 tarihli Nizamnamesi için; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 66. (Belge 12)

²¹⁶ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 201.

²¹⁷ Bu karar şu satırlarla son bulur: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti unvanıyla müteşekkil olan Cemiyet'in, menafi-i umumiye hadim olduğunu salifüzzikr (yukarıda anılan) kanunun 17. maddesi mucibince maattakdir karar verilmiş olduğu Mülkiye Dairesi'nin ba-buyruldi-i âli tebliğ buyrulan mazbatasında dermeyan kılınmış ve bera-yı malumat tebligat-ı umumiye icra edilmiştir." **Le Moniteur** 17 Mart 1910 tarihli nüshasında bu haberi vermiş. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 202.)

²¹⁸ Kongrede düzenlenen nizamname için bkz: **İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi**, Selanik, Rumeli Matbaası, 1327'den naklen; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 83. (Belge 14).

²¹⁹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 152.

Kongresinde Cemiyet-Fırka ikiliği arka planda kalmış Merkez-i Umumi-Fırka çatışması baş göstermiştir. Yine aynı yıl bazı çevreler tarafından fırkaya açıklık verilmesi istenmiştir. Bu tarihe kadar Fırka muhalefettedir. İttihat ve Terakki'nin iktidara geçtiği ve çok karışık olaylar içerisinde yapılmış olan 1913 Kongresinde alınan en önemli karar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini bir siyasi parti olarak ilan etmesidir²²⁰. Böylece ilk kez İttihat ve Terakki kişileri, gazeteleri ve zümreleri kapsayan bir kitle partisi olduğunu resmen kabul etmiş oldu. Bu durumda parti zümrelerden oluşmuş Cemiyeti de içine alıyordu.

1913 tarihinde İttihat ve Terakki artık muhaliflerinden de kurtulduğu için tek parti durumundaydı, tam bir iktidar parti olmuştu. O tarihe kadar ne Cemiyet'te ne de Fırka'da bir genel başkan özellikle seçilmemesine rağmen 1913'te Reis-i Umumi seçilmiş ve bu sayede Merkez-i Umumi'nin yetkileri zayıflatılmıştır²²¹. İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nın ardından, Mondros Mütarekesi'nden önce 5 Kasım 1918'de yaptığı bir toplantı ile dört çekimser, dokuz olumsuz oya karşı 35 oyla kendi kendini feshetti²²². 30 Ekim'de imzalanan Mütareke'nin ardından 1/2 Kasım gecesi Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Eski Beyrut Valisi Azmi, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi bir Alman denizatlısı ile yurdu terk ettiler²²³. Daha sonra 22 Ocak 1919'da Padişah'ın isteğiyle geniş çaplı bir hareketle İttihat ve Terakki mensubu tutuklandı. 16 Mart'ta İstanbul işgal edildi ve hemen ardından tutuklananlar İngilizlerce Malta'ya sürgüne gönderildi²²⁴.

²²⁰ “İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve atiyüzzikir (aşağıda gösterilen) nizamnameyi kabul eden efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka-i siyasiyedir.” 1913 tarihli Cemiyet Kongresinde kabul edilen nizamname m. 1. (Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: I, s. 110)

²²¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: III, s. 205.

²²² Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 311.

²²³ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 311.

²²⁴ Aksoy, **Jön Türkler**, s. 116–117.

SONUÇ

Çalışmada Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde dernekler hukukunun gelişimi incelenmiştir. Bu inceleme sırasında öncelikle modern anlamda dernek kavramından ve bunun hukuksal yansımalarından yola çıkıp, tarihsel süreç içerisinde modern dernek kavramına ulaşılma safhaları araştırılmış, yine hukuksal ve buna bağlı olarak tarihsel süreç içerisinde derneklerin gelişim safhaları incelenmiştir. Tüzel kişi ve dernek, hukuk düzeni ve kamusallığın ortak ürünleridir. Kamusal hukuk düzenince tarif edildiği için, bu tüzel kişi kurumu ile koşut hareket etmelidir. Bir özel hukuk tüzel kişisi olarak derneğin kökleri Roma Hukuku'na kadar gitmektedir. Dolayısıyla çağdaş hukuktaki tüzel kişilik teorileri köklerini Roma hukukundan almaktadır. Bilindiği üzere, Romalılar her ne kadar tüzel kişi teorisini geliştirmemiş olsalar da, tüzel kişilik değişik tür ve isimlerde düzenlenmiş, bir takım insan ve mal topluluklarından bağımsız birer kişilik olarak kabul edilmiş ve tek tek hukuksal açıdan düzenlenmişlerdi.

Hukuk kuralları bütüncül olarak uygarlıkları şekillendiren en önemli unsurlardandır. Farklı uygarlıklar birbirlerinin rakibi olarak görülseler de genel bir değerlendirme ile bu görüşün aksine birbirlerinin tamamlayıcısı oldukları ortaya çıkacaktır. Resepsiyonlar bağlamında toplumlar birbirlerini hukuklarıyla da etkilemişlerdir. Bu da son derece doğaldır, çünkü hukuk ve ona duyulan ihtiyaç insanidir ve bu nedenle evrensel bir olgudur. Dolayısıyla Romalıların keşfettiği herhangi bir hukuk normu, örnek olarak tüzel kişi kavramının, daha sonra Cermen hukukuna geçmesi ile kural Roma hukuku kuralı olmasına rağmen artık bir Cermen hukuku kuralı olarak da kabul edilir. Yedinci yüzyıldan itibaren Müslümanlar Roma hukuku ile etkileşime geçtiler ve ondan yararlandılar. Bu nedenle tüzel kişi kurumu Roma Hukuku kaynaklı bir kurum olmasına rağmen aynen Cermen hukukunda olduğu gibi ilerleyen devirlerde İslam medeniyetini de etkilemiştir.

Tüzel kişi kavramı hukuk tarihinin en ilginç buluşlarından birisidir. Terimin belirli bir isim altında kurallara bağlanması, tarihsel gelişim çizgisinde nispeten yenidir ancak buna zemin hazırlayan ve dayanak teşkil eden uygulamaları bin yıldan uzun bir zaman dilimi içerisinde değerlendirilmektedir. Görüldüğü üzere kavramın şekillenmesi oldukça uzun bir süreç izlemiştir. Kavramın modern haline ulaşılmasında salt Batılıların değil Müslüman hukukçuların da etkisi vardır. Her ne kadar İslam hukukunun tüzel kişi kavramına yabancı olduğunu iddia eden hukukçular bulunsa da İslam hukuk tarihinin ilk dönemlerinden itibaren insan dışında bazı topluluk ve kurumların hak ehliyetine sahip olduklarını gösteren ipuçları bulunur. Özellikle vakıflar ile ilgili düzenlemelerde bunun varlığı çok belirgin olarak görülmektedir. Fıkıhta terim olarak yer almayan kavramın sırf bu nedenle var olmadığı iddiası da pek geçerli değildir. Ancak İslam toplumu ve hukuku dernek türünden tüzel kişi kavramı ile diğer hukukların aksine biraz daha geç tanışmıştır.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti tarih boyunca süregelen bir devlet-toplum gerilimiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Günümüz dernek hayatı ve dernek örgütlenişi de kendine özgü zamanın getirdiği özelliklerinin yanı sıra bu mirasın da etkisi altındadır. Dernekler amaçlarına ancak demokratik ülkelerde, hukuk devletlerinde ulaşabilirler. Sivil toplumun, bunun uzantısı olarak bireyin hak ve özgürlüklerinin gelişemediği ülkelerde dernekler var olsalar bile baskı ve diğer olumsuz şartlardan etkilenecek ve asli amaçlarını gerçekleştiremez duruma geleceklerdir. Devletle ve birey arasında bulunan, baskı grupları içerisinde sayılan dernekler bu açıdan oldukça önemli kurumlardır. Hukukla düzenlenen bu kurumlar iktidarın siyasal tercihlerine ve rejimin niteliğine göre yine hukuk kurallarıyla denetim altına alındıklarından, bu hukuksal denetimin tarihi gelişimini bilmek gerekmektedir.

Olağan olmayan toplumsal ve siyasal gelişmeler ve olaylar, özellikle insanların tek başına önlerini göremedikleri bunalım ve belirsizlik dönemlerinde derneklerin ortaya çıkması ve diğer dönemlere nazaran sayılarının daha da artması gözlemlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde Kırım Savaşı, Osmanlı-Rus Savaşı, 1908

İhtilali, izleyen aylarda Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki siyasal belirsizlik dönemlerinde dernekleşmenin arttığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketlerinin başlamasının ardından hukuksal, sosyal ve idari alanda köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler Osmanlı Devleti'nde derneklerin başını çektiği sivil toplumun oluşturulma çabalarında büyük önem taşır. Reformlarla birlikte Batı ile olan ilişkiler sıklaşmış ve yüzyıllardır özellikle sosyal alanda kapalı tutulmuş olan kapılar açılmaya başlanmıştır. Batılı ülkelere gönderilen elçiler ve öğrenciler aracılığıyla gerçekleştirilecek olan yeniliklere açık bir kitle yaratılmıştır. Bu ve bunun gibi gelişmeler sonucunda hakim olan ulemanın yanında sivil bir aydın kesim de oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemine ve Kurtuluş Savaşı'na yön veren sivil, bürokrat ve askeri düşüncenin temelleri özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra oluşan bu dönemde atılmıştır.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi, merkeziyetçi yönetim gücü zayıflamıştır. Devlet'in eski ihtişamlı devirlerinde dayandığı toprak düzeni zayıflayarak bozulmaya başlamış, iltizam gibi usuller kabul edilmiş; devlet gerileme-çökme devresine girmiştir. Ayrıca bu dönemde Fransız Devrimi'nden etkilenen gayrimüslim unsurların Avrupa'daki artan milliyetçilik akımlarından etkilenmeleri ile ayrı devlet olma istekleri endişe verici boyutlara ulaşmıştır. Kötü gidişin sonucunda, artık eskide kalan güçlü devleti yeniden kazanmak amacıyla devletin geleneksel yapısının tekrardan düzenlenmesinin gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Reformlar kaybedilen savaşlar nedeniyle ilk olarak askeri alanda başlatılmıştır. Anlaşılabacağı üzere bu yenilikler ilk dönemde tabandan gelen istekler nedeniyle değil devletin gereklilik duymasıyla başlatılmış ve yönetimin belirlediği doğrultuda yürütülmüştür.

1839 yılında Tanzimat Fermanı yayınlanmıştır. Ferman, can güvenliğinin sağlanması, ırz ve namusun, mülkiyetin korunması, vergi gibi konuları düzenlemekte; toplumsal bir tabana dayanmamaktadır. Padişahın tek taraflı bir beyanıdır. Eşitlik, yasaların üstünlüğü, adil yargılanma, cezaların şahsiliği ilkeleri

Ferman'ın Osmanlı hukukuna getirdiği en önemli yeniliklerdendir. Örnekler kanunlara dayalı ve keyfilikten uzaklaşan bir yönetim anlayışının az da olsa benimsenmeye başlandığının belirtileridir. Ferman'da can güvenliği, namus ve mülkiyetin korunması gibi temel hak ve özgürlüklere ilişkin kurallar da yer almıştır. Dernek kurma, toplantı, çalışma ve sözleşme özgürlüklerinden bahsedilmemiştir. Bu yenilikler Osmanlı toplumunda artık Osmanlı tebasının toplumdan ayrı bir değer olarak görülmeye başlanıldığını göstermektedir. Bu haliyle kişi, siyasal sürecin önemli bir halkası konumuna yükselmiş, siyasal sistemden hizmet beklemesi ve onun için faaliyet göstererek yönetenleri etkilemesi, geride kalan dönemin aksine olağan görülmeye ve meşru kabul edilmeye başlanmıştır.

Tanzimat'ın ilanının en önemli katkılarından biri, siyasal katılmanın temellerini oluşturabilecek öğeleri Osmanlı siyasal kültürüne dahil edebilmesidir. Bu kültür, Birinci Meşrutiyet'in ilanını getiren sürecin başlamasını sağlamıştır. Gülhane Hattı Hümayunu'nun, ölü bir belge olarak kalmadığı, Osmanlı toplumunda köklü değişimlere yol açtığı, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurduğu söylenebilir. Tanzimat Fermanı'nın ilanını Islahat Fermanı takip etmiştir. Batılı devletler Tanzimat Ferman'ında yer alan reformların uygulamaya aktarılmadığı gerekçesiyle Bu ferman, Tanzimat'tan farklı olarak tüm Osmanlı halkı yerine sadece azınlıkların dini ve sosyal yaşamlarına yönelik değişiklikler getirmiştir. Ayrıcalıklı bu yapı Fransız Devrimi'nin getirdiği milliyetçilik anlayışının etkisiyle birlikte, ilerleyen dönemlerde millet olma kavramını güçlendirecek ve gayrimüslimler Rum'ların kurduğu Filik-i Etarya örneğinde olduğu gibi kurdukları gizli dernekler aracılığıyla Osmanlı'dan kopuşu hızlandıracaktır. Bu nedenle dernekler söz konusu dönemde Türk-Müslüman tebaa üzerinde oynadıkları rolden biraz daha fazlasını gayrimüslim tebaanın hayatında göstermişlerdir.

Ayrılıkçı derneklerin yanında, ulus bilincine sahip olmak amacıyla çeşitli eğitim ve sosyal yardım dernekleri de kurmuşlardır. Ancak Cemiyetler Kanunu'na kadar kurulan dernekler, padişahın berat verdikleri haricinde, hukuken karşılıklı kabul iradesi ile kar amacı gütmeyen gönüllü olarak kurulan adi şirket hükmündedirler. Alanda var olan yasal boşluk dernekleri bu türden fiili birliktelikler

yönüne itmiştir. Hukuksal açıdan “tüzel kişi” sahibi olmasalar bile sosyolojik açıdan derneği dernek yapan artları yerine getirenlerin hepsi dernek hükmündedir.

Osmanlı Devleti’nde ilk modern dernekler 19. yüzyılın başlarında kurulmaya başlanmıştır. Başlangıçta sayıları bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar olan bu dernekler genellikle büyük şehirlerde kuruluyorlardı. İkinci Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı hukukunda dernekler hukuksal açıdan tanınmamışlardı, genellikle iktidara zarar vermeyeceğine inanılan hayri ve sosyal dernekler devletin görmezden gelmesi ile kendiliğinden kuruluyorlardı. Ancak sınırlı sayıda –Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane gibi- birkaç örnek, aldıkları beratlar ile bizzat padişahın izni ile kurulmuştur. Ancak padişahın izni ile dernek kurulması genel bir kural değil istisna hükmünde kabul edilmelidir. Zikredildiği üzere padişahın berat almayan, kuruluşu esnasında izin başvurusu yapmayan dernekler de faaliyetlerine bu dönem içerisinde devam edebilmişlerdir. Dolayısıyla derneklerin bir kısmı Encümen-i Daniş örneğinde olduğu gibi kurulmuş –ki yarı resmi bir kurumdur-, bir kısmı da kişisel çabaların sonucu kurulmuşlardır. Bu kişisel çabalarla kurulan dernekler günümüz modern derneklerinin öncülleri sayılmaktadır. Çünkü modern dernek işin doğası gereği devlet dışı organizasyonlardandır. Bu derneklerden bir kısmına Osmanlı Devleti yer tahsisi veya eser sahiplerini ödüllendirme gibi cüzi destekler vermişti. Bazı meslek dernekleri eğitim ve öğretimin Türkçeleştirilmesine önemli katkılarda bulunduğu devlete de faydalı kurumlar haline gelmişlerdir. Örneğin Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ilk Türkçe tıp kitabı olan “Lugat-ı Tıbbiye”yi yayınlarak yabancı hekimlerle var olan mücadeleyi, Türkçe eğitime geçilmesi suretiyle kazanmışlardır. Bu tip mesleki dernekleşmeler dernekler hukuku alanında bir yasalaştırma hareketinin gerekliliğini de su yüzüne çıkarıyordu. Derneklerin yasalarca tanınması ve bu yolla tüzel kişiliğe sahip olmaları, onların çok daha rahat hareket etmelerini sağlayacak, hedeflerine tam olarak ulaşacaklar ve diğer yandan bilime ve teknolojiye de hizmet edeceklerdi.

Tanzimat’ın ilanı sonrası diğer ülkelere nispeten geç ve yeni yeni başlayan dernekleşme süreci II. Abdülhamit’in 30 yıllık istibdat yönetimi sırasında kesintiye uğramıştır. Bu dönemde ancak ve o da çok sıkı bir şekilde siyasal açıdan tehdit

oluşturmayacak ve pek dikkat çekmeyen hayri, sosyal ve büyük oranda da spor dernekleri varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri farklı amaçlarla oluşturulan ve çeşitli adlarla faaliyet gösteren dernekler, daha çok 19. ve 20. yüzyılda toplum ve devlet hayatı üzerinde etkili oldular. Dernek kurma hak ve özgürlüğü bilindiği gibi 1908 İhtilali ile gündeme gelen siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucudur. 1908'de hürriyetin ilanından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam olarak mutlak iktidara sahip olduğu 1913'e kadar Osmanlı toplumunda ülkenin dört bir yanında, özgürlük havasının doğal bir sonucu olarak önceki döneme oranla kurulan derneklerin sayısı hızla artmış, hemen her türden derneklerin açıldığı gözlemlenmiş ve bu dernekler sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Dernekleşmenin artma ve yayılma oranı, toplumsal hayatta ve devlette aynı dönemde tecrübe edilen modernizmin gelişmesi ile de paralellik göstermektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulduğu dönem göz önüne alındığında iktidardan onay alıp meşru bir dernek olarak kabul edilmesi mümkün değildi. Bu nedenle yerli ve yabancı çağdaşları gibi yeraltında gizli bir şekilde faaliyetlerine başlamıştır. Siyasetine pek de etkisi olmayan yurtdışı şubeleri bir tarafa bırakıldığında Makedonya kaynaklı dernek, yine Makedonya'nın olağan üstü şartları altında gelişimini sürdürmüştür. Çetelere karşı Ceza Kanunnamesi ile desteklenen sıkı bir yasal sınırlandırma ve takibat olmasına rağmen söz konusu dönemde bile görmezden gelinen diğer derneklerin toplantı yerleri gibi olanaklarından faydalanarak gelişimini sürdürmüş, takibattan kaçmıştır. Bu nedenledir ki İttihat ve Terakkiciler iktidara geldiklerinde kendilerine karşı “dernek” çatısı altında gelişebilecek muhtemel faaliyetleri sınırlamak ve denetim altına almak, oluşabilecek yeni iktidar odaklarının önünü kesmek amacıyla dernekler alanındaki yasal boşluğu doldurma yoluna gitmişlerdir. Gerçi yine kendi örneklerinde olduğu gibi bu sefer dernek kanunu ile yasaklanan gizli dernekler faaliyetlerine daha sıkı şartlar altında olsa bile devam etmişlerdir. Yine aynı on yıllık (1900–1910) dönem içerisinde başta Fransa olmak üzere Avrupa'da da dernekler hukuku alanındaki yasal boşluk giderilmiş ve kanunlaştırma yoluna gidilmiştir. Bu kanunlaştırmalar olmadan önce de

var olan gereksinim nedeniyle kişiler dernekleşme ihtiyacı ve dernekleşmeyi gerekli kılan örgütlenme ihtiyaçları nedeniyle iktidardan bağımsız bir şekilde fiili birleşmeler gerçekleştiriyorlardı. Toplumsal değişim ve modernleşme, dernekleşmeyi de bir nevi zorunluluk haline getirdiğinden yasal düzenleme olmasa dahi derneklerin önüne geçilemez. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri buna en iyi örnektir. Dolayısıyla iktidarlar artan ihtiyaç ve baskının neticesinde yukarıda zikredildiği gibi gönüllü olarak ya da gönülsüz bir şekilde ama mutlaka dernek kurma hakkını ve buna bağlı olarak derneklerin tüzel kişiliğini geç de olsa tanıdılar. Osmanlı Devleti özelinde dernekleşme olgusunun geç başlamasının nedeni eski devirlerde günümüz modern dernekleri gibi olmasa da sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayan dini ve mesleki örgütlenmelerin varlığıdır. Tarikatlar gibi kurumlar modernleşme döneminde eski yapılarını değiştirmediklerinden ve artan sosyal ihtiyaçlara cevap veremediklerinden Batılı anlamda dernek kurumu Osmanlı Devleti'nde de görülmeye başlamıştır. Bunda Osmanlı aydınının Saray'dan bağımsız bir şekilde oluşmasının da payı vardır. Genel olarak tüzel kişi teorisinin kabulü daha somut bir tarzda dernek, vakıf, devlet ve şirket gibi siyasi, sosyal ve iktisadi topluluklara hukuki bir kişilik tanınmasını olabilir kılmakta hatta bunun da ötesinde modernleşmenin bireyi kolektif olmaya iten sosyal ve teknik ihtiyaçlar, dernekler özelinde bu kurumlara tüzel kişilik tanınmasını zorunlu hale getirmektedir. Dernekler özellikle son yüzyılda toplumsal hayatta önemli bir yer işgal etmişlerdir. Neticede buna bağlı olarak hukukları gelişmiş ve onlara ait yasal düzenlemeler meydana getirilmiştir. Bilindiği gibi İkinci Meşrutiyet'in ilanından önceki dönemde dernek kurmak ile ilgili bir kanuna rastlanmamaktadır. Kanun-i Esasi'nin değiştirilmeden önceki ilk şeklinde de dernek ile ilgili hükümlere yer verilmemiştir. 31 Mart Ayaklanması'nın bastırılmasından ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra yeni yasama faaliyetleri içinde 1876 metninin 120. maddesi değiştirilmiş ve bu değişiklik ile dernekler artık anayasa ile de düzenlenmişlerdir.

Ancak bu değişiklikten önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteğiyle hazırlanan Cemiyetler Kanunu 16 Ağustos 1909'da yürürlüğe girdi. Fransız Dernekler Kanunu'nun etkisi ile hazırlanmıştır. Kanun derneği, kar ve kazanç amacı gütmeyen kişiler tarafından aynı düşünce ve amacı gerçekleştirmek için meydana

getirilmiş bir kişi topluluğu olarak tanımlıyordu. Kanun'da aynen Fransız Dernekler Kanunu'nda olduğu gibi derneğin tüzel kişilik sahibi olduğunu belirtilmemiştir ancak kanun düzenleniş şekliyle bir tüzel kişinin sahip olması gereken tüm unsurları hukuksal olanlar da dahil derneğe tanıyordu. Bunun sonucunda da dernekler artık devlet karşısında hukuksal açıdan da tanınmış oldular. Buna göre dernek kurmak için önceden izin almak gerekmiyordu. Bildirim sistemi kabul edilmiş; ancak gizli dernek kurmak yasaklanmıştır. Kurulan derneğin amacını, unvanını ve idare merkezini, yöneticilerinin isim meslek ve ikametgahlarını içeren bir beyannameyi mahallin en büyük mülki amirine verip karşılığında bir ilmühaber alınacaktı. Bunun dışında üyeler derneğin resmi mührü ile onaylanmış iki adet tüzüğünü de beyannameye eklemekle yükümlüydüler. Derneğe üye olma yaşı yirmi olarak belirlenmiştir. Ayrıca üye olacak kişinin bir cinayetle mahkum ve medeni haklardan mahrum olmaması gerekiyordu. Kadınların dernek kurması veya dernek üyeliğine yönelik her hangi bir sınırlama yoktur. Kanun dernekleri adi ve kamuya faydalı dernekler olarak ikiye ayırıyordu. Bunun dışında her hangi bir ayrıma gidilmemiştir. Derneklerin doğumu açısından ise karma sistemi kabul eden Fransız hukukundan farklı olarak “beyan ve ilan” şartına bağlı kuruluş sistemini kabul etmiştir. 1938 yılında çıkarılan 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'na dek yürürlükte kalmıştır. 1938 tarihli kanunla karşılaştırıldığında 1909 tarihli kanunun maddelerinin kabul edildiği dönemin özgürlükçü havası gereği yenisine oranla çok daha liberal olduğu görülecektir.

Dernekler demokratik toplumlarda bireyi geliştiren, vatandaşlık bilinci kazanmasına yardımcı olan, sosyalliğini sağlayan kurumlardan birisidir. Onların amaçlarını serbestçe gerçekleştirmeleri mümkün olduğunda grup çıkarları daha iyi savunulacak, demokratik sistem zenginleşecek, özgürlük geliştirilecektir. Dernek kurma özgürlüğü düşünce özgürlüğünün devamı olduğundan bu sayede birey geniş bir özgürlük alanından da yararlanacaktır. İşte bu nedenlerle derneklerin tarihinin, hukukunun ve sahip oldukları misyonun tam olarak bilinmesi ve aydınlatılması, modern zamanlarda yine dernekler hakkında yapılacak çalışmalara da ışık tutacaktır. Türk hukukunda dernekler hukuku teorisi ve uygulaması ile ilgili çalışmalara olan ihtiyaç açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adanır, Fikret: “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahov’un Anılarında II. Meşrutiyet,” **Birikim**, Sayı: 9, Kasım 1975, s. 14–26.
- Adanır, Fikret: “The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878–1912,” **Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940**, Londra, 1992, s. 154–166.
- Agacanov, Sergey Grigorevic: **Selçuklular**, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet, R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006.
- Ağaoğlu, Samet: **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, İletişim, 1998.
- Ahmad, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki 1908–1914**, 6. Bası, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 2. Bası, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994.
- Ahmed Rıza: **Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, İstanbul, Arba Yayınları, 1988.

- Akça, Gürsoy ve
Aznavur Demirpolat: “Heterodoxy-Ortodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvet Teşkilatı (Ahilik),” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10, 2003, s. 203–213.
- Akgündüz, Ahmet: **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Akın, İlhan: “Dernek Kurma Özgürlüğü,” **İÜHF**, Cilt: XXXII, Sayı: 1–4, 1966, s. 474–486.
- Akın, İlhan: **Temel Hak ve Özgürlükler**, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1971.
- Aksoy, A. Şerif: **Jön Türkler**, İstanbul, Nokta Kitap, 2008.
- Aksüt, Ali Kemali: **Profesör Mehmet Ali Ayni-Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Akşin, Sina: **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980.
- Akünel, Teoman: **Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1988.
- Akyüz, Kenan: **Encümen-i Daniş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975.

- Alkan, Mehmet Ö.: “1856–1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları,” **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 79–146.
- Alkan, Mehmet Ö.: “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839–1945,” **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 45–74.
- Alkan, Mehmet Ö.: “Osmanlı'da Cemiyetler Çağı,” **Tarih ve Toplum**, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim 2003, s. 5–12.
- “Almanya'nın Dernekler ve Toplanmalar Kanunu 19 Nisan 1908,” **İdare Dergisi**, Sayı: 182, Yıl: 17, 1946, s. 242–246. (Çeviren belirtilmemiş)
- Altuğ, Hikmet: “Türkiye Tıp Akademisinin Kısa Tarihçesi,” **Türkiye Tıp Akademisi'nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 13–44.
- Anagnostopulu, Athanasia: “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi,” **19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, 2. Bası, Ed. Pinelopi Stathis, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 1–35.
- Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler**, İstanbul, Metis Yayınları, 1995.
- Ansay, Şakir: **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, 3. Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.

- Armağan, Servet: **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, 6. Bası, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t. y.
- Arsebük, Esat: **Medeni Hukuk**, Cilt: I, İstanbul, 1938.
- Artunkal, Suphi: “Türk Tıp Akademisinin Tarihçesi,” **Türkiye Tıp Akademisi'nin Kısa Tarihçesi**, İstanbul, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 7–16.
- Atalay, Bülent: **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri 1908–1923**, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Atılğan, Emine: **Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1998.
- Aydın, Ahmet İkbāl: “Hz. Peygamber Devrindeki Kurumların Tüzel Kişilik Açısından İncelenmesi,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1999.
- Aydın, Mehmet Akif: **Türk Hukuk Tarihi**, 4. Bası, İstanbul, Beta, 2001.
- Baha Said Bey: **Türkiye’de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri**, 2. Bası, Ed. İsmail Gökem, İstanbul, Kitabevi, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfü: “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler,” **İÜİFM**, Cilt: XI, Sayı: 1–4, 1950, s. 524–569.

- Başbayraktar-Taşkın,
Mine: **Türk Anayasa Düzeninde Sendika Kurma Hakkı**,
Ankara, Adalet Yayınevi, 2006.
- Bayındır, Mustafa Atıf: “Hükmi Şahıslar-Cemiyetler” Birinci Kısım, **HBM**, Sene:
4, No: 7–43, 1930, s. 8–19.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 2. Bası, İstanbul, Yapı Kredi
Yayınları, 2002.
- Berki, Ali Himmet (Ed.): **Açıklamalı Mecelle**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1990.
- Berki, Mehmet Şakir: **Roma Hukuku**, Ankara, y.y., 1949.
- Besimzade, Mustafa: **Sorularla Masonluk**, 2. Bası, İzmir, İzmir Vadisi
Araştırma Locası Yayınevi, 2006.
- Bilgegil, M. Kaya: **Yeni Osmanlılar**, Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı
Üzerinde Araştırmalar I, Ankara, Atatürk Üniversitesi
Yayınları, 1976.
- Bilgenoğlu, Ali: **Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**,
Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Yayınları, 2007.
- Bilsel, Cemil: “Tanzimat’ın Harici Siyaseti,” **Tanzimat II**, 2. Bası,
Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar, 1999, s. 661–
722.
- Birinci, Ali: “Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı Destekleyen Matbuat,” **Tarih
ve Toplum**, Sayı: 42, 1987, s. 8–14.

Birinci, Ali: “İttihad ve Terakki'nin İlk Risalesi, ‘Vatan Tehlikede’,”
Tarih ve Toplum, Haziran 1988, Sayı: 54, s. 9–14.

Brissaud, Jean: **A History of French Private Law**, Translated by Rapelje
Howell, Boston, Little, Brown and Company, 1912.

**Cemiyetler Kanunu Hakkında Dahiliye Encümenince Kaleme Alınan Esbabı
Mucibe Mazbatası ile Layihai Kanuniye**, Meclis
Mebusanı Osmani, Birinci Devre, İçtima: 1324–1325,
Numara: 49, s. 6–9.

Cemiyetler Layihai Kanuniyesi, Meclis Mebusanı Osmani, Birinci Devre, İçtima:
1324–1325, Numara: 36, s. 1–5.

Cihan, Ahmet ve
İlyas Doğan: **Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum**, İstanbul, 3F
Yayınevi, 2007.

Cin, Halil ve
Ahmet Akgündüz: **Türk Hukuk Tarihi, Özel Hukuk**, Cilt: II, Konya, Selçuk
Üniversitesi Yayınları, 1989.

Code Civil, Relative au Contrat d'association, Loi du 1er Juillet 1901.

Çağatay, Neşet: **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, 2. Bası, Konya, Selçuk
Üniversitesi Yayınları, 1981.

Çaha, Ömer: **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, 3. Bası, İstanbul, Plato
Yayınları, 2007

Çavdar, Tevfik: **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860–1918**,
Ankara, Ayca Yayınları, 1982.

- Çeltikçi, Fikret: **Hür Masonluk Tarihinden Notlar**, 2. Bası, Ankara, Mimar Sinan Yayınları, t.y.
- Çetiner, Selahattin: **Çöküş Yılları**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008.
- Çetinkaya, Y. Doğan: **1908 Osmanlı Boykotu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Çırak, Hasan Hayri: “İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik),” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2001.
- Del Vecchio, Giorgio: **Hukuk Felsefesi Dersleri**, Çev. Sahir Erman, İstanbul, İÜHF Yayınları, t.y.
- Demirgüç, Aysu: “İttihat ve Terakki Dönemi Cemiyet Hayatında Meydana Gelen Değişiklikler,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1999.
- Di Marzo, Salvatore: **Roma Hukuku**, 2. Bası, Çev. Ziya Umur, İstanbul, Sulhi Garan Matbaası, 1959.
- Doğan, İsmail: **Sosyoloji-Kavramlar ve Sorunlar**, 3. Bası, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000.
- Doğanay, Ümit: **Hükmi Şahıslar**, 2. Bası, İstanbul, Kutulmuş Matbaası, 1969.
- Dural, Mustafa ve Tufan Ögüz: **Türk Özel Hukuku**, Cilt: II, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004.

- Ebuzziya Tevfik: **Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler**, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Şemsettin Kutlu, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2006.
- Ekinci, Yusuf: **Ahilik**, 4. Bası, Ankara, y.y., 1993.
- Eksertzoglou, Haris: **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Eldem, Ethem: “Genç Osmanlı Döneminde Masonluk ve Siyaset Üzerine İzlenimler,” **Toplumsal Tarih**, Sayı: 33, Eylül 1996, s. 16–28.
- Elöve, Mustafa Emil: “İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 1 / 2, 1953, s. 183–235.
- Eren, Ahmet Cevdet: **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, Ed. Alişan Akpınar, İstanbul, Derin Yayınları, 2007.
- Ergin, Osman Nuri: **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: I-II-III, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Erkal, Mehmet: “Beytülmal,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 90–94.
- Erken, Veysi: **Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik**, Ankara, Seba Yayınları, 1998.
- Eryılmaz, Bilal: **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.

- Ez-Zerka,
Mustafa Ahmed: **Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku**, Cilt: III, Çev. Servet Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 1993.
- Fişek, Kurthan: **100 Soruda Türkiye Spor Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1985.
- Freund, Ernst: **The Legal Nature of Corporations**, Second Edition, Ontario, Batoche Books, 2000.
- Gad Franko: “Hukuki Fikirler: Cemiyetlerin Tescili,” **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 1–13, 1927, s. 2–3.
- Gad Franko: “Hukuki Fikirler-Hukuki Bilgiler Cemiyeti,” **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 6–18, 1928, s. 358–359 (s. 1–2).
- Gad Franko: “Hukuki Fikirler-Hukuki Bilgiler Cemiyeti,” **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 7–19, 1928, s. 643–646.
- Goloğlu, Mahmut: **Atatürk ve Anadolu Kulübü**, Ankara, y.y., 1981.
- Gölpınarlı, Abdülbaki: **100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969.
- Gölpınarlı, Abdülbaki: “Fütüvvet-Name-i Sultani ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: XVII, No: 1-4’ten, Ayrı Bası, t.y.
- Gölpınarlı, Abdülbaki: **Tasavvuf**, 3. Bası, İstanbul, Milenyum Yayınları, 2004.
- Gönensay, Samim: **Medeni Hukuk**, Cilt: I, İstanbul, 1936.

- Görelî, İsmail Hakkı: “Medeni Kanuna Göre Cemiyetler ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu,” **Medeni Kanun'un XV. Yıldönümü Armağanı**, İstanbul, 1944, s. 590–624.
- Gözübüyük, A. Şeref ve Suna Kili: **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1957.
- Gounaris, C. Basil: “Selanik,” **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800–1914**, Ed. Çağlar Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 102–117.
- Güllülü, Sabahattin: **Ahi Birlikleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1977.
- Gülmez, Mesut: **Türkiye’de Çalışma İlişkileri**, Ankara, 1991.
- Günay, Necla: “Filik-i Eterya Cemiyeti,” **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 1, 2005, s. 263–287.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Cemiyet,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VII, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, s. 329–331.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908,” **Middle Eastern Studies**, 25/2, April 1989, s. 186–197.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, 2. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.

- Hatemi, Hüseyin: **Basın Ahlakı**, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976.
- Hatemi, Hüseyin: “Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği),” **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 75–84.
- Hatemi, Hüseyin: **Kişiler Hukuku Dersleri**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2001.
- Hatemi, Hüseyin: **Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I**, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1979.
- Hatemi, Hüseyin: “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi,” **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt: I, 1985, s. 198–204.
- Hatemi, Hüseyin: **Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969
- Hatemi, Hüseyin: “Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane) Türk Tıp Cemiyeti 1856–1986,” **Türk Tıp Derneği 130. Kuruluş Yılında, (1997'de 140. yıl)**, Değişmemiş 2. Bası, İstanbul, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, 1997, s. 16–24.
- Hatemi, Hüseyin ve Aykut Kazancıgil: “Türk Tıp Cemiyeti Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları,” **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 111–119.

- Honig, Richard: **Roma Hukuku Dersleri**, Çev. Şemseddin Talip, Capitoliwm II, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1935.
- Hülür, Himmet ve Gürsoy Akça: “İmparatorluktan, Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşme Dinamikleri,” **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 17, Bahar 2005, s. 311–341.
- Iacovella, Angelo: **Gönye ve Hilal**, 2. Bası, Çev. Tülin Altınova, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Işık, Yüksel: **Osmanlıdan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876–1994)**, Ankara, Öteki Yayınevi, 1995.
- Işıklı, Alpaslan: “Sendikacılık Hareketleri içinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları,” **Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, Ed. Alpaslan Işıklı, 2. Bası, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 1–34.
- Işıқтаç, Yasemin: **Hukuk Felsefesi**, 2. Bası, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2006.
- İbrahim Hakkı: **Hukuk-ı İdare**, Cild-i Evvel, İstanbul, Karabet Matbaası, 1307.
- İğdemir, Uluğ: **Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: “19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi

Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 43–74.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: VII, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, s. 333–334.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 197–220.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 1–32.

İ. Necmi: “Bir Prensip Meselesi, Umumi Kanun Önünde Hususi Kanunlar,” **İstanbul Barosu Mecmuası**, Cilt: III/28–4, 1929, s. 95–101.

İpşirli, Mehmet: “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 33–42.

İrtem, Süleyman Kani: **Abdülmecit Devrinde Saray ve Bab-ı Ali**, Ed. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2007.

İslamoğlu, Abdullah: **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908–1913**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2004.

- Kaboğlu, İbrahim Ö.: “Dernek Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü,” **İnsan Hakları**, Ed. Korkut Tankuter, İstanbul, YKY, 2000, s. 135–152.
- Kaboğlu, İbrahim Ö.: “La Liberte D’Association et la Democratie,” **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sa.: 1, 1983, s. 41–86.
- Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, 3. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Kaplan, Leyla: **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Karadeniz-Çelebican, Özcan: **Roma Hukuku**, 6. Bası, Ankara, AÜHF Yayınları, 1997.
- Karakışla, Yavuz Selim: “Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu (1839–1923),” **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, Ed. Donald Quarterd, E. J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 27–54.
- Karakoç, Sarkis: **Türkiye Cumhuriyeti Sicill-i Kavanini**, Cilt: I, 1926.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861–1876)**, Cilt: III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t.y.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876–1907)**, Cilt: IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t.y.

- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908–1918)**, Cilt: V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t.y.
- Karaman, Hayrettin: **Ana Hatlarıyla İslam Hukuku II, Hususi Hukuk**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1985.
- Karaman, Hayreddin: **Mukayeseli İslam Hukuku I**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001.
- Karasoy, Yakup: “Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik,” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, 2004, s. 1–23.
- Karavokiros, Milityadi: **Lügat-i Kavanin-i Osmaniye**, İstanbul, 1310.
- Karayalçın, Murat: **Kamuya Faydalı Müesseseler**, Ankara, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, 1946.
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Modernleşmesi**, Çev. Akile Zorlu Durukan, Ankara, İmge Kitabevi, 2002.
- Kayser, Pierre: **Societe Au Association?**, Paris, Sirey, 1929.
- Kemal, Edip: **Kanunlarımız**, Cilt: II, 3. Bası, İstanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1929.
- Kenanoğlu, M. Macit: **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, Ankara, Lotus Yayınları, 2005.
- Koçak, Cemil: “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden**

Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,
Cilt: I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 72–87.

Koloğlu, Orhan: **Abdülhamit ve Masonlar,** 4. Bası, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004.

Koloğlu, Orhan: **İttihatçılar ve Masonlar,** 4. Bası, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2005.

Koraltürk, Murat: **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880–1952),** İstanbul, Denizler Kitabevi, 2002.

Koray, Enver: **Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat,** İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991.

Koschaker, Paul ve
Kudret Ayiter: **Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları,** Ankara, AÜHF Yayınları, 1971.

Köprülü, Bülent: **Medeni Hukuk,** Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul, İÜHF Yayınları, 1984.

Köprülü, Bülent: **Medeni Hukukta Tüzel Kişiler,** İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1967.

Köprülü, Fuat: **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988

Kubalı, Hüseyin Nail: **Devlet Ana Hukuku Dersleri,** 3. Bası, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1950.

- Kuran, Ahmet Bedevi: **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, y.y., 1948.
- Kuran, Ahmet Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Baha Matbaası, 1956.
- Kutay, Cemal: **Örtülü Tarihimiz**, Cilt: I, İstanbul, Hilal Matbaası, 1975.
- Kutlu, Sacit: **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Milliyetçilik ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Küçük, Cevdet: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat,” **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 1987, s. 13–23.
- Küçük, Eşref: **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2006.
- Latifi: **Latifi Tezkiresi**, Ed. Mustafa İsen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Layiktez, Celil: **Türkiye’de Masonluk Tarihi 1771–1956**, Cilt I, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1999.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 6. Bası, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Lütfi Fikri: “Cemiyetlerin Hükmi Şahsiyeti ve Mukavelatın Ademi İcrasından Mütevellit Tazminat,” **İBM**, Sene: 1, Sı: 8, 1927, s. 439–443.

- Lütfi Fikri: “Cemiyetler Kanunu ve Yeni Kanunu Medenimiz,” **İBM**, Sene: 1, Sı. 2, 1927, s. 53–58.
- Maitland, Frederic W.: “Bir Tüzel Kişi Olarak Taht,” Çev. Ülker Yükselbaba, İstanbul, **İÜHFM**, Cilt: LXIV, Sa.: 2, 2006, s. 411-430.
- Makal, Ahmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri**, Ankara, 1997.
- Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, 5. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif: “Power, Civil Society and Culture in the Otoman Empire,” **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 11, No: 3, 1969, s. 258–281
- Mardin, Şerif: “Sivil Toplum,” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 7, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 1918-1922.
- Massignon, Louis: “Tarikat,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XII/I, Eskişehir, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1997, s.1–17.
- McCullagh, Francis: **Abdülhamid’in Düşüşü-Osmanlı’nın Son Günleri**, Çev. Nihal Önal, 2. Bası, İstanbul, Epsilon Yayınevi, 2005.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (25 Mart 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: II, İnikat: 53, TBMM Basımevi, 1982, s. 650.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, (6 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: IV, İnikat: 96, TBMM Basımevi, 1993, s. 470–480, 493–497.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (13 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 101, TBMM Basımevi, 1993, s. 20–30.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (16 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 103, TBMM Basımevi, 1993, s. 87–95.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (22 Haziran 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 106, TBMM Basımevi, 1993, s. 196–206.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (6 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 114, TBMM Basımevi, 1993, s. 436–441.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (7 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 115, TBMM Basımevi, 1993, s. 446–470.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (9 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 117, TBMM Basımevi, 1993, s. 497–504.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (14 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: V, İnikat: 119, TBMM Basımevi, 1993, s. 559–565.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (26 Temmuz 1325), İçtima: 1, Devre: 1, Cilt: VI, İnikat: 127, TBMM Basımevi, 1993, s. 230.

Mehmed Münir (çev.): **Akd-i Cemiyete Müteallik 1 Temmuz 1901 Tarihli Fransız Kanunu**, İstanbul, yy., 1325.

N. Kohen: “Cemiyetlerin Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Bir Sual,” **İBM**, Sene: 1, Sı. 7, 1927, s. 427–428.

Naudon, Paul: **Masonluk**, Çev: Samih Tiryakioğlu, İstanbul, Varlık Yayınları, 2004.

- Naudon, Paul: **Masonluğun Kökenleri**, Çev. Can Kapyalı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007.
- Ocak, Ahmet Yaşar: “Tarihsel Süreç İçerisinde Türkler’in İslam Yorumu,” **Türkçe Konuşanlar-Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür**, Ed. Doğan Kuban, İstanbul Ticaret Odası, Telegon Aş., 2007, s. 319-345.
- Oğuzman, M. Kemal ve Özer Seliçi, Saibe Oktay: **Kişiler Hukuku**, 7. Bası, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2002.
- Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit: **Eski ve Yeni Telakkilere Göre Hükmi Şahsiyet**, Ankara, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi, 1937.
- Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit: **Roma Hukuku**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1959.
- Okandan, R. Galip: **Umumi Hukuk Tarihi Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951.
- Okay, Cüneyt: “Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisadi-i Milliye Cemiyeti,” **Toplumsal Tarih**, Temmuz 1996, s. 48–50.
- Onar, Sıdık Sami: **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, Cilt I, 2. Bası, İstanbul, İsmail Akgün, 1960.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 4. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

- Ortaylı, İlber: **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840–1880**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Osmanağaoğlu, Cihan: **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayınları, 2004.
- Öz, Baki: **İttihat-Terakki ve Bektaşiler**, İstanbul, Can Yayınları, 2004.
- Özcan, Mehmet Tevfik: “Kişiliğin Önkoşulu Olarak Kamu Alanını Yeniden Düşünmek,” **HFSA**, Sa.: 14, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, s. 15-25.
- Özçelik, Ayfer: **Kimliğini Arayan Meşrutiyet**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2006.
- Özdemir, Gökçen: “Turkish Associative Life in Historical Context: Implications of Medieval Akhism for The Present Turkish Civil Society,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **ODTÜ**, 2002.
- Özkırımlı, Umut: **Milliyetçilik Kuramları**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999.
- Özköse, Kadir: “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü,” **C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: VII / 1, Haziran 2003, s. 249–279.
- Özsunay, Ergun: **Medeni Kanunumuzda Tüzel Kişiler**, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1966.

- Özta, Bilge: **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, 27. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.
- Özta, Bilge: **Tüzel Kişiler**, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994.
- Parla, Taha: **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 4. Bası, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Petrosyan, Yuriy Asatoviç: **Sovyet Gözüyle JönTürkler**, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Ramsaur, Ernest E.: **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2007.
- Reichert, Bernhard ve Franz J. Dannecker, Christian Kühr: **Handbuch des Vereins- und Verbandsrechts**, Luchterhand (Neuwied), 1977.
- Reşad: **Mi’yar-ı Ceza, Kanun-i Ceza Şerhi**, İstanbul, y.y., 1313.
- Reyhan, Cenk: **Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare**, Ankara, İmge Kitabevi, 2007.
- Rodrigue, Aron: **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması-Alliance Okulları**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997
- Saint-Leon, Etienne Martin: **Histoire des Corporations de Metiers**, Paris, Pres Universiter de France, 1941.

- Saymen, Ferit H: **Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar, Cemiyet, Vakıf, Tesis**, İstanbul, Üniversite Kitabevi, 1944.
- Schwarz, Andreas: **Roma Hukuku Dersleri**, Çev. Türkan Rado, Cilt: I, 4. Bası, İstanbul, y.y., 1956.
- Scott, Samuel P.: **Digesta**, The Enactments of Justinian, The Digest or Pandects, Ulpianus, On the Edict, Book III, Title IV, 7, 1–2, (Çevrimiçi) http://www.constitution.org/sps/sps03_j2-03.htm, 08.10.2008, 08.10.2008.
- Scott, Samuel P.: **The Laws of the Twelve Tables**, Table VII, Concerning the Laws of Real Property, Law II, (Çevrimiçi) http://www.constitution.org/sps/sps01_1.htm, 08.10.2008.
- Sencer, Oya: **Türkiye’de İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969.
- Serozan, Rona: **Tüzel Kişiler- Özellikle Dernek ve Vakıflar**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994.
- Shaw, Stanford J.: **Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler**, Çev. Meriç Sobutay, İstanbul, Kapı Yayınları, 2008.
- Silier, Orhan: “Dersaadet Amele Cemiyetleri İttihadı,” **Tarih ve Toplum**, Sayı: 79, Temmuz 1990, s. 24–30.
- Sofuoğlu, Ebubekir: **Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2004.

- Sönmez, Banu İşlet: **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul, YKY, 2007.
- Stathis, Pinelopi: **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, 2. Bası, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Sungu, İhsan: “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,” **Tanzimat 2**, 2 Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 777-857.
- Sülker, Kemal: **Türkiye’de Sendikacılık**, İstanbul, y.y., 1955.
- Şahin, Mustafa: “23 Nisan ve Himaye-i Etfal,” **Toplumsal Tarih**, Sayı: 40, Nisan 1997, s. 15–17.
- Şahin, Mustafa: “Masonlukta Tekris,” **Toplumsal Tarih**, Sayı: 33, Eylül 1996, s. 40–45.
- Şinasi: **Makaleler**, Külliyyat IV, Ed. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara, Dün Bugün Yayınevi, 1960.
- Talas, Cahit: **Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Ankara, y.y., 1992.
- Tanrıver, Cumhur: “Antik Devirde Lydia’da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı**, 1996.
- Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 4. Bası, İstanbul, YKY, 1999.

- Tanör, Bülent: **Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, YKY, 1998.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 4. Bası, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1976. .
- Teber, Serol: **Paris Komünü’nde Üç Yurtsever Türk Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler**, İstanbul, De Yayınevi, 1986.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin: “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği,” **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)**, Ankara, 1980, s. 351–362.
- Teziç, Erdoğan: **Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1976.
- Tokay, Gül: **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)**, İstanbul, AFA Yayınları, 1996.
- Toksöz, Fikret: “Dernekler,” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul, İletişim Yayınları, t.y., s. 366–378.
- Toprak, Zafer: “1909 Cemiyetler Kanunu,” **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, Cilt: I, 1985, s. 205–208.
- Toprak, Zafer: “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası,” **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi

- Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 247–254.
- Toprak, Zafer: “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri,” **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 523–538.
- Tökin, Füzûzan Hüsrev: **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Müessese Nazariyesinde Fikir Unsuru**, İstanbul, 1946.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859–1952**, İstanbul, y.y., 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: I-III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler 1876–1938 Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, Birinci Kitap, 2. Bası, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tunçay, Mete: “Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar,” **Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. ix-xv.
- Turfan, M. Naim: **Jön Türklerin Yükselişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Alkım, 2005.

- Trouillot, Georges: **Du Contrat d'Association, de la Loi du 1er Juillet 1901 et des Replements d'Administration Publique du 16 Aout Suivant**, Paris, y.y., 1901.
- Umur, Ziya: **Roma Hukuku Lügati**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1983.
- Unat, Ekrem Kadri: “Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri,” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İÜEF IRCICA, 1987, s. 85–110.
- Uygun, Oktay: “İnsan Hakları Kuramı,” **İnsan Hakları**, Ed. Korkut Tankuter, İstanbul, YKY, 2000, s. 13–46.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV/I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.
- Ülken, Hilmi Ziya: “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri,” **Tanzimat I**, 2. Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar, 1999, s. 757–775.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. Bası, İstanbul, Ülken Yayınları, 1992.
- Ünver, A. Süheyl: “Cemiyeti Tıbbiye-i Şahane,” **Türk Tıp Derneği 130. Kuruluş Yılında, (1997’de 140. yıl)**, Değişmemiş 2. Bası, İstanbul, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, 1997, s. 5–15.
- Van Os, Nicole: “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden**

Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi,
Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 335–347.

Velidedeoğlu,
Hıfzı Veldet: “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat,” **Tanzimat I**, 2.
Bası, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.
139–209.

Velidedeoğlu,
Hıfzı Veldet: **Medeni Hukuk I**, İstanbul, y.y., 1948.

Velidedeoğlu,
Hıfzı Veldet ve
Aytekin Ataay: **Türk Cemiyetler Kanunu**, İstanbul, Akgün, 1956.

Waline, Marcel: “Törel Kişilik Kuramı,” Çev. Hamide Uzbark, **AÜHFD**,
Cilt: 2, Sayı: 1, 1944, s. 306–322.

Yargı, Mehmet Ali: “İslam Hukukunda Tüzel Kişilik Kavramı,”
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Yazıcı, Nevin: **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara,
Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Yeni Yıldız, Bahaeddin: “Vakıf,” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XIII, Eskişehir, Milli
Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1997, s. 153–172.

Yıldırım, Murat: “Sivil Toplum ve Devlet,” **C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**,
Cilt: 27, No: 2, Aralık 2003, s. 226–242.

- Yurdakul, İlhami: **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform**, İstanbul, İletişim, 2008.
- Yücekök, Ahmet N.: “19. yy Osmanlı Toplumundan Günümüz Türkiye'sine Sivil Toplum Kuruluşları ve Siyaset Sosyolojisi İlişkileri,” **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 1-12.
- Yücekök, Ahmet N.: “Türk Hukukunda Tüzel Kişilik,” **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 147-160.
- Yücekök, Ahmet N.: “Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci,” **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998, s. 13-44.
- Yücekök, Ahmet: **Türkiye'de Dernek Gelişimleri**, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972.
- Yücel, M. Serhan: **Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859–2005)**, İstanbul, Alfa, 2006.
- Zarcone, Thierry: **İslam'da Sır ve Gizli Cemiyetler**, Çev. Ali Berktaç, İstanbul, Alkım, 2005.
- Zürcher, Erik Jan: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 7. Bası, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

ÖZGEÇMİŞ

Ebru Kayabaş, 9 Mart 1977 tarihinde Tekirdağ'da doğdu. İlköğretimini 1988'de Tekirdağ Namık Kemal İlkokulu'nda, ortaöğrenimini ise 1995'te Tekirdağ Anadolu Lisesi'nde tamamladı. Aynı yıl başladığı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1999 tarihinde mezun oldu. 1999'da İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans programına kaydoldu. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalında araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2002 yılında "Hukuk-ı Aile Kararnamesi" isimli tezi ile yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı doktora programına kaydoldu.